

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
VILÁGGAZDASÁGI KUTATÓINTÉZET

KELET-EURÓPA TANULMÁNYOK

SIKEREK ÉS KUDARCOK: A FÁK-TÉRSÉG ENERGETIKAI ÉS INTEGRÁCIÓS DILEMMÁI

Szerkesztette:
Novák Tamás

Tördelés: Paksai Béláné
Borító terv: Székely-Doby András, Túry Gábor ©

Budapest, 2008

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia és a Miniszterelnöki Hivatal
„Magyarország FÁK-stratégiája, különös tekintettel Oroszországra,
Ukrajnára és Kazahsztánra.”
című stratégiai kutatása keretében készült.

ISBN 978-963-301-506-3

ISSN 1789-0829

MTA Világgazdasági Kutatóintézet, H-1014 Budapest, Országház u. 30.
Levélcím: 1535 Budapest, Pf. 936.
Telefon: (36-1) 224-6761
Fax: (36-1) 224-6765
Internet: www.vki.hu
E-mal: vki@vki.hu

TARTALOMJEGYZÉK

Az Olvasóhoz	5
INTEGRÁCIÓS KÍSÉRLETEK A FÁK-TÉRSÉGBEN	
A FÁK-térség: az integráció politikai esélyei <i>Sz. Bíró Zoltán</i>	11
Integrációs és dezintegrációs folyamatok a FÁK-térségben – gazdasági megközelítésben <i>Ludvig Zsuzsa</i>	27
Energetika a FÁK- térségben	
Az orosz olajszektor perspektívái <i>Weiner Csaba</i>	93
Orosz szénhidrogén-export az EU-n kívüli térségekbe <i>Deák András György</i>	169
Gazdasági és társadalmi fejlődés az energiaszektor árnyékában – a feltörekvő Kazahsztán <i>Tarjányi Krisztina</i>	212

AZ OLVASÓHOZ!

Az MTA Világgazdasági Kutatóintézete által 2007-ben indított Kelet-Európa Tanulmányok sorozat egy különleges kötetét tartja kezében az Olvasó. A kiadvány valamennyi írása a posztszovjet, vagy más néven FÁK-térsséggel foglalkozik. Ennek oka az, hogy az érintett országokat elemző, azokat mélyebben értékelő magyar nyelvű tanulmányok még mindig ritkán jelennek meg. A munkát nagyban segítette, hogy 2007 nyarán az MTA Világgazdasági Kutatóintézetében (a Szociológiai Kutatóintézettel együttműködve) a térségre vonatkozó nagyszabású kutatási program indulhatott el. A FÁK-országok vizsgálata ebben az évben került a Magyar Tudományos Akadémia és a Miniszterelnöki Hivatal között megkötött együttműködési szerződés alapján folyó „stratégiai kutatások” közé.

A kutatás első eredményeit gyűjtöttük most csokorba két nagy témacsoport – az integrációs és az energetikai kérdések – mentén.

A posztszovjet országok egymás közötti kapcsolatairól, integrációs kezdeményezéseiről idehaza igen keveset tudunk. Elsősorban ez a magyarázata, hogy miért került a kérdéskör prioritásaink közé már a kutatási munka kezdeti szakaszában. Ezek a kapcsolatrendszer, amint az elmúlt néhány télen magunk is tapasztalhattuk, erőteljesen befolyásolják még az európai energiaellátás ügyét is. Másrészt, a felemelkedő Oroszország kapcsán is fontos tudnunk, hogy képes lesz-e egy új gazdasági-politikai erőcentrum létrehozására (megőrzésére?), vagy sem. Ebből a szempontból is izgalmas a posztszovjet integrációs kezdeményezések elemzése, amelyekkel kötetünk első két tanulmányában foglalkozunk.

Az energetika előtérbe helyezését nem szükséges magyaráznunk. A kontinens, az Európai Unió, s benne Magyarország energiaellátásának problematikája az Unió két- ezres évek eleji energiaprognózisainak napvilágra kerülése óta kiemelten foglalkoztatja a közvéleményt. Az európai energiaellátás, energiabiztonság kérdésköreinek vizsgálatakor óhatatlanul is a FÁK-országok felé irányul a figyelem, hiszen ez a régió Európa számára földrajzilag közeli, másrészt a szénhidrogén-tartalékok nagyságát tekintve az egyik legfontosabb beszállító térség. Az energetikai témablokk első írása egy szektorális megközelítésű tanulmány az orosz olajágazat sajátosságairól, fejlődési perspektíváiról. A következő tanulmány a posztszovjet térség tranzitproblémáit és az Európán kívüli térségekbe irányuló orosz szénhidrogén-kivitel kérdését helyezi középpontba. Végezetül a társadalmi hatásokat is taglaló, magyar nyelven minden bizonnyal hiánypótló dolgozat zárja a sort a kazah szénhidrogénszektor fejlődéséről, s annak tágabb gazdasági-társadalmi kihatásairól.

Mint ahogy a kutatási program egészét, ezt a kötetet is áthatja a multidiszciplináris megközelítés. Bár az írások zömében a gazdasági jellegű vizsgálódás a meghatározó, mégis fontosnak éreztük, hogy helyet kapjanak a politikai és társadalmi szempontok is. Többek között ez a magyarázata, hogy miért hívtunk meg kutatásunkba, s egyúttal kötetünk szerzői közé a Világgazdasági Kutatóintézeten kívül dolgozó szakértőket is.

Ludvig Zsuzsa
kutatásvezető

A kötet szerzői:

Deák András György tudományos főmunkatárs
Magyar Külügyi Intézet

Ludvig Zsuzsa tudományos főmunkatárs
MTA Világgazdasági Kutatóintézet

Sz. Bíró Zoltán tudományos főmunkatárs
MTA Történettudományi Intézet

Tarjányi Krisztina tudományos segédmunkatárs
MTA Világgazdasági Kutatóintézet

Weiner Csaba tudományos munkatárs
MTA Világgazdasági Kutatóintézet

INTEGRÁCIÓS KÍSÉRLETEK A FÁK-TÉRSÉGBEN

A FÁK-TÉRSÉG: AZ INTEGRÁCIÓ POLITIKAI ESÉLYEI

Sz. Bíró Zoltán

A szovjet szövetségi államkeretet felszámoló 1991. december 8-án, Belovezsckaja Puscsában (Fehéroroszország) aláírt dokumentum nemcsak a Szovjetunió megszűntét mondta ki, de a Független Államok Közösségének létrejöttét is. Az orosz és ukrán elnök, valamint a belorusz parlament elnöke által aláírt megállapodás – miközben preambulumban kimondta, hogy a „Szovjetunió, mint a nemzetközi jog alanya, s mint geopolitikai realitás megszűnik létezni” – első paragrafusában azt is leszögezte, hogy a szerződő felek megalapítják a Független Államok Közösségét. A mindössze 14 paragrafusból álló megállapodás 13. cikkelye ugyanakkor azt is egyértelművé tette, hogy a szerződés nyitott a Szovjetuniót alkotó többi egykori tagköztársaság előtt, sőt mindazon további államok előtt is, amelyek osztják e szerződésben lefektetett célokat és elveket. (A megállapodás ratifikálására rekord gyorsasággal és minimális elutasítás mellett már néhány napon belül mindhárom részes ország parlamentjében sorkerült. Az ukrán és a fehérorosz törvényhozás december 10-én, míg az orosz december 12-én hagyta jóvá a szerződést.) A csatlakozásra felszólító passzus is szinte azonnal meghallgatásra talált. Már 1991. december 21-én a kazah fővárosban, Alma-Atában (ma: Alma-Ati) – egy jegyzőkönyv aláírásával – kilenc egykori szovjet tagköztársaság csatlakozott a Független Államok Közösségéhez. Az egykori Szovjetuniót alkotó 15 tagállam közül csak a három balti köztársaság, továbbá az épp akkor polgárháborús helyzetbe sodródó Grúzia nem csatlakozott a számos tekintetben bizonytalan tartalmú és politikai jövőjű új „államszövetséghez”, a Független Államok Közösségéhez.

A balti államok nem is változtattak ezen a helyzeten. Politikai útjuk ugyanis már korábban elvált a többi szovjet tagköztársaságétól. A három kis köztársaság ugyanis még a Szovjetunió fölbomlása előtt – teljesen legitim körülmények között és erőszakmentesen – 1991 kora őszén kivált a szövetségi államból, szeptember 17-én pedig mindhármat felvették az ENSZ-be. Ezzel szemben Grúzia távolmaradása csak ideiglenesnek bizonyult. Miután sikerült úrrá lenni a polgárháborús helyzeten és az elűzött Zviad Gamszahurdia helyére lépő új elnök, Eduard Sevardnadze stabilizálta pozícióját, Tbiliszi már 1993-ban kérte felvételét a FÁK-ba. (A Független Államok Közösségét alkotó államok köre lényegében azóta is változatlan. Az egyedüli kivételt Türkmenisztán jelenti, melynek korábbi elnöke, Szaparmurat Nyijazov még 2005 augusztusában felfüggesztette országa teljes jogú tagságát. Ám e bejelentéssel párhuzamosan azt is jelezte, hogy Türkmenisztán társult tagként továbbra is részt vesz a közösség munkájában.)

1) A „civilizált szétválás” időszaka (1991–1992)

A FÁK-térséggel kapcsolatos orosz politika az elmúlt bő másfél évtized során többször is módosult. Kezdetben, a Szovjetunió felbomlását közvetlenül követő periódusban Moszkva jórészt

saját belső gondjaival – a politikai és gazdasági transzformációból fakadó kihívásokkal – volt elfoglalva, így ha politikai figyelméből a térségnek bármi is jutott, az nem volt több mint a szétválással kapcsolatos veszteségek és konfliktusok mérséklése. Mindez azt jelentette, hogy a felbomlást követő első év lényegében a „civilizált szétválás” jegyében telt. Olyan időszak volt, amikor a felbomlás fejleményei mellett még éltek bizonyos illúziók a térség relatív egységének fenntarthatóságáról. Komoly eshetőségként merült fel például a FÁK-államok „rubel-zónán” belüli megtartása, illetve a szovjet korszakban kiépült stratégiai védelmi képesség egységes védelmi térségként való prolongálása. Ezekről az elképzelésekről azonban rövid időn belül kiderült, hogy messzemenően illuzórikusak.

Az oroszországi demokratikus átmenetet irányító elitcsoportok a szovjet belső periféria leválását távolról sem tekintették veszteségnek. Sokkal inkább olyan politikai előnynek, amely Oroszország számára megkönnyíti a politikai és gazdasági átalakulást. Az egykori Szovjetunió transzkaukázusi és közép-ázsiai területeinek „elengedése” a reformokat irányító csoportok megítélése szerint olyan politikai és civilizatórikus terhektől szabadította meg Moszkvát, amely lényegesen megnövelte az oroszországi átalakítás sikerének esélyét. És miután 1992-ben – az orosz „sokkterápia” évében – még egyértelműen azok a politikai csoportok irányították Moszkva hivatalos magatartását, amelyek előnyt láttak az egykori szovjet belső periféria leválásában, kísérlet sem történt e folyamat lassítására, avagy feltartóztatására.

Miközben a térség belső – politikai és gazdasági – kapcsolatainak átalakítását az egykori szovjet tagállamok megpróbálták minél gyorsabban keresztülvinni, aközben Moszkva – noha érdekelt volt e folyamat gyors és konfliktusmentes levezénylésében – egyre erősödő nyugtalansággal szemlélte a régióban felbukkanó és mindinkább aktívvá váló riválisokat, mindenekelőtt Iránt és Törökországot. Visszatekintve – némiképp meglepő módon – a korabeli orosz elemzések nem annyira Kínában, vagy az Egyesült Államokban láttak komoly vetélytársat, mint amennyire az akkor rendkívül dinamikusan fejlődő Törökországban és a hajdani szovjet Közép-Ázsiához nyugtalanítóan közeli Iránban. Ezek a félelmek azonban utóbb megalapozatlannak bizonyultak, különböző okokból sem egyik, sem másik ország nem tudott Moszkva komoly regionális riválisává előlépni. Sőt, Irán tekintetében az a nem várt helyzet alakult ki, hogy Moszkva – noha Irán számos körülmény folytán Oroszország regionális versenytársa – nem egy kérdésben messzemenően együtt tudott működni Teheránnal. Így mindenekelőtt a Kaszpi-tenger státusza és felosztása körüli bizonytalanságok fönntartásában. De nemcsak ilyen „destruktív szereposztásban” tudtak egymás támaszai lenni, de olyan konstruktív helyzetekben is, mint amilyen a tádzsikisztáni véres polgárháború közös erőfeszítéssel történő „lefagyasztása”.

2) Az „erőltetett gazdasági integráció” kísérlete (1993–1995)

A szétválással összefüggő közvetlen feladatok megoldása után Oroszország FÁK-politikája feltűnő fordulaton ment át. Ez jelentős mértékben összefüggött az orosz „sokk-terápia” részleges revíziójával, ami többek között olyan látványos személyi változásokban is kifejeződésre jutott, mint a miniszterelnöki poszton 1992 decemberében végrehajtott csere. E váltás nyomán az addigi (megbízott) kormányfőt, Jegor Gajdart az energetikai szektorból érkező Viktor Csernomirgyin követte. Az új miniszterelnök tevékenysége nemcsak a belső reformok lefékezését eredményezte, de azt is, hogy Moszkva a felmerülő transzformációs gondjai egy ré-

szét immár kifejezetten azzal magyarázta, hogy túl gyorsan és túl erőszakosan szakadtak meg Oroszország gazdasági kapcsolatainak közvetlen környezetével. Ha pedig ez így van – mondta ki a moszkvai verdikt –, akkor változtatni kell e kapcsolatok természetén. E felismerés jegyében Moszkva 1993 elejétől próbálkozott azzal, hogy ismét erősítse gazdasági kapcsolatait az egykori Szovjetunió tagállamaival. Ez az „erőltetett gazdasági reintegráció” politikai tekintetben is komoly támogatást nyert, mindenekelőtt annak az ideológiai konstrukciónak a jegyében, amely a térségre immár ismételten mint saját elsőszámú érdekövezetere tekintett. Miközben e váltást Oroszország hangos retorikával tudatta a külvilággal, aközben az ehhez szükséges eszközök és források még felettébb korlátozottan álltak csak rendelkezésére.

Mindenesetre 1993 az az esztendő, amikor a gazdasági reintegrációs kísérleten túl kialakultak és többé-kevésbé végérvényes formát nyertek a FÁK-térség intézményei. Ekkor jön létre – többek között – az államközösség legfontosabb irányító intézménye, az un. Államfők Tanácsa. Az eredetileg rotációs elven évenként elnököt váltó tanács a gyakorlatában ezzel épp ellentétesen működött. A tanács elnöki posztját ugyanis hosszú időn át – nem kényszerből, avagy moszkvai nyomásra, hanem Oroszország akkor még meglévő feltétlen tekintélye okán – az orosz államfő töltötte be. A moszkvai dominancia azonban nemcsak ebben mutatkozott meg. Oroszország éveken át szinte minden lényeges vonatkozásban képes volt látványosan felügyelni az államközösség működését, beleértve annak irányítását is. Hiába volt (és maradt mindmáig) a közösség hivatalos fővárosa Minszk, az elfogadásra kerülő dokumentumok és megállapodások előkészítése, végső formájának kialakítása egészen 1997-98-ig jellemzően erőteljes orosz felügyelet mellett zajlott. Az Államfők Tanácsán túl ugyancsak ekkor, 1993-ban jön létre a Kormányfők Tanácsa is, továbbá a részterületek munkáját irányító számos miniszteri bizottság. És miután egy önmagát komolyan vevő, demokratikus szerveződésről volt akkor még szó, a tagállamok létrehozták az államközösség Parlamenti Közgyűlését is.

Jellemző módon Moszkva hosszú éveken át kereste a FÁK-államokkal fenntartott politikai és gazdasági kapcsolatainak leginkább megfelelő intézményi kereteket. Kezdetben, vagyis 1991 decemberétől 1994 januárjáig önálló állami bizottság (Госкомитет по экономическому сотрудничеству с СНГ) felügyelte a FÁK-térséggel kapcsolatos gazdasági együttműködést. 1994 januárjában az addigi állami bizottságot minisztériummá (Министерство по сотрудничеству с СНГ) alakították át és ezzel párhuzamosan a politikai kapcsolattartás is átkerült az új főhatósághoz. Ez a minisztérium 1998 áprilisának végéig működött, majd néhány hónapos kihagyás után a főhatóság ugyanezen a néven szeptemberben újjáalakult. Ám ez az intézményi keret sem bizonyult hosszú életűnek. 2000 májusában fől számolták és feladatait immár végérvényesen a Külügyminisztériumhoz helyezték át. A FÁK-térség ügyei azóta is – megszakítás nélkül – ehhez a főhatósághoz tartoznak.

Már ebben a korai időszakban vannak jelei annak, hogy a FÁK-térségen belül különböző okokból igény mutatkozik szubregionális szövetségek kialakítására. Ez több szempontból érthető, s egyben várható is volt. Például azért, mert Oroszország gazdasági, politikai és katonai „túlereje” oly mértékben haladta meg a többi egykori szovjet tagállamét, hogy azok koordinált fellépése nélkül aligha lett volna esélye a hatékony érdekképviseletnek. Érdemes ezzel kapcsolatban emlékeztetni arra, hogy a felbomlás nyomán Oroszországnál maradt az egykori Szovjetunió gazdasági erejének legalább fele – más adatok szerint csaknem 60%-a –, míg a katonai képességek tekintetében a hajdani szovjet arzenál legkevesebb negyötöde. Ezt a „túl-

erőt” csak úgy lehetett volna némiképp ellensúlyozni, ha a hajdani szovjet belső periféria újonnan születő államai taktikai, avagy stratégiai tartalmú szövetsége lépnek egymással. Noha ez nyilvánvaló volt, mégsem nagyon születtek ilyen, az orosz „túlsúlyt” ellentőzteni képes szövetségek egészen 1997-ig, az ún. GUAM-csoport megszerveződéséig. Létrejöttek ugyan szubregionális szerveződések, mint például az 1993-as kazah–kirgiz–üzbég szövetség, de a szövetségalkotók ekkor még látványosan ügyeltek arra, hogy együttműködésüket Moszkva egy pillanatig se érzékelje ellenségesként. A regionális szövetségkötés mellett szóló másik racionális megfontolás pedig az lehetett volna, hogy az egykori szovjet belső periféria három „természetes” szubrégiójának államai – az európai (Ukrajna, Fehéroroszország, Moldova), a transzkaukázusi (Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán) és a közép-ázsiai (Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán) szubrégió országai – számos tekintetben hasonló kihívásokkal találták szembe magukat, miközben civilizációs alapzatuk közös – avagy csaknem közös – volt. Mindez – elvileg – jó alapot teremthetett volna a szorosan koordinált együttműködésre. Mégsem ez történt. Ezek a térségbeli, illetve civilizatórikus közelségre építő „logikák” ugyanis – mint utóbb kiderült –, mégsem bizonyultak kellőképpen vonzóknak, illetve hatékonyknak. Ha létre is jöttek ilyen típusú szövetségek, azok többnyire rövid életűek voltak és erőtlenekek maradtak. A közeli államok egymással szembeni bizalmatlansága – időnként nyílt konfliktusa – ekkor még erősebben hatott, mint Moszkvától való félelmük. A Transzkaukázusban pedig eleve reménytelen volt a szubrégió szövetségkötésére számítani, miután Örményországot és Azerbajdzsánt nemcsak területi konfliktus (Hegyi-Karabah) fordította élesen szembe egymással, de a két közösség közt húzódó felekezeti határ is.

A korai integrációs elképzelések közül feltétlenül említést érdemel a kazah elnök ún. Eurázsia-terve, amely ekkor ugyan még nem nyert részletes kifejtést, de kontúrjai ennek ellenére is világosak voltak. Nurszultan Nazarbajev egy olyan eurázsiai együttműködést körvonalazott, amely két alappillérrre épült. Egyfelől a részes államok politikai szuverenitásának megőrzésére, másfelől pedig egy mindinkább szélesedő „közös gazdasági térség” kialakítására. Ez azonban ekkor, vagyis a '90-es évek elején, még nem volt több merő politikai víziónál.

Hasonlóképpen a politikai vágyak szintjén rekedtek meg azok a felettébb ambiciózus szerződések is, amelyek sorra születtek a '90-es évek első felében a Gazdasági szövetség létrehozásáról (1993), a Szabadkereskedelmi térség kialakításáról (1994), vagy épp a négy tagállam – Oroszország, Fehéroroszország, Kazahsztán és Kirgizisztán – Vámszövetségéről (1995).

Az 1993-mal kezdődő időszak további fontos fejleménye, hogy Oroszország nemcsak gazdasági kapcsolatait próbálta közvetlen környezetében aktivizálni, de a térség vonatkozásában immár másfajta törekvésekkel is fellépett. Ekkortól kezdtek ugyanis megjelenni az egykori szovjet belső perifériával kapcsolatos privilegizált politikai igényei. Előbb befolyásos politikai elemzők – elsőként 1994 januárjában az elnök tanácsadó testületének tagja, Andranyik Migranjan – fejtette ki azt az álláspontot, hogy a FÁK-térség Oroszország „életfontosságú érdekeinek övezete”, következésképpen Moszkvát az egykori Szovjetunió területén bizonyos előjogok illetik meg. Ez az utóbb „orosz Monroe-elvként” elhíresült koncepció rövid időn belül az orosz hivatalos álláspont részévé vált. Előbb – '94 késő nyarán – a Jevgenyij Primakov vezette külső hírszerzés (SzVR) FÁK-térségről szóló jelentése fogalmazott ebben a szellemben. Majd néhány héttel később hasonló gondolatokat fejtett ki maga az államfő, Borisz Jelcin is az

ENSZ soros közgyűlésén. Ez a váratlannak tetsző politikai ambíció azonban nem Oroszország hirtelen megerősödésével függött össze – ennek ekkor még épp az ellenkezője volt igaz –, hanem sokkal inkább azzal a helyzettel, hogy a posztszovjet térség konfliktusait rendre orosz békefenntartó csapatok próbálták kezelni. E műveletek kétségtelenül komoly terheket raktak Moszkvára, miközben az kezdetben egyáltalán nem zárkózott volna el attól, hogy e terheket másokkal – esetleg akár még nyugati erőkkal is – megossza. A „Nyugat” azonban ekkor még messzemenően tartózkodott attól, hogy bármilyen formában is részesévé váljon a posztszovjet térség konfliktusainak. Ez a tartózkodás ugyanakkor egy idő után azt a benyomást keltette Moszkvában, hogy – miután Oroszország viseli a konfliktusokkal összefüggő terheket – a térségben különös, sőt kizárólagos előjogok illetik meg.

3) A „többsebességes FÁK” terve (1995–1999)

1995 őszére azonban kiderült, hogy hiába próbálja Moszkva erőteljesen forszírozni a térség gazdasági integrációját, a helyi elitek jelentős része ellenáll ennek. Ez az az időszak, amikor orosz részről először látták be, hogy az egykori Szovjetunió területén létrejött új államok nem azonos intenzitással és „kiterjedésben” akarnak Moszkvával együttműködni. Ha pedig ez így van, akkor értelmetlen és felesleges minden olyan kísérlet, amely azonos „integrációs programot” kínál valamennyi FÁK-államnak. E felismerés nyomán megint csak módosul Moszkva térséggel kapcsolatos magatartása. Ennek első látványos jelét az 1995. szeptember 14-én kiadott – Oroszország FÁK-politikáját lefektető – elnöki rendelet szolgáltatta. A jelcini rendelet új koncepciót körvonalazott, még pedig a „többsebességes FÁK” – koncepcióját. Ez lényegében azt jelentette, hogy Moszkva belátta: vannak hozzá közelebb álló, intenzívebben együttműködni kész FÁK-államok és vannak tőle távolabb állók, lazább érintkezésben érdekeltek. És még egy dolgot érzékelt a korabeli – elnökválasztásokra készülő – Kreml. Azt tudniillik, hogy milyen rendkívüli mértékben erős az orosz politikai közösség Szovjetunió iránti nosztalgiája. Ebből pedig az következett, hogy a jelcini Kremlnek valamilyen formában demonstrálnia kellett integrációs igyekezetét és elkötelezettségét, lehetőleg még a következő év nyarára kitűzött elnökválasztások előtt. Ez politikai értelemben kétségtelenül helyes felismerés volt, annál is inkább, mert a politikai és gazdasági transzformáció legerősebb ellenfelei, az oroszországi kommunisták egyik legfontosabb elnökválasztási kampánytémájukká épp a Szovjetunió feloszlásának kritikáját, illetve a szovjet térség reintegrációjának forszírozását tették. (Ez a határozott politikai irányvonal azonban időnként kifejezetten abszurd következményekhez vezetett. Ennek legékeesebb példája az 1995 decemberében megválasztott – a kommunisták, illetve szövetségeseik által dominált – Duma 1996 elején hozott döntése volt. Az oroszországi törvényhozás alsóházának többsége ugyanis határozatban mondta ki a Szovjetuniót feloszlató megállapodás érvénytelenségét. A döntés abszurditását aligha kell itt különösebben bizonygatni.)

A Kreml reintegráció iránti elkötelezettségének bizonyítékeként 1996. április végén orosz-belorusz „kettős közösséget” hoz létre, megteremtve ezzel a majdani kiterjedt térségbeli együttműködés legbelsőbb magját. Majd néhány nappal később, május elején újabb látványos szövetségkötésre került sor. Ezúttal „négyes közösség” jött létre, amelynek Oroszországon és Fehéroroszországon túl Kazahsztán és Kirgizisztán is részese lett. De ezzel még nem zárult le a szövetségteremtő igyekezet. Még ugyanebben a hónapban egy újabb megállapodás elfogadásával a néhány héttel korábban aláírt „orosz-belorusz közösség” „orosz-belorusz szövetség” alakult át. Mindez persze ekkor még inkább csak retorikát, mintsem a tagállamok közti érdemi közeledést jelentett. Azt azonban kétségtelenül jelezte, hogy a FÁK-térségen belül vannak olyan államok, amelyek – különböző megfontolásokból – készek a Moszkvával való szorosabb együttműködésre, vagyis reintegrációs politikai szándék nemcsak orosz oldalon van, de a többi tagállam egy részénél is. Az integráció tartalma persze ekkor még felettébb bizonytalan és képlékeny, de politikai tendenciájában már ekkor egyértelműen érzékelhető.

Miközben Moszkva – különböző megfontolásokból – igyekezett aktívnak mutatkozni a FÁK-térségben, aközben a '90-es évek közepétől azt is mind jobban érzékelté, hogy immár nincs

egyedül e „küzdőtérén”. Ez az új, térségbe belépő versenytárs pedig nem volt más, mint az Egyesült Államok. E „belépés” közvetlen előzményei visszanyúlnak a NATO Béke-partnerségi programjának posztszovjet államokra való kiterjesztéséig. Mindazonáltal hiába csatlakozott már 1994-ben e NATO-programhoz Azerbajdzsán, Grúzia, Kazahsztán, Kirgizisztán, Üzbegisztán és Ukrajna – mindez akkor még nem hozott létre új politikai minőséget. Már csak azért sem, mert a partnerségi programhoz csatlakozó FÁK-országok – Ukrajna kivételével – ekkor még egytől egyig tagjai a posztszovjet térség katonai szervezetének, az 1992 májusában alapított un. Kollektív Biztonsági Szerződésnek. Oroszország számára tehát mindez ekkor még nem teremtett „új helyzetet”. Ez majd csak évekkel később, az un. GUAM-csoport megalapításával jött létre.

A csoport neve betűszó. Azoknak az államoknak a kezdőbetűiből állították össze, amelyek – Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán és Moldova – részesei a szervezetnek. Csak rá kell nézni a térképre és már is világossá válik, hogy miért is jött létre 1997 májusában e csoport. Nos, mindenekelőtt azért, hogy megteremtse és biztosítsa a kaszpikumi energiaforrások nemzetközi piacokra való – Oroszországot elkerülő – szállítási útvonalát. Ugyanakkor az is világos volt, hogy a Strasbourghban aláírt szerződés nem egyszerűen a Nyugat alternatív energia-beszerzési lehetőségeit akarta bővíteni – bár nyilván azt is –, hanem ezen túlmutató politikai célokat követett. Belekezdett egy olyan politikába, amely a szovjet belső periféria új szuverén államainak Moszkvától való fokozatos eltávolítását, majd teljes leválasztását tekintette céljának. A GUAM-projekt elsősorban e távolabbi politikai cél gazdasági alapjait akarta lefektetni. Merthogy már akkor világos volt, hogy amennyiben a térség államai alternatív energetikai útvonalat tudnak kialakítani és biztonságosan működtetni, úgy egy idő után – gazdaságilag megerősödve – bátrabban mondhatnak nemet Oroszországnak. Ekkor még a szóban forgó államok esetében szó sincs demokrácia-exportról, avagy demokrácia-telepítésről. Ez a politikai narratíva akkor még azért sem jöhetett szóba, mert Oroszország nyilvános nyugati megítélése – legalábbis demokrácia ügyében – még távolról sem volt kritikus. Arról már nem is beszélve, hogy a Leonyid Kucsma vezette Ukrajna, az Eduard Sevardnadze irányította Grúzia, avagy a Gejdar Alijev elnökölte Azerbajdzsán egyáltalán nem volt demokratikusabb és vonzóbb, mint a korabeli Oroszország. Épp ellenkezőleg, ezek az államok, illetve azok elitje, talán még az oroszországinál is korruptabb volt. Ráadásul e rendszerek, vagy legalábbis azok többsége – ellentétben Oroszországgal – kifejezetten autoriter irányítás mellett működött.

A GUAM-csoport felállítása és a részes államok magatartásának hatékony összehangolása nemcsak ezért volt nehéz feladat, hanem azért is, mert nem könnyű hatékony egységet teremteni egy olyan helyzetben, amikor a szerveződés elvileg békés célokat követ, ám tevékenysége mégis csak valami-valaki ellen irányul. Merthogy az egy pillanatig sem lehetett kétséges, hogy a csoport Oroszország térségbeli túlhatalmát akarta, ha nem is megtörni, de legalábbis mérsékelni. Ez – sem akkor, sem most – nem könnyű feladat. Különösen akkor nem, amikor a GUAM-csoport tekinthető a posztszovjet térség első és mindmáig egyetlen olyan szerveződésének, amely némi „integrációs pluralizmust” vitt az egykori szovjet belső periféria politikai világába. A GUAM tehát máig az egyetlen olyan szerveződés, amely nemcsak Oroszország nélkül, de annak érdekeivel szemben jött létre és próbál ma is működni. Ezt a „programját” azonban egyelőre felettébb korlátozottan tudta csak sikerre vinni. Igaz ugyan, hogy 1999 áprilisában – Üzbegisztán csatlakozásával – kibővült a szerveződés és a neve is átalakult GUUAM-

má, ám a csoport az ukrajnai politikai fordulatig alig-alig vettette észre magát. Az egymást követő „színes forradalmak” (Grúzia, Ukrajna, Kirgizisztán), illetve azok kísérletei (Belorusszia, Moldova, Üzbegisztán) pedig igencsak ellentmondásos következményekkel jártak. Egyfelől kétségtelenül inspirálták a „színes forradalmak” nyomán hatalmi helyzetbe került „új” grúzai és ukrajnai eliteket a csoport „átpolitizálására”, valamiféle demokratikus alternatív FÁK-ká való átalakítására. Míg más részesek tekintetében e „forradalmak” épp ellenkező hatást váltottak ki. Üzbegisztán, például, épp az andzsáni vérengzés kapcsán ért határozott nyugati kritika nyomán lépett ki 2005 májusában a csoportból, amely ismételten GUAM néven működik tovább.

A demokrácia-terjesztői szerep Azerbajdzsánnak sem áll igazán jól. Kiváltképp azok után, hogy a 2005 végén megtartott parlamenti választásokat megelőzően Baku az orosz titkosszolgálatokkal messzemenően együttműködve tartotta az országtól távol İlham Alijev elnök nyugatos és liberális ellenzékét. (Arról már nem is beszélve, hogy Azerbajdzsán a posztszovjet térség egyetlen olyan állama, ahol sikerült dinasztikus átörökítés levezényelni. A '40-es évekre visszanyúló, hosszú szovjet belbiztonsági múltat maga mögött tudó, a gorbacsovi korszakban PB-tagságig emelkedő, Gejdar Alijevet, fia, İlham követte az elnöki poszton.)

Moldova pedig végképp különös szereplő e körben. A ma is hatalmi helyzetben lévő Voronin elnök vezette csoport a 2005 elején esedékes parlamenti választások előtt merész fordulatra szánta el magát. A politikai elit hatalmi helyzetben lévő része az addig mérsékelten Moszkva-barát magatartását hirtelen feladva lelkes Nyugat-hívővé vált. Ez meglepte az ellenük „színes forradalmat” tervező politikai ellenfeleket és azok külső támogatóit. Ha valamire, hát erre biztosan nem számítottak. Úgyhogy Moldova az a különleges hely, ahol az elit úgy tartotta meg hatalmát, hogy maga vált a „színes forradalom” hívévé és részleges megvalósítójává. Moldova helyzete azonban nemcsak ezért különleges, de azért is, mert van egy jelentős „szecessziós” területe, a Dnyeszter keleti oldalán található – Moszkva által támogatott – Transznisztria. Ez a helyzet eleve bizalmatlanná teszi Moldova és Oroszország viszonyát, ám ez a bizalmatlanság egy határon túl még sem tud tovább mélyülni, mert Moldovának van még egy súlyos problémája, mégpedig Románia. A román elit ugyanis időről-időre nyilvánosan is fölveti a történelmi Besszarábia (+Transznisztria) Romániával való egyesítésének programját. Ha valamitől, hát ettől még Moszkva politikájánál is jobban tart Kisinyov. Ezt igazolják azok a 2008 elején szárnyra kapott hírek is, amelyek ismételten oroszbarát fordulatot sejtetnek. E szerint a moldáv vezetés az ország területi egysége helyreállításának orosz támogatásáért cserébe kész garanciákat adni az ország semlegességének fenntartására. Sőt, Kisinyov még arra is kész, hogy elhagyja a GUAM-csoportot, miután annak működését nem találja kellőképpen hatékonnak.

A FÁK-térség politikai kereteinek fenntartását azonban a '90-es évek végén mégsem a GUAM-csoport létrejötte fenyegette a leginkább. Jóval jelentősebb volt az a hatás, amely az oroszországi belső fejleményekkel függött össze. Előbb az 1998 augusztusában bekövetkező pénzügyi kollapszus, illetve annak szerteágazó következményei, majd a közelgő hatalomátörökítéssel összefüggő problémák fordították el Moszkva figyelmét a FÁK-térségtől. Ez az a két év, amikor leginkább kétségessé válik a FÁK-térség politikai jövője, mindenekelőtt azért, mert Oroszország energiáit belső problémái kötik le.

4) A „biztonságpolitikai egymásrautaltság” koncepciója (1999–2004)

1999 tavaszán mégis mutatkozott némi esély arra, hogy a FÁK-térség államainak egy része ismét felújítsa és bizonyos vonatkozásokban újra szorossá tegye együttműködését. Erre esélyt részben egy „bürokratikus helyzet”, a taskenti megállapodás lejárta, részben pedig az afganisztáni belső folyamatok radikális romlása – a tálib rendszerrel szembenálló „Északi Szövetség” tádzsik határhoz történő szorítása – adott. A taskenti megállapodást, hivatalos néven az un. Kollektív Biztonsági Szerződést még 1992. május 15-én írta alá a FÁK-térség hat tagállama: Oroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Üzbegisztán, Tádzsikisztán és Örményország. A szerződéshez 1993-ban előbb Azerbajdzsán (szeptember 24.), majd Grúzia (december 9.), végül pedig Fehéroroszország (december 31.) is csatlakozott. (A szerződés a ratifikációs eljárások befejeztével 1994. április 20-án lépett érvénybe.) A védelmi és biztonsági együttműködés kereteit lefektető megállapodás máig a FÁK-térség talán legkomolyabb kölcsönös kötelezettségeket kialakító államközi dokumentuma. A szerződés 2. paragrafusa kimondja, hogy a részes államok bármelyikének biztonságát, avagy területi integritását fenyegető helyzetben azonnal működésbe lépnek az államközi konzultáció mechanizmusai. A 4. paragrafus garantálja, hogy amennyiben a szerződés bármely tagját agresszió érné, úgy a többi tagállam a támadás elhárításához szükséges minden segítséget megad, beleértve a katonait is. Eme erős garanciák dacára 1999 tavaszára a részes államok egy része úgy ítélte meg, hogy a szerződés biztonsági igényeiket nem tudja megfelelő szinten kielégíteni, így fölösleges a szerződés április 2-án esedékes meghosszabbításához csatlakozni. A kilenc tagállam közül három, mégpedig Üzbegisztán, Azerbajdzsán és Grúzia maradt távol a megállapodás megújításától. A szóban forgó államok különböző körülményekre hivatkozva tagadták meg az aláírást. Az Iszlám Karimov vezette Üzbegisztán mindenekelőtt azzal magyarázta kilépését, hogy a szerződés alkalmatlan arra, hogy a legnépesebb egykori szovjet közép-ázsiai köztársaságot megvédje az afganisztáni bázisú iszlamista csoportok támadásaitól. (A karimovi Üzbegisztánt épp 1999 legelején érték el az első komoly terrorista merényletek. Az Afganisztánban háttérbázist élvező Üzbegisztáni Iszlám Mozgalom (IDU) harcosai 1999 februárjában hajtották végre azt a nagyszabású robbantás-sorozatot, amelynek az üzbég főváros, Taskent középületei voltak a célpontjai.) Grúzia és Azerbajdzsán távolmaradása nyilvánvaló módon illeszkedett abba a külpolitikai orientációváltásba, melynek eredményeképp két évvel korábban létrejött a GUAM. (Magáért beszél, hogy a GUAM másik két alapítóállama, Ukrajna és Moldova soha nem volt és ma sem részese a Kollektív Biztonsági Szerződésnek. Rajtuk kívül még egy ilyen állam van a térségben, mégpedig a már a '90-es évek elejétől hangsúlyozottan semleges politikát követő nyijazovi, majd berdimuhamedovi Türkmenisztán.) És az sem véletlen, hogy miután Üzbegisztán áprilisban nem csatlakozott a szerződés meghosszabbításához, májusban belép a GUAM-csoportba. Karimov és környezete ugyanis határozottan úgy ítélte meg, hogy az üzbég déli határoknál kialakult feszültséget és külső fenyegetettséget kizárólag az amerikai erők képesek elhárítani, és nem a Kollektív Biztonsági Szerződés tagállamai.

Ezt a taskenti álláspontot azonban távolról sem osztotta mindenki a FÁK közép-ázsiai térségében. Épp ellenkezőleg, az Afganisztán felől jelentkező erősödő fenyegetések a tagállamok egy részében olyan helyzetet és politikai érzületet teremtettek, hogy Moszkva új, ezúttal

döntően biztonságpolitikai alapokra helyezhette át a FÁK-egyettműködés súlypontját. A biztonságpolitikai szempontok előtérbe kerülése azonban egyben azt is jelentette, hogy következményeként tovább erősödik majd a GUAM-csoport létrejöttével megindult szétválási folyamat, azaz még inkább nyilvánvalóvá válik, hogy mely tagállamok készek a Moszkvával való szorosabb egyettműködésre és melyek nem. Mindenesetre a közép-ázsiai FÁK-államok fenyegedtségének látványos erősödése 1999-ben alkalmat adott Oroszországnak arra, hogy új életet leheljen a már-már a „klinikai halál” állapotába került FÁK-egyettműködésbe.

5) Az „újrafogalmazott integráció kísérlete erős rivalizálás mellett” (2004-től)

Ez Moszkva számára „lélektanilag” fontos pillanat volt. A biztonságpolitikai egyettműködés kölcsönös igénye – még ha ez nem is minden tagországra terjedt ki – átsegítette az államközösséget legmélyebb krízisében. Az egyettműködés biztonságpolitikai „szála” ugyanis akkor kínált kapaszkodót, amikor Oroszország a leggyengébb volt és belső problémái – a '90-es évek legelejét leszámítva – a leginkább lekötötték figyelmét. A putyini stabilizáció megindulásával azonban szinte rögtön elkezdődött a FÁK-térség ismételt konszolidálási kísérlete, természetesen ezúttal is orosz irányítás mellett. Igaz, ez az új integrációs kísérlet már olyan környezetben zajlott, amikor Moszkva pozíciói távolról sem olyan erősek és kizárólagosak, mint voltak a '90-es évek első felében. Ennek ellenére az egyettműködés biztonságpolitikai „szálához” meglepő gyorsasággal kezdenek gazdaságiak is „hozzáfonódni”. E folyamat első komoly jelévé a gazdasági egyettműködés új keretét lefektető – orosz kezdeményezésre létrejövő – un. Eurázsiai Gazdasági Közösség (Евразийское экономическое сообщество, rövidítve: ЕвразЭС) létrehozása vált. A közösség alapítódokumentumát 2000. október 10-én írták alá a kazah fővárosban, Asztanában. A csoportnak Oroszországon kívül tagja Kazahsztán, Belorusszia, Kirgizisztán és Tádzsikisztán, vagyis azok az államok, amelyek politikailag a leginkább készek az Oroszországgal való egyettműködésre. (Legfeljebb csak Moszkva legmegbízhatóbb transzkaukázusi szövetségese, Örményország hiányzik e sorból.) A felettébb ambiciózus tervekkel jelentkező szerveződés elsősorban az energetikai és szállítási területen megvalósuló egyettműködésben teremthet stratégiai új minőséget. A 2000-es évek elejétől fokozatosan erősödő Oroszország azonban nemcsak a nála jóval gyengébb államokat fölvonultató ázsiai irányban próbált hatékony gazdasági integrációt teremteni (e megjegyzés alól nyilvánvaló módon kivételt képez az utóbbi 7-8 évben rendkívül dinamikusan fejlődő Kazahsztán), de az európai térségben is. Ennek nyomán került sor 2003 szeptemberében az un. Egységes Gazdasági Térség (Единое Экономическое Пространство, rövidítve: ЕЭП) szerződéses kialakítására. E megállapodásnak Moszkván túl a posztszovjet térség három, Oroszországot követő legerősebb gazdaságú országa a részese, vagyis Ukrajna, Kazahsztán és Belorusszia. Ez a négy FÁK-ország nemcsak a legerősebb gazdaságú térségbeli állam, de ezek azok, amelyek között máig a legkiterjedtebb gazdasági kapcsolatok állnak fenn. Noha a két gazdasági tömörülés részesei jelentős mértékben fedik egymást, még sincs szó felesleges párhuzamosságról. Az utóbbi szervezet ugyanis lényegesen mélyebb és átfogóbb gazdasági kapcsolatok kialakulását feltételezi a szerződéshez csatlakozó államok között. Olyan egyettműködést, amely elve-

zethet nemcsak az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munkaerő szabad áramlásához, de egy közös valuta bevezetéséhez, illetve használatához is.

Az Egységes Gazdasági Térség jövőjét azonban jelentős mértékben átrajzolták azok az események, amelyek 2004 őszén Ukrajnában bontakoztak ki. Az ukrajnai „narancsos forradalom” azonban nemcsak ebben a tekintetben teremtett új helyzetet a posztszovjet térségben, de abban a vonatkozásban is, hogy Moszkva először szembesült igazán komoly formában a ténnyel: az egykori szovjet belső periferián erős és elszánt riválisa jelentkezett, mégpedig az Egyesült Államok. Az egy évvel korábbi grúziai „rózsák forradalma” még nem keltett gyanút és ellenérzést Moszkvában. Már csak azért sem, mert Sevardnadze már jó ideje az orosz vezetés sem tekintette saját emberének. Az egykori szovjet külügyminiszter Moszkva szemében idegen, kiszámíthatatlan és egyre barátságtalanabb vezetőnek tűnt, aki nemcsak végtelenül korrupt rendszert működtet, de egyre kevésbé képes arra is, hogy a transzkaukázusi kis államot politikai felügyelete alatt tartsa. Olyannyira nem voltak félelmei Moszkvának Sevardnadze távozásakor, hogy maga az orosz külügyminiszter, Igor Ivanov is ott ül annál a tárgyalóasztalnál, ahol eldől a választásokat meghamisító grúz elnök sorsa, aki végül is lemond, ezzel szemben egészen másképp alakult az ukrajnai „ütközet”. A 2004 őszén esedékes ukrajnai elnökválasztásokra nemcsak a Nyugat, de Oroszország is komolyan készült. Mindkét oldalon világosan látták, hogy e választások eredménye hosszú időre eldöntheti Ukrajna külpolitikai orientációját, vagyis érzékelhető volt, hogy nem csupán elnökválasztás zajlik, de egyben feletébb súlyos geopolitikai ütközet is. A nyugati oldalon először látták úgy, hogy esély van Ukrajna tartós Nyugathoz történő kapcsolására, míg orosz részről először éreztek hosszú idő után kellő erőt magukban ahhoz, hogy nyugati partnereikkel szemben valamit határozottan – és nagy valószínűséggel sikeresen is – képviselni tudnak. Az ukrajnai „narancsos forradalom” még egy fontos vonatkozásban hozott fordulatot. Mégpedig abban a tekintetben, hogy a Nyugat és Oroszország szembenállása először ekkor nyert a Szovjetunió felbomlása óta ideológiai fundamentumot. Moszkva ugyanis határozottan azt állította, hogy szó sincs demokraciatelepítésről. Ami Ukrajnában zajlik az nem más, mint a Nyugat geopolitikai expanziója. Ráadásul olyan expanzió, amely nemcsak arra alkalmatlan, hogy demokráciát teremtsen, de arra is, hogy az adott politikai közösség életének belső stabilitását fönntartsa. Vagyis a Nyugat nem-hogy demokráciát nem hoz, de még a térség relatív stabilitását is fölborítja. Ezzel szemben a nyugati álláspont azt hajtogatta, hogy a térség – mármint az egykori szovjet belső periféria – mindaddig nem is lesz stabil, amíg következetesen nem demokratizálódik. Mindebből pedig világosan kitetszik, hogy e két álláspont közt aligha van esély bárminemű kompromisszumra.

2003 és 2005 között a választási kampányokhoz kapcsolódó ún. „színes forradalmak”, illetve azok kísérletei három helyen – Grúziában, Ukrajnában és Kirgizisztánban – hatalmi fordulatot hoztak, míg két helyen – Azerbajdzsánban és Örményországban – erősen megbillentették az ország belső stabilitását, ám fordulathoz nem vezettek. Ezzel szemben Belorussziában 2004 őszén a stabilitást – ami persze autoriter eszközökkel fenntartott állapot – még átmenetileg sem sikerült kikezdeni. Az üzbegisztáni Andizsánban viszont véres konfliktusba torkolt (2005. május) a Karimov elleni – máig nem teljesen tisztázott körülményű – lázadás. Ezek az események – függetlenül attól, hogy azok a rendszerek, amelyek ellen e megmozdulások irányultak, egytől egyig autoriter rezsimek, a különbség köztük legfeljebb csak „stílári” – Moszkva számára egyet jelentettek: az elszigetelés és visszaszorítás érzetét. Következésképpen

egyáltalán nem meglepő, hogy Oroszország rendkívül bizalmatlanul, sőt ellenségesen tekintett e fejleményekre és az ukrainai veresége után megpróbált mindent megtenni annak érdekében, hogy hasonló kudarcot többé ne szenvedjen. Ez éppúgy érezhetővé vált a 2005 elejétől kibontakozó – helyenként a nyilvánvaló politikai paranoia jeleit mutató – új belpolitikai kurzusában (lásd: az NGO-k újraregisztrálását, finanszírozásuk és működésük korábbiaknál jóval szigorúbb ellenőrzését, vagy a Kremlhez hű ifjúsági szervezetek – Nasi, Moladaja Gvargyija, Mesztnije, stb. – gyors megszervezését!), mint Moszkva külvilággal fenntartott kapcsolatainak látványos „áthangszerelésében”.

A 2004 végi ukrainai fejlemények nagyon gyorsan arra készítették Moszkvát, hogy újragondolja FÁK-térrel kapcsolatos addigi politikáját. Már 2005 elején előbb szakértők, majd pedig politikusok nyilatkoznak arról, hogy Oroszországnak fel kell hagynia azzal a korábbi gyakorlattal, amikor is a szovjet belső periféria államainak lojalitását különböző – többnyire átláthatatlan és ellenőrizhetetlen – kedvezményekkel próbálta megvásárolni. Az ukrainai fordulat után Moszkva egyre világosabban látta, hogy ezek a háttérben megkötött alkuk rendkívül ingatag politikai talapzaton állnak, betartásuk felettébb kiszolgáltatott a mindenkori politikai konjunktúrának. Ebben a helyzetben hangzanak el az első figyelmeztető orosz megnyilatkozások arról, hogy Moszkvának nem kötelessége méltányosságot gyakorolni közvetlen környezetével – például az energiaárak alacsonyszinten való tartásával – kiváltképp akkor, amikor partnerei látványosan elfordulnak tőle. Többek között e 2005 tavaszától megszorodó moszkvai politikai nyilatkozatok miatt sem érhetette Kijevet váratlanul az az orosz törekvés, amely az energiaárak jelentős emelésével fenyegetve próbálta megszerezni az Ukrajnán áthaladó magisztrális gázvezetékek feletti részleges ellenőrzést. Moszkva láthatóan abból indult ki, hogy pozíciói rendkívül erősek és az új politikai helyzetben immár arra sem kényszerül, hogy tekintettel legyen a korábbi politikai alkukra.

Ha Ukrajna a Nyugatot választotta, akkor legyenek megfelelő forrásai is arra, hogy az Oroszországból szállított energiát – mindenekelőtt a földgázt – az európai piaci szintet közelítő árakon vásárolja – hajtogatták Moszkvában. Ha pedig erre képtelen, avagy nem hajlandó, akkor engedje végre át a magisztrális vezetékek fölötti részleges ellenőrzést az orosz félnek. Amennyiben Kijev ezt megteszi – hangoztatták orosz részről –, Moszkva kész az árak tekintetében a kompromisszumra. Nos, röviden így foglalható össze az az alapszituáció, amely 2005 őszére kialakult és az év végén – megoldás híján – a gázcsapok átmeneti orosz elzárásához vezetett. Moszkva eközben váltig hajtogatta, hogy a történetben nincs politika, annál inkább piaci megfontolások. Ez részben talán még igaznak is tekinthető, leszámítva azt a fontos körülményt, hogy mégis csak politikai döntés határoz az addig „méltányos” – az európai piacokon érvényesített árak mindössze negyedét-ötödét kitevő – árszint jelentős növeléséről. Ugyanakkor aligha gondolhatták Kijevben komolyan, hogy a „narancsos fordulat” nyomán meghirdetett radikális orientációváltás következmény nélkül maradhat Ukrajna és Oroszország kapcsolatában. Noha a konfliktus végeredményeképp Moszkvának sikerült jelentős mértékben megnövelnie az Ukrajnával szemben érvényesített gázárakat, Oroszország mégsem került ki egyértelműen győztesként az ütközetből. Sőt, nemcsak jelentős presztízavesztést volt kénytelen elkönyvelni – merthogy könnyen lehetett „ráverni”: Ukrajnával szembeni magatartását csak és kizárólag a nyers politikai bosszú irányítja –, de párhuzamosan ezzel komoly bizalmi válság is létrejött Moszkva kiszámíthatóságát illetően, s az ekkor keletkező bizalmi deficit egyike lett

azoknak a lényeges fejleményeknek, amelyek közrejátszottak abban, hogy 2006 elejétől mind gyorsabb ütemben és egyre látványosabban kezdett romlani Oroszország és a Nyugat kapcsolata.

Az ukrainai „gázcsörtének” lett azonban még egy fontos következménye, mégpedig az, hogy Moszkva kezdte felgyorsítani azoknak az alternatív szállítási útvonalaknak a kiépítését, amelyek kiszabadítják a közvetlen környezetével – Ukrajnával és Belorussziával – fennálló folyamatos alkukényszerből. Miután a 2005-2006 fordulóján zajló gázkonfliktusban nem sikerül megszereznie az Ukrajnán áthaladó magisztrális gázvezetékek fölötti ellenőrzést, még részlegesen sem – holott ezek stratégiai jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy ezeken át halad az Európába tartó orosz gázszállítások 80-85%-a –, Moszkva számára elsődleges stratégiai céllá vált a folyamatosan konfliktust okozó FÁK-térséghez tartozó tranzitállamok kikerülése. A Kreml ezt olyan jelentős stratégiai célnak tekinti, hogy annak megvalósításától még az sem tartja vissza, hogy ennek érdekében az új vezetékeket hosszú szakaszokon át jóval drágábban, a tengerfenéken lesz majd kénytelen fektetni. A 2011-re, illetve a 2013-ra kiépítendő Északi, illetve Déli Áramlat ugyan jelentős mértékben mérsékelni tudja Oroszország szállítási függőségét közvetlen szomszédaitól, ám ez egyben azt is valószínűsíti, hogy ezzel párhuzamosan szűkül majd Moszkva eszköztára környezetének befolyásolásában. De ezzel nyilván Moszkvában is tisztában vannak. Minden bizonnyal az orosz számítások abból indulnak ki, hogy egyelőre képtelenek Ukrajnát tartósan Oroszország felé fordítani, ehhez ugyanis még mindig hiányoznak a megfelelő erőforrások. A legtöbb, amit egyelőre tehetnek, az annak megakadályozása, hogy Kijev végérvényesen a Nyugat mellett kötelezze el magát. E cél elérése érdekében viszont elégségesek lehetnek a merőben destruktív eszközök is. Ilyen eszköz lehet például annak a domináns ukrainai közérzületnek a fenntartása, amely továbbra is felettébb tartózkodó Ukrajna majdani NATO-tagságát illetően. (Jellemző, hogy 2008 elején az ukrán lakosság legfeljebb negyede-harmada támogatja csak az ország NATO-tagságát. Ezzel szemben a másik tagságra aspiráló FÁK-tagállam, Grúzia esetében egészen más a helyzet. Az év eleji elnökválasztással párhuzamosan megtartott referendumon ugyanis a szavazók 77%-a értett egyet a az ország katonai szervezetéhez történő csatlakozásával.) Ez a NATO-tagsággal kapcsolatos ukrainai óvatosság pedig jó részt annak következménye, hogy az ukrán társadalom többsége fél attól, hogy a nyugati világ katonai szervezetéhez történő csatlakozás súlyosan megterheli majd az orosz-ukrán kapcsolatokat. Olyannyira súlyosan, hogy annak következményei a politikai közösség jelentős részének mindennapi életére közvetlenül is kihat majd. Eme érzület fenntartásában Moszkva – természetesen – messzemenően érdekelt, és meg is tesz ennek érdekében mindent. Ennél többre azonban nem nagyon képes, annak ellenére sem, hogy tisztában van Ukrajna stratégiai jelentőségével, és ez mindennél világosabban mutat rá Oroszország FÁK-politikájának jelenlegi korlátaira. Továbbra sem látszódnak ugyanis azok a konstruktív orosz opciók, amelyek nem félelemből, nem kiszolgáltatottságból, avagy egyik-másik masszívan autoriter posztszovjet állam moszkvai politikai védernyőt igénylő helyzete miatt terelnék az egykori szovjet belső periféria államait az Oroszországgal való kiterjedt együttműködés felé. Még ott sem látszódnak ezek a „konstruktív opciók”, ahol Oroszország gazdasági, katonai, avagy éppenséggel civilizatorikus „fölénye” egyaránt nyilvánvaló.

Ezzel összefüggésben felettébb beszédes az a helyzet, amely az egykori szovjet Közép-Ázsia államaival összefüggésben az utóbbi években kialakult. Ezen államok jelentősége az

elmúlt 6-8 évben különböző okokból – a globális terrorfenyegetés elleni fellépés, avagy egyik másik térségbeli ország komoly energiakészletei miatt – ugyan látványosan fölértékelődött, mégsem látni Moszkva térségbeli hosszú távú konstruktív stratégiáját. Olyan fajta stratégiát, amely nemcsak arra koncentrálna, hogy az elkövetkező 5-10 évben az egyedül észak, azaz Oroszország felé nyitott „közép-ázsiai zsákban” tarthassa meg és pumpálhassa onnan ki a térség energiakincseit, mindenekelőtt földgázát, hanem arra is, hogy az elit fölnövekvő új nemzedéke éppolyan természetességgel beszéljen oroszul és legyenek kiterjedt üzleti és politikai kapcsolatai oroszországi partnerekkel, mint voltak a Szovjetunió felbomlását követő évtized térségbeli elitjeinek. Nos, e stratégiai célt szolgáló lépések egyáltalán nem látszódnak. Az orosz politika itt is pragmatikus, szinte kizárólag a jelenben érvényesíthető előnyszerzésre koncentrálna. Ez rövid- és középtávon akár még hatékonynak is bizonyulhat, ám távolabbi perspektívában felettébb kérdésessé teszi azoknak az erős orosz pozícióknak a megőrzését, amellyel Moszkva például épp Közép-Ázsiában egyelőre még rendelkezik.

Összességében leszögezhető: Oroszország – miután túljutott a '90-es évek káoszán és belpolitikai helyzetét stabilizálta, valamint tudatára ébredt annak, hogy jelentős globális erőforrások birtokosa – kezd mindinkább a FÁK-térségben is határozott és pragmatikus politikát követni. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ez a politika feltétlenül konfrontatívvá vált volna. Oroszország továbbra sem keresi a konfliktusokat, de immár nem is tér ki előlük. Túl minden ezen, a határozott és egyben pragmatikus politika még egy dolgot mindenképpen jelent, mégpedig azt, hogy Moszkva közvetlen környezetében immár nem akar újabb veszteségeket elszenvedni. Sőt, ahol csak lehet, a korábbi stratégiai veszteségeit megpróbálja vissza is venni. Törekvéseit és helyzetét számos körülmény is erősíti, így többek között a posztszovjet térség jelentős részén még mindig domináns autoriter hatalomgyakorlás praxisa, mely igényli az orosz politikai védernyőt, a helyi elitek nagy részével fenntartott még mindig meglévő szoros kapcsolata, valamint kiváló helyismerete és erős energetikai pozíciói. Mindez az utóbbi években komoly anyagi lehetőségekkel és határozott politikai magatartással egészült ki, ami együttesen olyan erőt kölcsönöz Moszkvának, amellyel szemben a Nyugat politikai esélyei – néhány országot leszámítva – meglehetősen korlátozottak.

Felhasznált irodalom

- Grinberg, R. (2007): *Ekonomicseszkije i humanitarnije aszpekti vzaimogyejstvije sztran SzNG. Jezsegodnyik SIPRI 2006: Vooruzsenyija, razoruzsenyije i mezsdunarodnaja bezopasznosztyi.* Moszkva
- Jevropejszkije sztrani SzNG: meszto v „Bolsoj Jevrope” (2005): Moszkva
- Kotilko, V.V. (2007): *Riszki i kriziszi na prosztransztve SzNG.* Moszkva
- Kozsokin, Je. (szerk.) (2004): *Moldavija. Szovremennije tendencii razvityija.* Moszkva
- Kuznyecova, Sz. (szerk.) (2007): *Centralnaja Azija v szovremennom mire: vnyesnyepolityicseszkije i geoeconomicseszkije aszpekti razvityija.* Moszkva
- Kuznyecova, Sz. (szerk.) (2006): *Sztrani Centralnoj Azii na rubezse XX-XXI vv.: sztanovlenyije nacionalnih goszudarsztv.* Moszkva
- Litvinova, A. (szerk.) (1998): *Rosszija i jejo szoszedi: problemi integracii i federalizma v sztrana SzNG.* Moszkva
- Litvinova, A. (szerk.) (1999): *Rosszija i jejo szoszedi: szootnyeszenyije nacionalnih intyereszov vnutri SzNG.* Moszkva
- Mammadov, I. – Muszajev, T. (2006): *Armjano-azerbajdzsanszkij konflikt: isztorija, pravo, poszrednyicsesztvo.* Tula
- Marganija, O. (szerk.) (2007): *SzSzSzR poszle raszpada.* Szankt-Petyerburg
- Mukimdzsanova, R. (2005): *Sztrani Centralnoj Azii: aziatszkij vektor vnyesnyej polityiki.* Moszkva
- Nadzsafov, E. (2005): *Juzsnij Kavkaz: tyernisztij puty k bezopasznosztyi.* Moszkva
- Narocsnyickaja, Je. (szerk.) (2006): *Polityika SzSA na posztszovjetszkom prosztransztve.* Moszkva
- Nyikolajenko, V. (2004): *Organizacija dogovora o kollektivnoj bezopasznosztyi: isztoki, sztanovlenyioje, perszpektivyi.* Moszkva
- Pikajev, A. (2001): *Rosszija i novije nyezaviszimije goszudarsztvo: economicseszkije i vojennije imperatyivi, in: Razoruzsenyije i bezopasznoszty (1999-2000): Rosszija szreda bezopasznosztyi v konce XX veka.* Moszkva
- Pogrebinszkij, M. (szerk.) (2005): *„Oranzsevaja revoljucija”: ukrainszkaja verszija.* Moszkva
- Rumer, B. (szerk.) (2007): *Centralnaja Azija i Kavkaz.* Moszkva
- Tyiskov, V. (szerk.) (2007): *Rosszijszkij Kavkaz.* Moszkva
- Vlagyimirov, V. (2007): *Polityika Rosszii na juzsni rubezsah. Poiszki novej sztabilnosztyi (2004-2005 gg.). Razoruzsenyije i bezopasznoszty (2004-2005): Novije podhodi k mezsdunarodnoj bezopasznosztyi.* Moszkva
- Zsiznyin, Sz. (2005): *Energetyicseszkaja gyiplomatyija Rosszii.* Moszkva

INTEGRÁCIÓS ÉS DEZINTEGRÁCIÓS FOLYAMATOK A FÁK-TÉRSÉGBEN – GAZDASÁGI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Ludvig Zsuzsa

Bevezetés

A „FÁK” elnevezés jogosságát illetően eltérőek a vélemények kutatói körökben. A legtöbben a nemzetközi irodalomban, de sokan Oroszországban is egyenesen temetik a Független Államok Közösségét (FÁK) több értelemben vett funkcióvesztése és mindazon dezintegrációs tendenciák fényében, amelyek kétségtelenül fellelhetők az érintett térségen belül. Az angol nyelvű irodalomban ezekre a jelenségekre hivatkozva egyre terjed a CIS (Commonwealth of Independent States) helyett a NIS (Newly Independent States) használata. Az SZNG (Szodruzsesztvo nyezaviszimih goszudársztv) mellett megjelent az NNG rövidítés (Novije nyezaviszimije goszudarsztva) az orosz nyelvű szakirodalomban is, amely azonban még túlnyomórészt az előbbit használja. A FÁK-on belül felmerülő kérdőjeleket igen jól illusztrálja, hogy az országcsoportból egyesek már a közös statisztikai adatszolgáltatás alól is kivonják magukat. (Pl. Üzbegisztán, Türkmenisztán) Kétségtelen, hogy a dezintegrációs tendenciák erősek, sőt időnként további erősödést mutatnak. Ugyanakkor a 12 országot átölelő FÁK-on belül még a közelmúltban is fellelhetők voltak valós integrációs szándékok, sőt ezek között kifejezetten „izgalmasak” is találhatók, mint például a FÁK-csoport négy legjelentősebb gazdaságára irányuló Egységes Gazdasági Térség elképzelés. A vizsgált országcsoportra használható legkorrektebb elnevezés talán a posztszovjet térség¹, amelyet azonban jelen dolgozatban praktikus okokból a FÁK-országok, FÁK-térség kifejezésekkel analóg módon használunk, FÁK alatt azonban minden esetben egyszerű országegyüttest, nem pedig integrációs képződményt értve.

Az integrációs-dezintegrációs jelenségek vizsgálatakor alapvetően kétféle megközelítést alkalmazhatunk. Egyrészt azok kialakulásában gyakran a politikai motivációk a meghatározóak, így az elemzésnek is a politikai szempontok nyomán követése a feladata. Másrészt fellelhetők kifejezetten gazdasági indíttatású integrációs kezdeményezések is. Gyakran a kétféle szempont együttesen jelentkezik. Jelen dolgozat elsősorban a FÁK-on belüli integráltság, valamint integrációs folyamatok gazdasági szempontú vizsgálatára vállalkozik, s csak szükség szerint utal a háttérben meghúzódó politikai tényezőkre, motivációkra. Ennek megfelelően veszi elsőként górcső alá az országcsoporton belüli külkereskedelmi folyamatokat, mint a gazdaságok összefonódásának klasszikus területét. Ezt követően egy újabban kiemelkedően fontos terület, a tőkemozgások, azon belül is elsősorban a posztszovjet térség vállalatai közötti tőkebefektetések kérdését járja körül. Majd az első két fejezet tapasztalatait is ötvözve kerül sor a FÁK-országokon belüli integrációs csoportosulások, integrációs jellegű kezdeményezések elemzé-

¹ Ez utóbbin a szakirodalom túlnyomó többsége – s így jelen dolgozat szerzője is – a volt szovjet tagköztársaságoknak a három balti állam kivételével alkotott együttesét érti.

sére, illetve a dezintegráció vizsgálatára, alapvetően a gazdasági szempontoknál maradva. Balassa Béla magyar származású közgazdász gazdasági integrációs csoportosításából kiindulva gazdasági integrációként kezeljük a szabadkereskedelemtől kezdve a vámunió és közös piacon át a gazdasági (és politikai) unióig terjedő, azok megteremtését célul kitűző, több országot érintő együttműködési kezdeményezéseket. Nem térünk ki részletesen a FÁK-országok közötti bonyolult energetikai együttműködésre, és ennek komplex problematikájára, mivel az túlfeszítené egy tanulmány kereteit.

A dolgozat fókuszában a kétezres évek eseményei és tendenciái állnak. Célunk ezek alapos vizsgálatával, a tények mögött rejlő okok megértésével közelebb jutni a jövőben várható folyamatokhoz. Az elemző részeket szervesen egészíti ki a gazdag statisztikai adatbázis, amelynek összeállítása sajnálatos módon mégsem lehetett teljes körű, ehelyett a korlátozott hozzáféréssel magyarázhatóan is a FÁK-on belül általában jellemző „átlagos” információkra, valamint az Oroszországra és Ukrajnára specifikusan vonatkozó tényekre koncentrált. A különösen nagyméretű táblázatok technikai okokból a szöveges elemzés mögé, a Statisztikai Függelékbe kerültek.

A használt és hivatkozott irodalomban dominálnak az orosz források. Ennek oka azon túlmenően, hogy a dolgozat erősen Oroszországra, az orosz motivációkra és érdekeltségekre fókuszál, az a felismerés, hogy az orosz szakirodalom legalább olyan reálisan látja a FÁK jövőjét és lehetőségeit, mint azt a kívülről történő vizsgálódások tennék. Ráadásul a nyugati elemzőkkel szemben az orosz kutatók rálátása is nagyobb. Nem véletlen, hogy a nyugati kutatásokban is egyre terjed a hasonló témák orosz (FÁK-) szerzőkkel történő kidolgoztatása.

1) Külkereskedelem a FÁK-országok között

Közismert tény, hogy a FÁK megalakításakor az ötlet kimunkálásában résztvevők alapvetően kétféle célt tartottak szemük előtt, amelyek egymással párhuzamosan voltak integrációs és dezintegrációs jellegűek. A Szovjetunió szétesését szorgalmazó, attól az újonnan függetlenné vált államok számára jelentős többlethasznot remélő országok, mint például Ukrajna, a fájdalmas válás okozta trauma enyhítését remélték a FÁK lététől. Ezzel szemben mások, a hatalmas birodalom széthullását inkább fájdalmas eseményként megélők abban bíztak, hogy a FÁK segítségével megakadályozható lesz az egymással szorosan integrálódott gazdasági egységek széthullása, megmenthető lesz a korábban kialakult magas fokú gazdasági integráltság, a volt tagköztársaságok közötti igen jelentős gazdasági kölcsönhatások rendszere. A válságpártiak azonban épp e szorító kölcsönhatásokon, azaz a kölcsönös függések rendszerén szerettek volna lazítani. Megindult tehát a gazdasági kapcsolatok átértékelése, a tudatos külgazdasági reorientáció, miközben mindezeket a törekvéseket felerősítették azon spontán hatások is, amelyek a korábbi gazdasági egység szétrombolásával szinte azonnal jelentkeztek. Az újonnan függetlenné vált államok (FÁK-országok) mindegyike tartós gazdasági recesszió ment át, amelyből az egyes országokban különböző időpontokban, különböző tényezőkre alapozva indult el a kilábalás folyamata. Az országcsoport egészét tekintve azonban egyértelműen a kétezres évek hozták meg a növekedési pályára állást, amelyben nem kis szerepet játszott a térség meghatározó gazdaságában, Oroszországban kialakult tartós és impozáns mértékű gazdasági növekedés. Oroszország részesedése a teljes posztszovjet térség által előállított GDP-

ből durván háromnegyed rész, amely a „váláskor” becsült mintegy 61%-os részarányhoz képest – még az összehasonlításakor felmerülő mérési problémákat is beszámítva (pl. korábbi torz arányok) – mindenképpen növekedést mutat. A FÁK Államközi Statisztikai Bizottsága által közölt adatok szerint Kazahsztán és Örményország kivételével a többi FÁK-ország mindegyike további súlyvesztést szenvedett el még a kétezres évek folyamán is, az előbbi ország súlya kismértékben nőtt, míg az utóbbié változatlan maradt.

Az orosz dominancia erősödését azonban megkérdőjelezi az a tendencia, hogy az utóbbi években az orosz gazdaság növekedési üteme rendre alatta maradt a térség egészére – szintén a FÁK Államközi Statisztikai Bizottsága által – becsültnek. 2006-os adatok alapján 2000-hez képest kiemelkedő mértékben növekedett az azeri, örmény és a kazah gazdaság, míg FÁK-átlagon alul Oroszország mellett csak Kirgizisztán és Moldova teljesített.

1. táblázat
Az egyes FÁK-országok részesedése a FÁK-országegyüttes által előállított GDP-ből
(%)

	2000	2005
Oroszország	73,4	77,6
Ukrajna	9,0	8,4
Belorusszia	3,4	3,0
Moldova	0,4	0,3
Azerbajdzsán	1,5	1,3
Örményország	0,5	0,5
Grúzia	0,9	0,7
Kazahsztán	5,2	5,4
Kirgizisztán	0,4	0,2
Tadzsikisztán	0,3	0,2
Türkmenisztán	1,1	1,0
Üzbegisztán	3,9	1,4
Összesen	100,0	100,0

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság

Megjegyzés: becslések szerint az orosz tagköztársaság részesedése a szovjet bruttó társadalmi termékéből 61%-ot tett ki.

2. táblázat
A FÁK-országok GDP dinamikája
(előző év = 100)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006/2000
Oroszország	105,1	104,7	107,3	107,2	106,4	106,7	144
Ukrajna	109,2	105,2	109,6	112,1	102,6	107,1	155
Belorusszia	104,7	105,0	107,0	111,4	109,4	109,9	158
Moldova	106,1	107,8	106,6	107,4	107,5	104,0	146
Azerbajdzsán	109,9	110,6	111,2	110,2	126,4	134,5	253
Örményország	109,6	113,2	114,0	110,5	113,9	113,3	202
Grúzia	104,8	105,5	111,1	105,9	109,6	109,4	156
Kazahsztán	113,5	109,8	109,3	109,6	109,7	110,6	181
Kirgizisztán	105,3	100,0	107,0	107,0	99,8	102,7	124
Tadzsikisztán	109,6	110,8	111,0	110,3	106,7	107,0	170
Üzbegisztán	104,2	104,0	104,0	107,7	107,0	107,3	140
<i>FÁK-átlag*</i>	<i>106,0</i>	<i>105,0</i>	<i>108,0</i>	<i>108,0</i>	<i>107,0</i>	<i>108,0</i>	<i>150</i>

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság

* FÁK Államközi Statisztikai Bizottság becslése

A FÁK-térségen belüli gazdasági összefonódásnak, a FÁK-országok gazdaságainak egymásba való integráltságának egyik kézenfekvő mérési területe a külkereskedelem. Milyen mértékű a vizsgált országok külkereskedelmi összefonódása? Ez erősödő vagy éppen gyengülő tendenciát mutat? Az érintett országok közötti külkereskedelem jelentőségét leginkább a „kül-

sőkkel” (korábbi orosz szóhasználatban „távol-külföld-del”) történő árucserével való összevetésben mérhetjük fel.

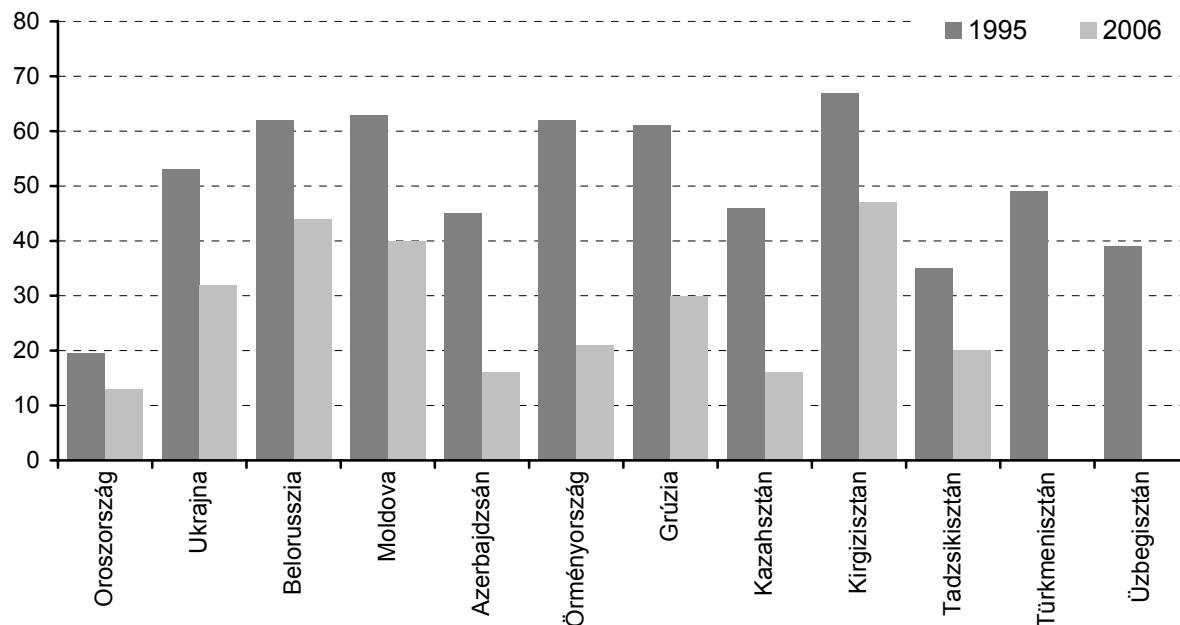
A szovjet érában az árukapcsolatok súlypontja a birodalmon belüli kereskedelemre esett. Ennek aránya a fellelhető becslések² alapján a tagköztársaságok túlnyomó többségében a teljes kivitel mintegy 80-90%-ára rúgott. A belső kereskedelem súlya egyedül az orosz tagköztársaság esetében volt ennél lényegesen alacsonyabb (62%-os), már ekkor is az Európát célzó jelentős szénhidrogén-exporttal magyarázhatóan. A kilencvenes évek közepére a „közel-külföld” külkereskedelmi részesedése drasztikusan zuhant, s FÁK-átlagban már csak 28%-ot tett ki. A kétezres évekre az arányvesztés üteme lassult, a FÁK-on belüli export a 2000-ben átlagosan becsült 19%-kal szemben 2005-ben 17%-ot tett ki, az egyes országok között azonban igen nagy szórással.³ Míg az energiahordozóknak köszönhetően jelentős FÁK-on kívüli exportra képes Oroszország és Azerbajdzsán esetében a térségen belüli kivitel aránya csupán 13%-ot tett ki 2000-ben, majd ezt követően kisebb emelkedéssel rendre 14 illetve 15%-ot 2006-ban, ugyanez az arány 2000-ben 50% fölötti vagy a körüli volt Belorussziában, Moldovában Türkmenisztánban és Tadzsikisztánban. Azokban az országokban, ahol már 2000-ben is kirívóan alacsony volt a FÁK-on belüli export jelentősége, a kétezres évek folyamán a további súlycsökkenés lényegében megállt, vagy kisebb mértékű emelkedésbe fordult. Ez alól kivétel Kazahsztán, ahol további 12 százalékpontos arányvesztésre került sor. Azonban számottevő mértékben esett a FÁK-csoport súlya azon fentebb felsorolt országok kivitelében, ahol a kétezres évek fordulóján még kiemelkedően magas volt. Így 2006-ban már sehol sem haladta meg a 45%-ot sem. (Lásd Statisztikai Függelék 1. tábla.)

Bár általános tendenciaként a kilencvenes évekhez képest a FÁK-térségből származó behozatal jelentősége is csökkenő, az importfolyamatok az exportétól némileg eltérően alakultak. Igaz ugyan, hogy a vizsgált országok mintegy felében a térségből származó behozatal már a kétezres évek fordulóján sem érte el az 50%-ot, de Örményország kivételével valamennyiben meghaladta a 30%-ot. A FÁK-átlagát tekintve még 2000-ben is megközelítette az 50%-ot, ami 2005-re „csak” 33%-ra esett vissza. A FÁK-országokból érkező behozatal jelentősebb zuhanása elsősorban az energiaexportőr országokban következett be (Oroszország, Kazahsztán), míg aránya öt országban újra nőtt, vélhetően nagyobb mértékben a kedvezőtlen árhatásoknak, mint a fizikai volumen emelkedésének betudhatóan. (Statisztikai Függelék 2-4. táblák)

² Surubovi–Usakova (1999); idézi Ludvig (2000).

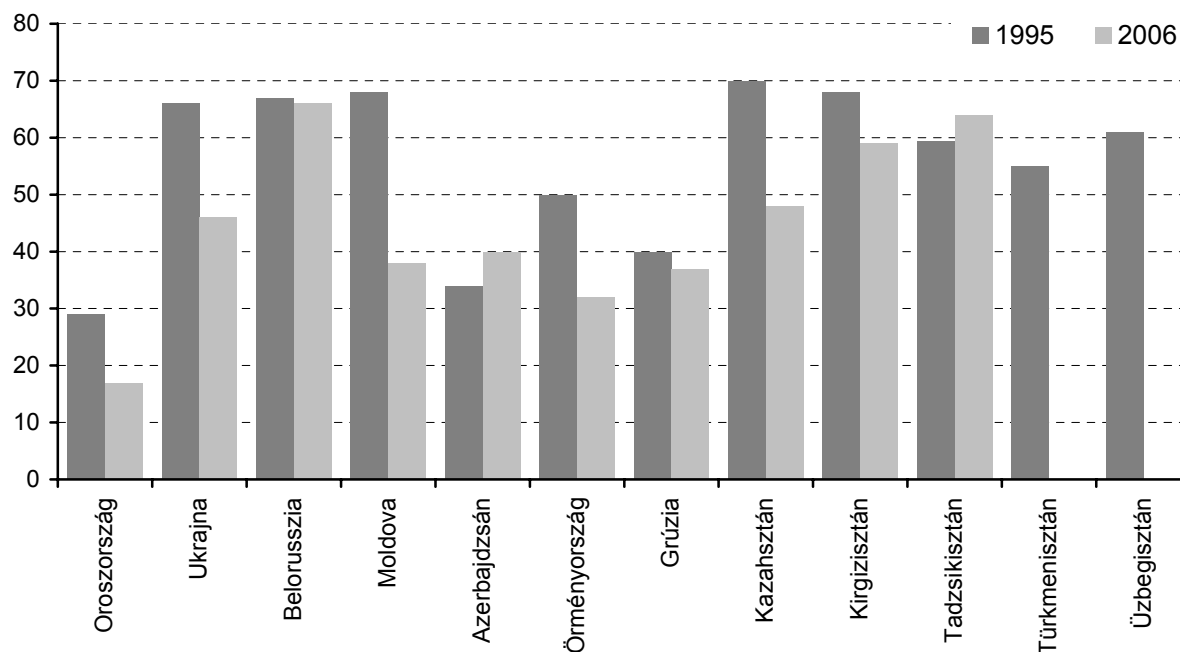
³ A FÁK-on belüli kereskedelem beszűkülésének a korábbi szovjet gazdasági egység megszűnte, az elszenvedett recessziós évek, valamint a tudatos külgazdasági orientációváltás mellett egy további oka a kétezres évek derekára a gazdaságok struktúraváltásával jelentkező szerkezeti közeledés volt. Golovnin (2006).

1. ábra
A FÁK-országcsoporthoz aránya az egyes FÁK-országok exportjában
(%)

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság

2. ábra
A FÁK-országcsoporthoz aránya az egyes FÁK-országok importjában
(%)

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság

Ukrajnát külön is érdemes górcső alá venni, mivel ez az ország jelentős energiaiimportőr – mégpedig a térségen belüli szállításokkal –, a FÁK-országok súlya behozatalában mégis rendre csökkenő. Ugyanakkor a FÁK-on belüli ukrán kivitel részarányának esése a kétezres évek elején megállt, sőt a csökkenő tendencia emelkedésbe fordult. Mindez jelzi, hogy Ukrajna számára a FÁK-országok piaca különös jelentőségű, ugyanakkor a gazdasága erősen két irányban integrált, a FÁK-on kívüli és belüli külkereskedelmi szálaknak sajátos súlyuk van.

A megtermelt GDP FÁK-on belüli országeloszlásáról közölt fenti információk fényében az orosz gazdaság szerepe a térségen belüli külkereskedelmi folyamatokban is meghatározó. Oroszországra esik a teljes FÁK-on belüli exportmozgások 74%-a, és az import 56%-a. Súlyja tehát a kivitelt tekintve nagyjából GDP-arányos a FÁK-országegyüttesen belül. A FÁK-országok közötti kereskedelemben viszont a megtermelt GDP-jénél nagyobb arányban veszi ki részét Kazahsztán. (Az import vonatkozásában általában a GDP-arányt meghaladó részesedések a többi ország esetében az orosz súly relatív alacsony volta miatt állnak elő.)

3. táblázat
Az egyes FÁK-országok részesedése a teljes FÁK-on belüli exportból és importból (%)

	Exportból		Importból	
	2005	2006	2005	2006
Oroszország	73,5	73,7	54,2	55,9
Ukrajna	10,4	9,4	19,8	18,3
Belorusszia	4,9	4,8	9,2	9,1
Moldova	0,3	0,3	1,3	1,1
Azerbajdzsán	1,3	1,6	2,3	2,1
Örményország	0,3	0,2	1,0	0,9
Grúzia	0,3	0,2	1,4	1,5
Kazahsztán	8,5	9,3	9,5	9,6
Kirgizisztán	0,2	0,2	0,6	0,7
Tadzsikisztán	0,3	0,3	0,7	0,7
Összesen*	100,0	100,0	100,0	100,0

* Üzbegisztán és Türkmenisztán nélkül

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság

A FÁK-on belüli kereskedelem egyik szembeötlő sajátossága éppen az említett orosz kereskedelmi-energetikai dominanciával összefüggésben az Oroszország kivételével valamennyi FÁK-országban jelentkező tartós, sőt jobbra növekvő kereskedelmi passzívum a térségen belüli kereskedést tekintve.⁴

A kereskedelmi hiány mértéke az utóbbi két évben valamennyi FÁK-államban jelentősen megemelkedett, miközben ezzel párhuzamosan az orosz aktívum például 2005-ről 2006-ra 46%-kal nőtt. Az ukrán vagy belorusz külkereskedelmi hiány problematikája közismert, ugyanakkor a hiány mértéke már Azerbajdzsánban és Kazahsztánban is komoly gondot jelent. E két

⁴ A Direction of Trade Statistics (DOTs) adatai szerint ezen kívül a türkmén és üzbég FÁK-relációs külkereskedelmi mérleg is aktívumot mutatott 2005-ben.

országban a kilencvenes évek közepén még aktívummal zárták a FÁK-on belüli kereskedést. A teljes FÁK-on belüli forgalomhoz viszonyított „relatív” deficit mértéke azonban Tadzsikisztánban és Örményországban volt a legmagasabb például 2005-ben.

4. táblázat
A FÁK-on belüli kereskedelem mérlege az egyes FÁK-országokban
(millió USD)

	1995	2000	2005	2006	2006/2005
Oroszország	865	2252	13 631	19 937	146,3
Ukrajna	-3036	-3542	-6299	-7519	119,4
Belorusszia	-650	-1671	-4082	-5882	144,1
Moldova	-102	16	-354	-597	168,6
Azerbajdzsán	57	-140	-544	-1168	214,7
Örményország	-164	-101	-334	-486	145,5
Grúzia	-64	-99	-590	-1010	171,2
Kazahsztán	230	-395	-4067	-5489	135,0
Kirgizisztán	-84	-91	-376	-612	162,8
Tadzsikisztán	-226	-186	-686	-914	133,2
Türkmenisztán	185	636	1971*	...	...
Üzbegisztán	-9	325*	70*	...	...

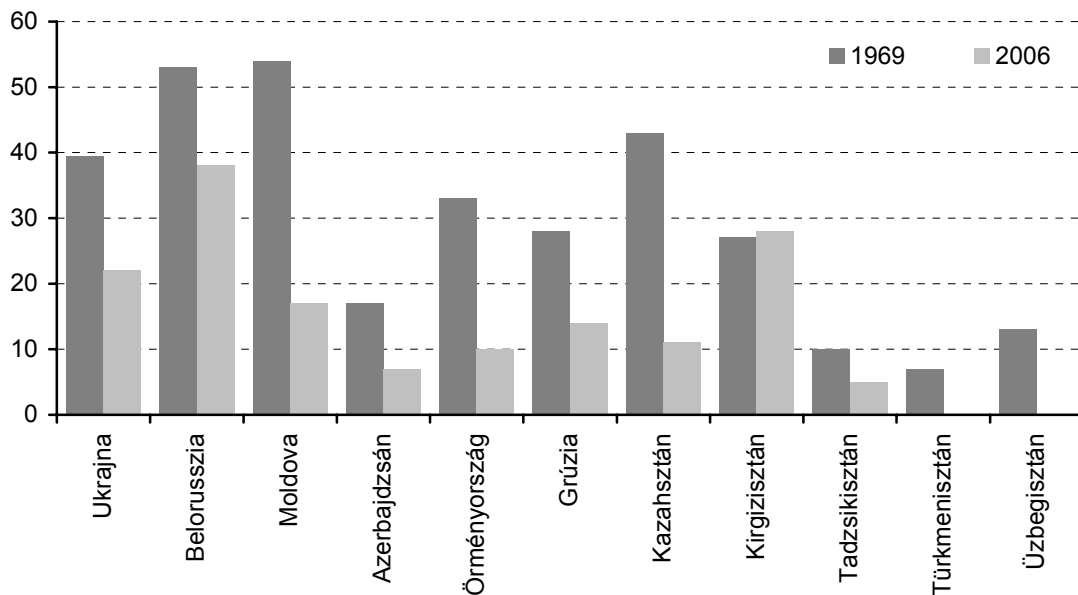
Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság (*: Direction of Trade Statistics 2006)

1.1. A fontosabb partnerek

Az orosz kereskedelmi dominanciából egyértelműen következik az is, hogy a többi FÁK-ország számára meghatározó jelentőségű az Oroszországgal zajló árucseré. Az orosz reláció különösen kiemelkedő súlyú az importban, ahol még a legkisebb orosz behozatali aránnyal rendelkező országban is meghaladja a 14%-ot a teljes (tehát FÁK-on kívüli és belüli) behozatalt tekintve. (2006-ban Örményországban 14%, Grúziában 15%, Moldovában 16% volt, Azerbajdzsánban és Tadzsikisztánban pedig 20% feletti.) Kifejezetten magas az orosz arány Belorussziában (58%), Kazahsztánban és Kirgizisztánban (38-38%), valamint Ukrajnában (31%). Ráadásul ez utóbbi négy országból háromban (Kazahsztán kivételével) a legmagasabb Oroszország részaránya a kivitel vonatkozásában is, ami igen erőteljes kereskedelmi összefonódásokat jelez. Kifejezetten alacsonynak számít azonban az orosz piac részesedése az azeri, tadzsik, örmény és kazah termékek kivitelében (2006-ban 5, 7, 10 ill. 11%).⁵ Ami a tendenciákat illeti, a FÁK-országokban a kilencvenes évek közepéhez képest (Kirgizisztán kivételével) határozottan csökkent az Oroszországot célzó export jelentősége, a legnagyobb mértékben (30 százalékpont feletti csökkenéssel) Moldovában és Kazahsztánban. (Statisztikai Függelék 5. tábla)

⁵ A kazah termékek Oroszországba történő szállításait 2005-ben például több tényező is nehezítette. Az előző évhez képest mért 41%-os élelmiszer-kiviteli csökkenés fő oka az adott évi jó oroszországi gabonatermés, míg egyes ásványi termékek (érc, salak, hamu) orosz vásárlásainak visszaesése mögött a kohászati ágazat oroszországi nehézségei húzódnak meg. Uskalova (2006).

3. ábra
Oroszország részesedése az egyes FÁK-országok teljes exportjából
(1996-2006)

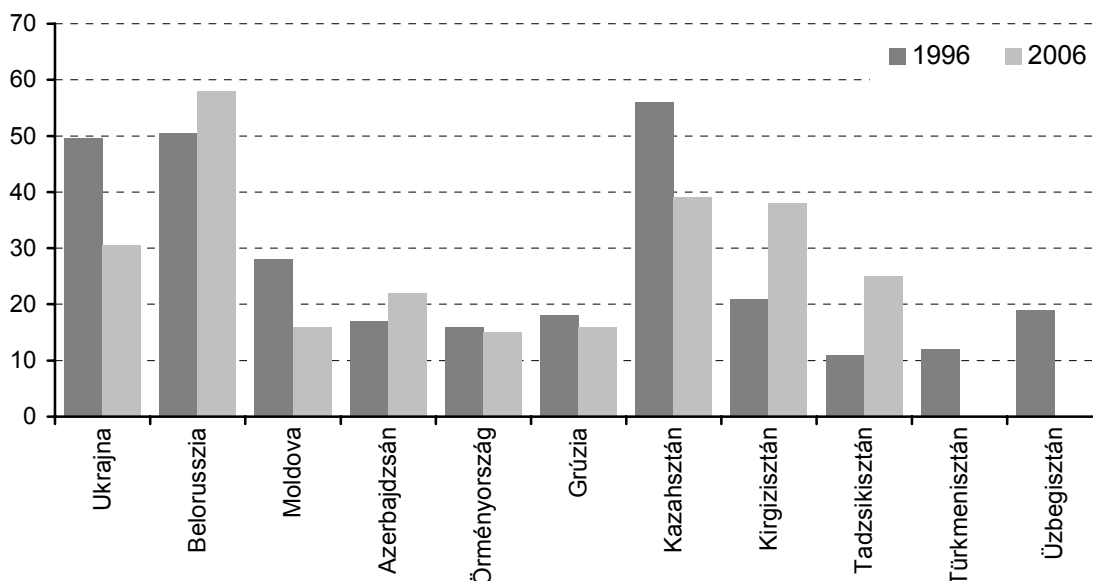

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság

Ugyanakkor az orosz reláció súlya átlagosan lényegesen kisebb mértékben esett a behozatalokat tekintve. Legnagyobb csökkenést Ukrajnában, Kazahsztánban majd ezeket követve Moldovában tapasztalhatunk. Vélhetően a szénhidrogénárak emelkedésével is összefüggésben Oroszország részaránya a teljes behozatalt tekintve a vizsgált tíz év alatt még nőtt is Belorussziában, Azerbajdzsánban, s kifejezetten nagyot (17, illetve 14 százalékpontot) emelkedett Kirgizisztánban és Tadzsikisztánban. Kifejezően illusztrálja az orosz kereskedelmi dominanciát az a tény, hogy – 2005-ös adatok alapján – Oroszország valamennyi FÁK-ország esetében az első számú partner akár a kivitelt, akár a behozatalt vizsgáljuk!⁶ (Statisztikai Függelék 6. tábla)

⁶ Az egyetlen kivétel a DOTs adatai alapján ismét Türkmenisztán.

4. ábra
Oroszország részesedése az egyes FÁK-országok teljes importjából
(1996-2006)

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság

Az Oroszországon kívüli legfontosabb FÁK-partnerek kilétét a gazdaságok méretein kívül elsősorban a földrajzi közelség, a gazdasági komplementaritás és néhány esetben kitapinthatóan a politikai kapcsolatok befolyásolják. Így az európai országok fontosabb partnereinek többsége az európai kontinensről kerül ki, illetve ezek gyakran egészülnek ki a gazdaságilag jelentős Kazahsztánnal. A politikai indíttatású GUAM-együttműködés országai esetében nem ritka másik GUAM-partner felbukkanása a legjelentősebb partnerek között, igaz ez földrajzi elhelyezkedésükből is adódik. Továbbá, a kivitel gyakran a fejlettebb országból a fejletlenebb, de földrajzilag közel fekvő országba irányul. (Például Kazahsztánból Kirgizisztánba, Belorussziából vagy Ukrajnából Moldovába.) Importoldalon a vázolt képet tovább alakítja az energia-hordozókkal való ellátottság vagy azokban való szűkösség kérdése. Ebből adódik, hogy a földgázban gazdag Türkmenisztán négy FÁK-ország számára is a legjelentősebb FÁK-beszerezési forrásországok között található. Vélhetően hasonló okokkal magyarázhatóan jelenik meg Üzbegisztán is számos esetben a legfontosabb partnerek között.

Oroszország legjelentősebb kereskedelmi partnerei egyértelműen a térség legnagyobb gazdaságai: Ukrajna, Belorusszia és Kazahsztán. Az orosz gazdaság egésze szempontjában a többi nyolc országgal való együttes áruforgalom jelentősége marginális, a teljes külkereskedelmi áruforgalom 1-2%-ára rúg csupán. A három említett ország viszont az orosz kivitel 12,3, illetve a behozatal 14,5%-át adta 2006-ban. (Statisztikai Függelék 7. tábla)

1.2. Áruszerkezeti sajátosságok és árkérdések

A FÁK-on belüli kereskedelem árustruktúrája a vizsgált országok többségében mindenképpen kiegyenlítettebb a FÁK-on kívüli árucserével való összevetésben, ugyanakkor az előbbiben is kialakultak a meghatározó árucsoportok. A térségen belüli kereskedésben évről évre dominálnak a szénhidrogén-szállítások (Oroszország, Azerbajdzsán, Kazahsztán), kiemelkednek a kész élelmiszerek, illetve élelmiszeripari nyersanyagok, a vegyipari és a nem színesfém-kohászati termékek és nyersanyagok. Néhány ország esetében hagyományosan erős a gépek, berendezések és közlekedési eszközök exportja még a Szovjetuniótól örökölt gazdaság-szerkezetnek köszönhetően. Arányuk például a „közel-külföldet” célzó kivitelben Belorusszia esetében 38,6%, Oroszországban 17,6%, míg Kirgizisztánban 15,9%. A moldáv export közel felét ugyanakkor a különböző kész élelmiszerek, italok és dohányárak adják, miközben a tadzsik kivitelben két árucsoport meghatározó, 35%-kal a gyapjúrost és mintegy 26%-kal az elektromos energia. (Részletesebben lásd: Statisztikai Függelék 8-9. táblák)

A behozatali oldalon azonban különösen erős térségen belüli kapcsolódások találhatók, a különböző országok egyes termékekből 90-100%-ban csak a FÁK-országokból vásárolnak. Ennek oka az országok között tradicionálisan kialakult termelési vertikumok megléte, amelyek még az egységes szovjet gazdaságon belül alakultak ki. Ezek egy jelentős része az energetikai ágazathoz (szénhidrogén-kitermelés és feldolgozás, szénkitermelés és felhasználás stb.), illetve a kohászathoz tartozik. A Szovjetunió felbomlásával ugyanis nem egy esetben került a határ két oldalára a földrajzilag racionális munkamegosztásban kialakított kitermelés és feldolgozás, ami magyarázatul szolgál arra is, hogy kőolajban gazdag FÁK-országok (például Oroszország és Kazahsztán) miért kereskednek egymással kőolajjal. A villamos energia beszerzések kizárólagossága a speciálisan kialakított szovjet villamos rendszerrel függ össze. Ezeknek a szoros kereskedelmi kapcsolatoknak azonban jellemzője, hogy a forgalmazott termékek hozzáadott érték-tartalma alacsony, jobbra nyersanyagokról, félkész termékekről, illetve élelmiszerekről van szó. Az alábbiakban közlünk néhány, szinte kizárólagosan FÁK-beszerzésű terméket az egyes országokban 2006-ra vonatkozóan.

Vélhetően részben ezek a korábbról örökölt termelési vertikumok és rendszerek állnak a gyakran akár indokolatlanul drága beszerzések hátterében. Az egyes termelési szerkezetekben meglévő hasonlóságok és az újonnan, a szerkezetváltással összefüggésben keletkezett párhuzamosságok következtében azonban igen erős verseny alakult ki a térség országai között. Oroszország például a FÁK-piacokon komoly versenytársakkal kénytelen szembenézni vaskohászati, élelmiszeripari és vegyipari termékeinek forgalmazásakor.

Importáló ország	Importált termék
Azerbajdzsán	halféleségek, filé (95%); gabonafélék (99%); vaj (99,7%); fehér cukor (98%); kőszén (100%); műtrágya (97%); vas (92%); nyers kőolaj (100%)
Belorusszia	búzalisztféleségek (99,3%); vaj (99,8%), kőszén (99,9%); nyers kőolaj (100%); földgáz (100%); műtrágya (99,2%); vascsövek (98%)
Kazahsztán	gabonafélék (92%); vaj (97%); kőszén, nyers kőolaj, földgáz, villamos energia, gyapjúrost (100%); kőolajtermékek (98%); vas (93%)
Kirgizisztán	búzalisztféleségek (99%); vaj (99,7%); kőszén és földgáz (100%); kőolajtermékek (99,5%); műtrágya (99,4%); személyautó (83%)
Moldova	kőszén, földgáz, villamos energia (100%); pakura (98%); faanyagok (99%); műtrágya (99,2%); vascsövek (98%)
Oroszország	vaj (91%); sűrített tej, tejszín (98%); kőszén (99,9%); nyers kőolaj (100%); gyapjúrost (99,8%)
Tadzsikisztán	búza, búzalisztféleségek, földgáz és villamos energia (100%); kőolajtermékek (99,4%)

Forrás: CIS Statistical Bulletins, 2007. márc. 20.

Az értékben számított térségen belüli kereskedelem növekedése azonban természetes módon nemcsak az áruforgalmi volumen emelkedésének, hanem árváltozásoknak is köszönhető. A 2006-os 24%-os orosz exportbővülés mögött például csupán 9,5%-os volumennövekedés állt, miközben az árak emelkedése által előidézett hatás mértéke meghaladta a 18%-ot. Részben ez a magyarázata a fentiekben bemutatott jelentős kereskedelmi hiány megugrásoknak is a partnerországokban. A belorusz kivitel növekedése mögött ugyanakkor egyenlő arányban állt volumen- és árhatás. Orosz elemzők rámutatnak, hogy míg az orosz és azeri FÁK-on belüli exportboom hátterében elsősorban az energiahordozók áremelkedési tendenciája áll, a belorusz vagy ukrán exportnövekmények többnyire a feldolgozóipari kivitel tényleges megugrásának köszönhetőek.⁷

Igen meglepő árjelenségekkel találkozhatunk, ha összevetjük a FÁK-on belüli kereskedelem árait a FÁK-on kívül azonos termékekre alkalmazottakkal. A közhiedelemmel ellentétben a FÁK-on belül általában alkalmazott árak nagyságrendileg vagy megegyeznek a „távol-külföld” felé elszámolt árakkal, vagy éppenséggel meghaladják azokat. Ez utóbbi jelenség különösen jellemző az ún. stratégiai termékek (energiahordozók, fémek) exportálásakor, valamint a fogyasztásra szánt áruk behozatalánál (pl. egyes élelmiszerek). 2006-ban például Belorusszia átlagosan 32%-kal szállította drágábban a pakurát, 69%-kal a traktorok darabját a FÁK-on belülre, mint kívülre. Hasonlóképpen Kirgizisztán a feldolgozott olajtermékeket 24%-kal adta drágábban a szovjet utódállamoknak. Legszembeötlőbb a nem színesfémek FÁK-on belüli kereskedelmében való hátrányos ármeghatározás, ez az azeri kivitelben 40%-os, a kazahban pedig

⁷ Uskalova (2006).

mintegy 3,5-szeres árhátrányt jelentett a FÁK-partnerekre nézve. Az orosz szénhidrogén-árakat ugyanakkor az elemzett időszakban még politikai megfontolások is alakították, így azok átlagosan még csak 70-80%-át tették ki a külsőkkel szemben felszámított áraknak pl. a nyersolaj, gázolaj és benzin esetében, míg a vastermékeknél a fentiekben leírt kedvezőtlenebb árképzés érvényesült itt (valamint az ukrán kivételben) is. Importoldalón jellemzően magasabbak voltak a FÁK-on belüli árak a FÁK-on kívüliekkel szemben a hústermékek, halárak, vaj, cukor, tea esetében. Kirgizisztán például 4-5-szörös áron importált teát a térségen belülről a külső importtal való összevetésben, 3-szoros áron egy pár cipőt, vagy 70%-kal drágábban gyapjúszővetet. Kazahsztánba a tea több mint kétszeres áron, a vaj 55%-kal drágábban érkezett ugyancsak a FÁK-on belüli szállítótól. A FÁK Államközi Statisztikai Bizottsága által közölt orosz importárak a fentiekkel összevetésben általában kiegyenlítettebbek voltak, de például a nyerscukor vagy a madárhús ide is drágábban (36 ill. 99%) érkezett a FÁK-on belüli vásárlások esetében.⁸ Mindezek a számok már jelzik a FÁK-on belüli kereskedelem politikai jellemzőit. Kétféle következtetés adódik. 1. Sokszor a FÁK-országok előnyben részesítik a FÁK-on kívüli külkereskedelmet, és a FÁK-on belülről csak drágábban hajlandók szállítani, vagy 2. Az egyes országok között kialakulóban lévő gazdaságszerkezeti kompetitív jelleg következtében – a különböző importkorlátozó intézkedésekkel is összefüggésben – nehezebb, azaz csak magasabb áron lehetséges bejutni egymás piacaira. Vélhetően ágazatonként, termékenként változó, hogy melyik következtetés állja meg a helyét. Míg a gépipari vagy élelmiszeripari exportra valószínűleg az első megállapítás a jellemzőbb, a kohászati termékek esetében a második magyarázat lehet általánosabb érvényű.

1.3. Kereskedelempolitikai sajátosságok

A térségen belüli kereskedelempolitikai sajátosságok vizsgálata meglehetősen kusza viszonyokról árulkodik. Az eredeti elképzelések szerint már a kilencvenes évek közepére megvalósult volna a szabadkereskedelem a FÁK-országok között, a gyakorlatban, amint azt a későbbi fejezetekben látni fogjuk, a különböző integrációs csoportosulásokon belül még csak az utóbbi években történtek komolyabb erőfeszítések ennek megteremtésére. A kereskedelem hanyatlásának már korábban említett hosszú távú okai mellett rövid- és középtávon ható indítékok is találhatók. A kétoldalú politikai kapcsolatok pillanatnyi helyzete szintén rányomja bélyegét az országok egymás közötti árucseréjének feltételrendszerére, ezeknek köszönhetően – bár valószínű gazdasági érdekeltségekhez is kötődően – alakultak ki az elmúlt egy-két év termékháborúi, pl. az orosz-moldáv, orosz-grúz borháború, vagy az Oroszország és Ukrajna közötti hús- tej- és acélháborúk, amelyek mennyiségi vagy minőségi jellegű kereskedelmi akadályok felállításában jelentkezték. Továbbá, orosz-kirgiz viszonylatban is egyértelműen kimutathatók voltak a politikai indíttatású visszaesések, amelyek részeként például 2005-ben Oroszország két hónapig blokkolta a kirgiz villamos energia szállítások elindítását.⁹

Harmadrészt, technikai jellegű módosulások is zajlanak, amelyek nem egy esetben jelentős mértékben okoznak egy-egy kétoldalú kereskedelmi kapcsolatban éves szinten jelentkező fluktuációt, visszaesést. Így a FÁK-on belüli áruforgalomban áttértek a hozzáadott-érték adó

⁸ Részletesebben lásd FÁK Államközi Statisztikai Bizottság, 2006. évi statisztikai kiadványát. (*15 Years of ...*)

⁹ Uskalova (2006): p. 278.

származási hely szerinti elszámolásáról a rendeltetési hely szerintire. Ez utóbbi hatása különösen szemléletes módon jelentkezett az orosz-belorusz kereskedelemben, ahol – a kőolaj-termék-import tényleges visszaesése mellett – a fenti változtatással összefüggésben fellépő árcsökkenés a 2005. évi forgalmi (Oroszországból származó behozatali) visszaesés másik jelentős oka.¹⁰

2) Tőkebefektetések a FÁK-térségen belül

A vállalati tőkemozgások, akvizíciók a FÁK-on belüli gazdasági kapcsolatok vizsgálatának egyre izgalmasabb területét képezik. Míg a kilencvenes években ezek a tőkemozgások meglehetősen marginális szerepet játszottak, a kétezres években az érintett országok gazdasági megerősödésével, intenzív gazdasági növekedésével magyarázhatóan egyre inkább előtérbe kerültek. Nem egy esetben éppen ezek a vállalati tranzakciók, tulajdonosi váltások húzódnak meg egy-egy kétoldalú kapcsolatban mutató kereskedelmi élénkülés hátterében is. Természetesen e területen is az orosz vállalatok állnak az élen, leginkább az ő befektetések jelentik az új kihívásokat, idézik elő az új jelenségeket a FÁK-országok közötti amúgy is igen kusza gazdasági kapcsolatrendszerekben. Ráadásul a politikai kapcsolatok okozta hatásokat is némiképpen átrajzolják az adott országban bent lévő vállalati érdekek.

Az elemző számára azonban különös nehézséget okoz ezen folyamatok nyomon követése, azok statisztikai adatokkal való megragadása. A vonatkozó információk vagy nem elérhetőek, vagy nem megbízhatóak. Például a FÁK-országok többségének nemzeti statisztikai hivatala egyáltalán nem közöl adatokat a külföldi befektetők országairól, csak a befektetések aggregált értékei érhetők el. Hasonló a helyzet a nemzetközi intézmények adatbázisainál is. Ugyancsak nem nyújt információt a FÁK Államközi Statisztikai Bizottság sem, sem honlapján, sem pedig az általa kiadott évkönyvekben. A meglehetősen izgalmas kép tehát csak mozaikokból, egy-egy ismertté vált vállalati esetről nyert információkból, illetve az e téren relatíve gazdagon rendelkezésre álló orosz és ukrán statisztikai adatszolgáltatás nyújtotta adatokból rakható össze.

A továbbiakban tehát elsősorban az orosz, kisebb részben pedig a vonatkozó ukrán folyamatokról lesz. Ugyanakkor hozzá kell tennünk, hogy a kazah, belorusz vagy azeri vállalatok nemzetköziesedési folyamata is egyre figyelemreméltóbb.

2.1. Orosz tőkebefektetések a FÁK-országokban, FÁK-befektetések Oroszországban

Míg az éves orosz tőkebefektetések összege a FÁK-térség országaiban az ezredforduló éveiben együttesen még a hivatalos orosz statisztikák szerint is valamivel 130 millió dollár fölött alakult, ez az érték a kétezres évek folyamán megsokszorozódott, 2002-re duplájára, 2004-re öt-hatszorosára, 2006-ra pedig mintegy negyvenszeresére nőtt. Bár a közölt orosz tőkebefektetésekre vonatkozó statisztikák nem különítik el az FDI befektetéseket az egyéb és portfólió-beruházásoktól, hanem azokat együtt közlik, ezek az adatok mégis igen impozáns vállalati aktivitálódást is jeleznek.¹¹ Természetesen megjelennek ezekben a számokban a FÁK-országok

¹⁰ Uskalova (2006): p. 277.

¹¹ A fizetési mérleg tételeinek alakulása is az FDI-jellegű befektetések dinamikus emelkedéséről tanúskodik a kereskedelmi hitelek tétel szintén jelentős megemelkedése mellett.. Libman (2005): p. 7.

energetikai vállalatainak nyújtott hitelek is, amelyek pl. Belorusszia vagy Ukrajna esetében tetemesek.

A kifejezetten FDI-jellegű orosz tőkebefektetések egészét tekintve is jelentős a FÁK-térségbe irányuló orosz tőke aránya. 2002 és 2003 között például az Oroszországból származó közvetlen tőkebefektetések tíz legjelentősebb célországa között négy FÁK-ország volt, Ukrajna 13,9%-os (1. helyezés), Belorusszia 4,8%-os (2. helyezés), Üzbegisztán 4,3%-os (5. helyezés) és Kazahsztán 3,9%-os részarányával (6. helyezés).¹² A nemzetközi – orosz és egyéb külföldi – szakirodalomban egyetértés van abban, hogy az Oroszországból kiáramlott tőkebefektetések (OFDI) állományáról nem állnak rendelkezésre pontos adatok, sem ezek aggregát értékeire vonatkozóan, még kevésbé azonban egyes célországokra lebontva. Így csak becslésekre hagyatkozhatunk. Jeles orosz szaktekintélyekből álló team által nemrégiben kiadott tanulmányban található az a becslés, amely szerint a FÁK-országokba (elsősorban Ukrajnába, Kazahsztánba, Azerbajdzsánba és Kirgizisztánba) 2000-től kezdődően kivitt orosz eredetű befektetések összesített értéke 2007-ben elérte a 45 milliárd dollárt.¹³ Bár nem világos, hogy a megadott szám pusztán közvetlen befektetéseket ölel-e fel, vagy egyéb külföldi befektetéseket is, a nagyságrend bármelyik esetben jelzi, hogy a posztszovjet térség valóban az orosz tőkebefektetések igen fontos, megkockáztatjuk, felértékelődően lévő célterülete.¹⁴

5. táblázat

Éves orosz tőkebefektetések a FÁK-országokban (1998-2006) (millió USD)

	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006
Ukrajna	1,4	15,0	126,3	260,8	194,3	155,2	3001,3
Belorusszia	103,6	77,2	98,3	243,4	280,2	102,4	572,3
Moldova	...	31,2	0,2	0,4	6,6	4,9	44,1
Azerbajdzsán	0,0	0,0	0,1	1,6	2,4	6,7	6,7
Örményország	...	0,0	4,3	7,6	1,0	138,2	3,2
Grúzia	...	0,1		1,2	0,3	0,1	0,3
Kazahsztán	...	3,5	6,1	27,1	84,1	204,3	189,2
Kirgizisztán	...	0,0	1,4	0,6	0,6	1,2	112,1
Tadzsikisztán	...	...	0,1	0,0	3,1	0,5	22,3
Türkmenisztán	...	2,9	0,9	0,9	1,9	...	...
Üzbegisztán	...	0,9	2,0	0,6	138,9	7,0	176,2
FÁK összesen	105,0	130,8	239,7	544,2	713,4	620,5	4127,7
EGT3 együtt	105,0	95,7	230,7	531,3	558,6	461,9	3762,8
Összehasonlító adat							
Teljes éves orosz kiáramlott FDI	1270	3177	3533	4133	13772	14032	18126

Forrás: Roszija v cifrah 1999, 2003, 2005, 2007; összehasonlító adatra: UNCTAD World Investment Report (2004); (2007).

¹² World Investment Report (2004): p. 74. (A kilencvenes évek második felében a legjelentősebb célországok még a fejlett ipari országokból (USA, EU), illetve a közép-kelet-európai volt szocialista országok köréből kerültek ki! Lásd Kalotay (2003), idézi Weiner (2006).

¹³ *Mir vokrug Rosziji* (2007).

¹⁴ Összehasonlításul: a World Investment Report az orosz kifelé eszközölt közvetlen tőkebefektetések (OFDI) állományát 2006 elején mintegy 120 milliárd dollárra, 2007 elején pedig közel 157 millió dollárra teszi. Kuznetsov szerint a reális érték 2007-ben 40-50 milliárd dollár között mozgott. Kuznetsov (2007): p. 6.

A hivatalos orosz statisztikákból kiindulva az orosz tőkebefektetések fő célországai a vizsgált országcsoporton belül egyértelműen a nagyok: Ukrajna, Belorusszia és Kazahsztán. Részesedésük a kétezres évek folyamán 73 és 98% között mozgott az adott évi FÁK-at célzó befektetéseket tekintve. Különösen szembeötlő a 2006-os ukrajnai érték, amely a FÁK-térségbe érkező teljes évi orosz tőkekihelyezések 73%-ával ért fel. Rajtuk kívül még Üzbegisztán és Moldova tekinthető jelentősebb célpontnak. Évről évre azonban – egy-egy nagyobb befektetéshez kapcsolódóan – változó, hogy mely FÁK-országba érkezett a legtöbb orosz tőke. Az Örményországban befektetett nagyobb összegű orosz tőke 2005-ben például az örmény államadósság örmény vállalati részvényekkel történő törlesztésére vonatkozó kétoldalú megállapodásnak a következménye.¹⁵

6. táblázat
A legfontosabb 5 FÁK-célország részesedése
a FÁK-országokba irányuló éves orosz tőkebefektetésekből
(%)

	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006
Ukrajna	1,4	11,5	52,7	47,9	27,3	25,0	72,7
Belorusszia	98,6	59,0	41,0	44,7	39,3	16,5	13,8
Kazahsztán	...	2,6	2,6	5,0	11,8	32,9	4,6
Üzbegisztán	...	...	0,8	...	19,4	1,1	4,3
Örményország	...	...	1,8	1,4	...	...	...
Moldova	...	23,8	...	...	0,9	22,3	...
Türkmenisztán	...	2,3	...	...	...	...	...
Kirgizisztán	...	...	...	...	...	...	2,7
Azerbajdzsán	...	...	...	0,3	...	...	...
Fentiek együtt	100,0	99,2	98,9	99,3	98,7	97,8	98,1
EGT3 együtt	100,0	73,1	96,3	97,6	78,4	74,4	91,1

Forrás: Rosszija v cifrah 1999, 2003, 2005, 2007 alapján végzett saját számítások

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az adott országok zömében az orosz tőke jelenléte elenyésző a fejlett nyugati országokból érkezővel szemben¹⁶, azonban ez a tendencia az orosz expanzióval és a térségen belüli vállalati kapcsolatok újraéledésével a jövőben akár gyengülhet is. Az orosz cégek ugyanis egyre kevésbé hajlandóak kimaradni a nagy üzletekből, s a jövőben nyugati partnerekkel alkotott konzorciumok révén is várható jelenlétük erősödése.

Az Orosz Statisztikai Szolgálat legfrissebb adatai szerint az Ukrajnát célzó 2007 első félévi orosz tőkebefektetések összege 877 millió dollár volt, a térségből Ukrajnában a legnagyobb. Ugyanakkor, azaz 2007 június végén Ukrajnán kívül Belorusszia is a legfontosabb tőkekihelyezési célpontok közé tartozott, a félév során kapott 730 millió dollár értékű orosz tőkekihelyezéssel, amellyel 2,8%-os részaránnyal a 7. helyen állt az országok rangsorában.¹⁷

¹⁵ Libman (2006): p. 8.

¹⁶ A témával foglalkozó oroszországi kutató, Libman az orosz részesedést a térségben eszközölt külföldi tőkebefektetéseken belül 10% alattira teszi. Libman (2006): p. 9.

¹⁷ http://www.gks.ru/bdgb/free/b04_03/lssWWW.exe/Stg/d030/i030430r.htm (letöltve: 2007. 10. 24-én)

Kuznetsov orosz szakértő szerint a teljes orosz OFDI állományból az orosz közvetlen tőkebefektetések állománya 2007-ben öt országban érte el durván a 2 milliárd dollárt. Közülük két ország, Ukrajna és Kazahsztán a vizsgált FÁK-országok köréből kerül ki, és, amint látni fogjuk, részben Ciprus is köthető a régióban eszközölt orosz befektetésekhez.¹⁸

Az előbbiekben bemutatott látványos megugrás a kétezres évek elején az ellenkező irányú, tehát a többi FÁK-országból Oroszországba érkező tőkebefektetésekre is jellemző. Míg ezek együttes összege 1998-ban csupán 9,5 millió USD-t tett ki, 2003-ban már elérte a 889 millió USD-t, 2006-ban pedig már a 3 milliárdot is meghaladta. A jelentős ukrán és belorusz befektetéseken kívül 2006-ban a kazah aktivitás tűnik elő, 1 milliárd dollárt meghaladó, a teljes Oroszországba érkező tőkebefektetések mintegy 2%-ára rúgó összeggel,¹⁹ de a kirgiz tőke megjelenése is egyre markánsabb Oroszországban.

7. táblázat
FÁK-országokból érkező éves tőkebefektetések Oroszországban
(millió USD)

	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006
Ukrajna	1,9	9,0	116,3	139,4	140,8	232,9	705,0
Belorusszia	0,7	1,0	46,9	419,8	292,2	447,1	623,7
Moldova	0,1	1,1	0,2	0,1	3,0	18,1	17,8
Azerbajdzsán	0,0	0,8	2,4	6,2	9,0	55,0	72,4
Örményország	0,0	0,0	0,9	0,1	0,4	4,5	2,0
Grúzia	0,1	0,2	1,2	4,1	11,3	7,9	4,6
Kazahsztán	2,8	5,6	50,8	195,5	439,0	732,8	1116,1
Kirgizisztán	0,0	0,8	7,6	31,1	65,6	140,2	451,8
Tadzsikisztán	0,0	0,0		0,3	2,3	13,9	17,7
Türkmenisztán	0,1	1,0	0,2	4,1	2,1	2,3	0,7
Üzbegisztán	3,8	2,7	1,1	88,8	131,5	10,6	20,3
FÁK összesen	9,5	22,2	227,6	889,5	1097,2	1665,3	3032,1
EGT3 együtt	5,4	15,6	214,0	754,7	872,0	1412,8	2444,8
Összesen	11773	10958	19780	29699	40509	53651	55109

Forrás: Roszija v cifrah 1999, 2003, 2005, 2007

Nem meglepő módon a három nagy FÁK-gazdaság együttes megjelenése az Oroszországot célzó (FÁK-)befektetéseken belül is kiemelkedően magas, 2002 és 2006 között 80 és 94% között ingadozott.

¹⁸ Kuznetsov (2007): p. 6. (A másik két ország: Németország és Nagy-Britannia.)

¹⁹ Ezzel 2006-ban Kazahsztán a 10. legnagyobb befektető volt Oroszországban.

8. táblázat
A legfontosabb 5 FÁK befektető ország részesedése
az Oroszországba irányuló éves FÁK-ból érkező tőkebefektetésekből
(%)

	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006
Ukrajna	20,1	40,2	51,1	15,7	12,9	14,0	23,2
Belorusszia	7,2	...	20,6	47,2	26,6	26,9	20,6
Kazahsztán	30,0	25,2	22,3	22,0	40,0	44,0	36,8
Üzbegisztán	40,3	12,2	...	10,0	12,0	...	...
Moldova	1,4	4,8	...	...	...	...	...
Türkmenisztán	...	4,6	...	...	...	...	...
Kirgizisztán	...	...	3,4	3,5	6,0	8,4	14,9
Azerbajdzsán	...	...	1,0	...	...	3,3	2,4
FÁK5 együtt	99,0	87,0	98,4	98,4	97,5	96,6	97,9
EGT3 együtt	57,3	65,4	94,0	84,9	79,5	84,9	80,6
Összehasonlító adat							
FÁK aránya a teljes tőkebefektetésekből	0,1	0,2	1,2	3,0	2,7	3,1	5,5

Forrás: Roszija v cifrah 1999, 2003, 2005, 2007 alapján végzett saját számítások

A FÁK-országok közötti tőkeáramlási folyamatokban való tisztánlátást azonban rendkívüli mértékben nehezíti, hogy az orosz (FÁK) befektetők igen gyakran más országok „köntösében”, leginkább magukat ciprusinak „álcázva” jelentkeznek. Éppen ezért a fentiekben leírt adatok a tényleges értékeknél minden bizonnyal kisebbek, azaz csak azok alsó határainak becsléseire, illetve a tendenciák megrajzolására használhatók. Nem véletlen, hogy továbbra is, például 2007 első félévi flow adatok alapján – 31%-os részaránnyal! – Ciprus áll az élen az Oroszországból kiáramlott tőkebefektetések célországainak sorában. Hasonlóképpen a Brit Virgin szigetek-i, vagy luxemburgi tőkekihelyezések is az ún. „round-tripping” jelenség körébe sorolhatók, azaz az orosz tőke itt csak ideiglenesen tartózkodik, tényleges célországa valamely más ország. E jelenség indítékai sokfélék. Egyrészt üzleti, gazdasági megfontolásokból (pl. adószempontok) is kedvezőnek tűnhet egy másik ország közbeiktatása. Másrészt nem ritkák a politikai motivációk. Az orosz tőke jelenlétének erősödése nemcsak Európa nyugati felében és a közép-kelet-európai volt szocialista országokban vált ki ellenérzéseket, hanem Oroszország közvetlen szomszédainál is, ahol igen erősek lehetnek az orosz gazdasági – és politikai – befolyástól, dominanciától való félelmek.²⁰ Ezek ismeretében az adott piacokon érdemes lehet az orosz vállalatoknak „álcázva” megjelenni befektetőként. Ez a megoldás természetes módon szintén ellenérzéseket szül, hiszen nehezíti a tulajdonosi viszonyok tisztánlátását. Kuznetsov orosz szerző szerint az orosz befektetőkről alkotott kedvezőtlen kép az EU-ban és a FÁK-térségben egyaránt általában az orosz üzleti kultúra alacsony szintjével, illetve a potenciális imperialista szándékokkal összefüggésben jelentkezik. Ugyanakkor megjegyzi, az előbbi „terjesztési lehetőségei” nagymértékben függenek a fogadó ország üzleti kultúrájától, az

²⁰ Már a kilencvenes évek végén egyes FÁK-országokban különösen erős volt az orosz befektetők pozíciója, leginkább Belorussziában és Moldovában. Ez utóbbiban 1998-ban a külföldi tőkebefektetések kumulált állományán belül az orosz részesedés 40%-ot tett ki. Ukrajnában ekkor a megfelelő arány közel 9%-os volt. Ludvig (2000): p. 14.

utóbbi kapcsán pedig az esetek többségében sokkal inkább az adott TNC-k valós üzleti stratégiájáról, üzleti érdekeiről van szó, mint az orosz állam külpolitikai céljainak megvalósításáról.²¹

A tulajdonosi kuszaságra igen szemléletes példát mutat be Libman egy ukrainai székhelyű cég esetén keresztül. Az ukrainai kremencsugszki üzem az ukrán Ukrnafta cég irányítása alatt áll, ez utóbbi tulajdonosai között azonban megtalálható az orosz Tatnyeft (8,6% erejéig) és Tatársztán kormánya is (28%) –, amely mellel szoros összefonódott magával az említett céggel – valamint a Tatnyeft offshore leányvállalatai, az Amrus és a SeaGroup (18% részesedéssel).²²

2.2. Vállalati és ágazati esettanulmányok az orosz cégek FÁK-beli jelenlétéről

A fentiekben kifejtett okokkal összefüggésben a makrostatisztikákkal szemben hatékonyabban ragadható meg az orosz tőke jelenléte vállalati megközelítésben, azaz egy-egy ágazat kiemelkedő orosz vállalata vásárlásainak, más országokban való befektetési ügyleteinek nyomán követésével.²³ Leggyakrabban az orosz energetikai cégóriásokat (Gazprom, Lukoil, Egyesült Orosz Energiarendszer) értékelik, de újabban más szektorokra is kiterjednek a vizsgálódások. Az orosz cégek külföldi terjeszkedésére jellemző a stratégiai fontosságú ágazatokra való koncentrálás, ami a FÁK-térségben az energiakitermelést- és szállítást, magát az egész energetikai vertikumot, a színes- és vaskohászatot, közlekedést öleli elsősorban fel, de jelentkezik a fejlett technológiákat igénylő gépipari ágazatokban is, mint pl. a repülőgépgyártás.

A Gazprom már a kétezres évek fordulóján jelentős részesedéseket szerzett az európai FÁK-országok gázipari, -szállítási és -kereskedő cégeiben, a belorusz Brest-gazoapparátban (51%), a moldávai Gazsnabtranzit-ban (50%), az ukrán Druzskovszkij zavod gazovoj apparáti vagy az Insztitut Juzsnfigiprogaz nevű cégekben (51 illetve 40%), vagy a Belgazprombank belorusz bankban ((34,99%). Mára szinte valamennyi FÁK-országban megvetette lábát leányvállalatain keresztül (pl. Moldova Gaz – Moldova).²⁴ Ami a kitermelést illeti, a FÁK-országok közül Üzbegisztánban van például jelen.²⁵ Az utóbbi évek egyik jelentős Gazprom vásárlása a belorusz Beltransgaz részvényeihez kötődik. A cégben az orosz hányad 2010-re a megállapodás szerint elérheti az 50%-ot.²⁶

A Lukoil a másik orosz bázisú transznacionális társaság, amely jelentős pozíciókkal rendelkezik a vizsgált régióban. Egyrészt töltőállomások birtoklásával pl. Ukrajnában (közel 200 darab 2005-ös adatok alapján), Moldovában, Belorussziában és Azerbajdzsánban²⁷, másrészt

²¹ Hozzáteszi, ha az orosz állam az orosz TNC-ket odahaza sem tudja rábírti több, számára fontos lépés meghozatalára (pl. K+F tevékenységek, szociális jellegű kiadások stb.), akkor hogyan remélhető, hogy külföldön nagyobb ráhatása lenne e cégekre, tehát azok külpolitikai támaszai lennének? Kuznetsov (2007): p. 28. Arról a kérdéstről folyik a szakirodalom egyik legizgalmasabb vitája, hogy az orosz külpolitikai célok jelentkeznek-e az erősödő orosz vállalati expanziós magatartás mögött, vagy sem.

²² Libman (2005): p. 6.

²³ Erre a szakirodalomban több kísérlet is található. Ilyen irányú kutatásokat folytat a finn Kari Liuhto és munkatársa Peeter Vahtra a turkui Pán-Európai Intézetben, az oroszországi Libman, de hasonló megközelítésben közöl információkat évről évre az UNCTAD által kiadott World Investment Report is.

²⁴ *World Investment Directory, World Investment Report* (2006).

²⁵ *World Investment Report* (2007): p. 120.

²⁶ Vahtra (2007).

²⁷ Lásd Weiner (2006): p. 22. I. diagram

fontos lelőhelyek kitermelési jogával rendelkező vállalatok részvényeinek felvásárlásával. Ez utóbbira szolgálnak például a kazahsztáni Petro-kazakhstan és Nelson Resources cégek,²⁸ de a vállalatóriásnak Üzbegisztánban is van kitermelőhelye. Az állami tulajdonú Rosznyeft szintén számos FÁK-országban vesz részt a kőolaj-kitermelésben. Az orosz bázisú cégóriások jelen vannak természetesen a kőolajfeldolgozó- és finomító iparban is, például az ukrainai Lisanszki vagy odesszai finomító esetében. Az ukrán kőolaj-feldolgozó üzemek (Kersonaftapererobka) körében azonban például kazah tulajdonosokat is találhattunk már az évezred végén is.²⁹ Továbbá 2005 őszén üzbég-orosz vegyes kőolajfeldolgozó üzem kezdte meg munkáját a Szurhandarinszkij területen. Az orosz cégek (Lukoil, Tatnyeft, Itera) elsősorban Közép-Ázsiában vannak jelen, ezzel szemben korábban az azeri öböl kincseinek kiaknázásából kiszorultak.

Az energetikai orosz terjeszkedés azonban nem korlátozódik az olaj- és gáziparra. Az orosz mammutcég, az Egyesült Orosz Energiarendszer (EESZ) számos más FÁK-ország (pl. Örményország, Grúzia, Ukrajna és Moldova) energitermelésében és elosztóhálózatában jelen van, Kazahsztánban kazah cégekkel közös projekteket valósít meg. Stratégiai célkitűzése az egységes FÁK villamos rendszer kialakítása.

A szénhidrogén-ipar mellett azonban más nyersanyagra épülő ágazatokban is folyik a régióon belüli orosz terjeszkedés. Erre példaként a kohászatot lehet felhozni. Ebben az ágazatban szintén az orosz óriáscégek (MMK, Rusal, Redmetzoloto, Szeversztal stb.) terjeszkednek a környező országokban, Ukrajnában, Kazahsztánban, Tadzsikisztánban. Az alumíniumipart tekintve a 2007 elején egy svájci és egy orosz céggel fuzionált orosz Rusal például Örményországban birtokol fóliaüzemet és Ukrajnában alumíniumfinomítót (Nikolajev Alumíniumfinomító), míg a hármas fúzió harmadik szereplője, a szintén orosz Sual az ukrainai Zaporozsje városban rendelkezik alumíniumkombináttal.³⁰ A Rusalnak ezenkívül Kazahsztánban is van érdekelt-sége.

A telekommunikáció az első igazán fontos, nem nyersanyag-kitermeléssel és feldolgozással foglalkozó orosz ágazat, amely számottevő mértékben megvetette lábát a környező FÁK-országokban. Az ágazatnak egyelőre egyértelműen fő felvásárlási területe a FÁK-szomszédság, bár már most látszik, hogy a terjeszkedés nem áll meg a FÁK-határoknál.³¹ Ennek egyszerű magyarázata az, hogy ez a szektor ezekben az országokban még felfutás előtt áll, s a piacok duo- vagy oligopolisztikus jellege magas profitot ígér a bentlévőknek. Az egész régió meghatározó vállalati szereplői az orosz piacon is domináló TeleSystem/MTS, a VimpelCom és a MegaFon. Az első két cég FÁK-szerte terjeszkedik, míg a MegaFon Tadzsikisztánra koncentrál.³² A VimpelCom-ban többségi részvényes Alfa Csoport ezen túl-

²⁸ *World Investment Report* (2006): p. 79.

²⁹ *World Investment Directory*, p. 385.

³⁰ *World Investment Report* (2007): p. 64.

³¹ Erre példa az Altimo törökországi terjeszkedése.

³² Vahtra (2007): p. 16. szerint az MTS fő FÁK-piacai Belorusszia, Ukrajna és Üzbegisztán, míg a VimpelCom Örményországban, Grúziában, Ukrajnában, Kazahsztánban és Üzbegisztánban egyaránt jelentős érdekeltségekkel rendelkezik. Külföldi kihelyezései szerint azonban őket is megelőzi a VimpelComhoz köthető Altimo nevű cég (az orosz Alfa csoport telekommunikációs ága), amely az örmény, grúz, kazah, tadzsik, ukrán és üzbég telekommunikációs piacokon is jelen van. A FÁK-

menően Ukrajnában és Kirgizisztánban is jelen van a telefonszolgáltatásban.³³ Mára a VimpelCom lett az egész FÁK-térség legnagyobb mobilszolgáltatója a lefedettséget tekintve, míg az előfizetői adatok szerint továbbra is az orosz MTS-é a vezető szerep. A 2005-2007 folyamán orosz cégek által megvalósított legjelentősebb 24 külföldi akvizícióból öt a FÁK-térség telekommunikációs piacát célozta meg, azon belül is a mobilpiacra eső hangsúllyal. Valamennyi vásárlásra jellemző volt az orosz többségi vagy kizárólagos tulajdonosi hányad elérése.³⁴ Nem mellékes információ azonban, hogy a telekommunikációs orosz expanzió beindítása még az orosz cégekben társtulajdonosként bent lévő külföldi stratégiai befektetők idejében indult el, az MTS esetében például a német Deutsche Telecom-hoz kötődően, amelytől a későbbiekben az orosz partner megvásárolta részesedését.³⁵

Találunk orosz bázisú gépipari TNC-t is, elsősorban a mezőgazdasági gépgyártás és közlekedési eszközök gyártása területén, ahol az orosz cégek a posztszovjet piac meghatározó szereplői maradtak. Idesorolható például a Tractor Plants nevű vállalat, amelynek a tulajdonában többek között a szovjet Agromash-holding volt gyárai találhatóak Ukrajnában, ezen kívül Kazahsztánban, Belorussziában és Moldovában, vagy a Cseljabinszki Traktorüzem, a Rosztszelmas és a Transzmasholding.³⁶ Jelentős beruházásokat eszközöltek orosz vállalatok (pl. Nefaz, Kamaz) az autó- és autóbushozgyártás vagy a vagongyártás területén.

Számottevő beruházásokkal jelentkezett a térségben, Moldovában, Grúziában és Kazahsztánban az orosz élelmiszeripar is leginkább a Vimm-Bill-Dann és Baltika cégek révén.³⁷

Az orosz tőke egyre több szektorban hódít a FÁK-térségen belül, így például a szolgáltatások terén is. 2006-ban a kazah és ukrán bankszektort érintő jelentősebb orosz beruházásokra került sor.³⁸ A Vnyestorgbank széleskörű külföldi jelenlétén kívül az Alfa Bank és a Szperbank a térségen belül például Ukrajnában és Kazahsztánban terjeszkedett, a Roszbank és a Bank of Moscow pedig Belorussziában. (Az utóbbi Ukrajnában is működtet bankot.) Markánsan megjelenő orosz ágazat a kiskereskedelem is, ahol egyre szembeötlőbb az orosz kereskedelmi láncok (pl. az Evroszet, DIXIS és a Perekresztok) posztszovjet térségbeli, leginkább ukrajnai és kazah térhódítása.³⁹

Témánk szempontjából is igen érdekesen osztályozza a kifelé irányuló orosz tőkebefektetéseket Alekszej Kuznyecov. Az első csoportba azok az orosz bázisú TNC-k tartoznak, amelyek még szovjet örökségnek tekinthetők, azaz a szovjet éra alatt külföldön alapított vállalatok utódai (pl. Vnyestorgbank). A második kategóriát az általa klasszikusnak nevezett, azaz a „normális” TNC-k alkotják. (pl. Lukoil, Rusal). A harmadik csoportba kerülő TNC-k léte a szovjet tagköztársaságok „civilizált” válásával függ össze, azaz korábban kialakult szorosabb gazdasági

országokban VimpelCom néven terjeszkedő cég 2006 óta több mint 1,5 milliárd dollárnyi értékben vásárolt fel FÁK-távközlési cégeket!

³³ *World Investment Report* (2006): p. 82.

³⁴ Részletesebben lásd Vahtra (2007): p. 17. 3. táblázatát.

³⁵ Kuznetsov (2007): p. 26.

³⁶ Libman (2005): p. 8.

³⁷ Libman (2005): p. 9.

³⁸ *World Investment Report* (2007): p. 62.

³⁹ Libman (2006): p. 9.

együttműködések alapul. (pl. EESZ vagy az MTS, VimpelCom). Végül a negyedik csoportba az ún. *pszeudo-TNC*-k kerülnek, amelyek akár legális tőkemenekítésre kényszerülnek (pl. a belső szabályozási elégtelenségek miatt a hajózási ágazatban), akár egyéb módon pl. a *round-tripping* jelenség keretei között ideiglenes célországot (pl. Ciprus) választanak befektetési helyszínül, szintén a belső orosz gazdasági és politikai bizonytalanságok következtében.⁴⁰ Amint már a fentiekben láttuk, a FÁK-térségben valamennyi felsorolt típusú orosz tőkebefektetés megtalálható. Az első típusba sorolt Vnyestorgbank – a korábbihoz hasonló kereskedelemsegítő funkciókkal – leányvállalatot működtet Ukrajnában és Örményországban, a szovjet érából örökölt Zarubezhneft Türkmenisztánban és Kazahsztánban jelentkező olajkitermelési elképzelésekkel. A klasszikus TNC-k a legkülönbözőbb ágazatokban működnek a FÁK-országokban is, az olaj- és gázkitermeléstől kezdve a kohászatot át a gépgyártásig és a szolgáltatási szféráig. Az idesorolt, nem természeti kincsek kiaknázását célzó TNC-k általában kisebbek és nagyobb érdeklődést mutatnak a szomszédos FÁK-országok és a volt szocialista országok piacai iránt, mint a hatalmas energetikai cégek. Példaként hozható a kereskedelmi Eldorado cég, amely Kazahsztánban és Ukrajnában kezdett hálózatépítésbe. A harmadik kategória legjellegzetesebb képviselője az Egyesült Orosz Energiarendszer, amely terjeszkedését az örökölt egységes energetikai rendszerre építheti. Hasonlóképpen a nukleáris iparban a szocialista örökség az alapja az orosz TVEL és a kazah Zarechnoje urániumbánya közötti együttműködésnek. Kuznetsov idesorol egyes gépipari vállalatokat is, amelyek korábbi termelési kapcsolatokat újítanak meg, mint például a Transmashholding, amely a kazahsztáni Pavlodarban hozott létre vegyesvállalatot.

Természetes módon a kereskedelmi és tőkebefektetési kapcsolatok kölcsönhatásban állnak egymással: tartós kereskedelmi szálak gyakran vezetnek tőkebefektetésekhez a partnerországban, míg a befektetői jelenlét nem egy esetben von maga után kereskedelmi tevékenységet, például a befektető országából származó berendezések megrendelése révén. A 2005 folyamán mutatkozó dinamikus kereskedelmi felütés Oroszország és Grúzia, Örményország vagy Azerbajdzsán között például szintén orosz cégek (Gazprom és az Egyesült Orosz Energiarendszer) adott piacokon való aktivizálódásával, befektetői jelenlétével magyarázható.⁴¹

2.3. FÁK-befektetések Ukrajnában, ukrán befektetések a FÁK-országokban

Az orosz tőke rejtőzködéséről szóló gondolatmenet különösen releváns Ukrajna viszonylatában, ahol a hivatalosan kimutatott orosz befektetői jelenlét a közvetlen tőkebefektetésekre vonatkozóan meglehetősen alacsony. Oroszország részesedése a beérkezett FDI-állományból évek óta 5% körül mozog, miközben Ciprus és a Brit Virgin szigetek is a legjelentősebb forrásországok sorában található. Ha ez utóbbiak részesedéseit is hozzáadjuk az orosz részarányhoz, az akár az eddigi legnagyobb befektető, Németország súlyát is elérheti! Természetesen a helyzet nem ilyen egyszerű, hiszen az említett adóparadicsomokból érkező tőkék mögött ukrán befektetők is állhatnak, tehát a tényleges orosz jelenlét mértéke nem számszerűsíthető. Figyelemre méltó azonban, hogy orosz hivatalos adatok alapján 2000 és 2005 között az Ukrajnát célzó orosz befektetések értéke több mint tizenháromszorosra nőtt. Ráadásul, amint

⁴⁰ Kuznetsov (2007).

⁴¹ Uskalova (2006): p. 281. A kétoldalú áruforgalom a fenti országok esetében 2005-ben rendre 50,2; 40,3 illetve 39,9%-kal nőtt.

láttuk, orosz források szerint például 2002-2003 folyamán az orosz eredetű külföldre irányuló tőkebefektetések legfontosabb célországa Ukrajna volt. A 9. táblázatból az is kiviláglik, hogy Ukrajnában a FÁK-térségből egyedül Oroszország található a legjelentősebb befektető országok között.

9. táblázat
Az FDI állománya Ukrajnában a legfontosabb befektető országok szerint

	2006. jan.1.	2007. jan.1.	2007. júl.1.	2006. jan.1.	2007. jan.1.	2007. júl.1.
	millió USD			%		
Németország	5505,5	5620,7	5677,9	33,6	26,5	23,5
Ciprus	1562,0	3011,7	4130,4	9,5	14,2	17,1
Ausztria	1423,6	1600,8	1957,0	8,7	7,6	8,1
Egyesült Királyság	1155,3	1557,2	1796,8	7,1	7,4	7,4
Hollandia	721,8	1493,0	1864,3	4,4	7,0	7,7
USA	1374,1	1418,0	1380,7	8,4	6,7	5,7
Oroszország	799,7	980,8	1236,2	4,9	4,6	5,1
Brit Virgin szigetek	688,7	808,3	813,0	4,2	3,8	3,4
Franciaország	-	826,8	935,4	-	3,9	3,9
Svájc	445,9	504,9	580,5	2,7	2,4	2,4
Lengyelország	224,0	366,0	482,6	1,4	1,7	2,0
Magyarország	191,1	364,5	360,8	1,2	1,7	1,5
Egyéb	2283,3	2633,3	2956,2	13,9	12,4	12,2
Összesen	16375,2	21186,0	24171,8	100,0	100,0	100,0

Forrás: Ukrán Statisztikai Hivatal

Az elmúlt években történtek orosz-ukrán kutatói kezdeményezések az ukrainai orosz tőke reális súlyának becslésére. Egy 2005-ben orosz és ukrán kutatók közreműködésével készített tanulmányban például igen érdekes ágazati szintű információk találhatók. Az orosz tőke erőteljes ukrainai megjelenése különösen amiatt izgalmas, mert az orosz befektetők az ukrán gazdaság kulcsterületein vannak jelen, méghozzá igen erős pozíciókban: 2005-ös adatok alapján 50% feletti részesedéssel a telekommunikációban, a színesfém-kohászatban vagy a kőolaj-feldolgozásban. Orosz vállalatok kontrollálnak például a hat jelentős ukrán kőolajfinomító közül négyet. A különböző off-shore cégekben bejegyzett orosz vállalatoknak jelentős részesedésük van az ukrán villamos energia szektorban és a gázágazatban is. Ez utóbbit érintően a regionális gázelosztó vállalatok mintegy felét off-shore bejegyzésű külföldi cégeknek privatizálták, amelyek mögött vélhetően jelentős arányban orosz befektetőket lehet találni. Az orosz színesfém-kohászat viszont 70-100%-ban ukrán beszállításoktól függ, ez áll a háttérben annak, hogy az ukrán színesfém-kohászatban az orosz tulajdonosok dominálnak! Továbbá, orosz számítások szerint a Krím félszigeten az orosz befektetések az összes külföldi befektetés mintegy felére rúgnak.⁴² A jövőben is az orosz befektetők további ukrainai terjeszkedésével

⁴² Концепція взаємотносень між Російською Федерацією і Україною в межах парламентської сфери. Центр проблем інтеграції, Інститут економіки РАН (2006): p. 159.

számolhatunk, orosz elemzésekben tudatos orosz beruházási expanzió és ehhez nyújtandó állami támogatás szükségességéről írnak – külön kiemelve például a repülőgépipart és a gázipart. Az ukrainai politikai instabilitás továbbra is különösen érzékenyen érinti a külföldi befektetők sorsát, újból és újból napirendre kerül az ún. „igazságtalan” privatizációk felülvizsgálatának lehetősége, ami érinthet orosz befektetőket is.⁴³ Az országban ráadásul az elmúlt néhány év alatt folyamatosan megoszlottak és várhatóan eltérőek is maradnak – a vélekedések az orosz befektetők jelenlét szükségességét, hasznosságát, vagy éppen káros voltát illetően. Úgy tűnik, a befektetni készülő orosz cégeknek ebben a helyzetben különösen indokolt a „round-tripping” által nyújtott homályba burkolózni.

10. táblázat
Ukrajnából kiáramlott FDI állománya a legfontosabb célországok szerint

	2006. jan. 1.	2007. jan. 1.	2007. júl. 1.	2006. jan. 1.	2007. jan. 1.	2007. júl. 1.
	millió USD			%		
Oroszország	102,5	93,2	116,4	46,7	42,1	44,2
Lengyelország	21,3	24,2	25,9	9,7	10,9	9,8
Panama	18,9	18,9	18,9	8,6	8,5	7,2
Vietnám	15,9	15,9	3,9	7,2	7,2	1,5
Egyesült Királyság	13,9	13,9	13,9	6,3	6,3	5,3
Spanyolország	13,8	13,8	13,8	6,3	6,2	5,2
USA	5,6	5,7	5,7	2,6	2,6	2,2
Örményország	...	...	11,3	...	...	4,3
Hong Kong	5,4	5,4	...	2,5	2,4	...
Ausztria	4,6	...	...	2,1	...	...
Svájc	4,0	4,3	4,3	1,8	1,9	1,6
Grúzia	2,2	2,9	...	1,0	1,3	...
Ciprus	2,1	4,4	10,4	1,0	2,0	4,0
Lettország	...	3,5	8,4	...	1,6	3,2
Brit Virgin szigetek	...	...	4,8	...	...	1,8
Moldova	...	...	4,3	...	...	1,6
EU-országok együtt	59,6	66,3	...	27,2	29,9	...
Egyéb	9,3	15,3	21,1	4,2	6,9	8,0
Összesen	219,5	221,5	263,1	100,0	100,0	100,0

Forrás: Ukrán Statisztikai Hivatal

Ugyanakkor az Ukrajnából származó külföldi tőkebefektetéseken belül továbbra is Oroszország dominál, ami egyúttal jelzi, hogy Ukrajnában éppen azok a vállalati csoportok rendelkeznek akkora tőkeerővel, amellyel már külföldön is képesek megjelenni, amelyek az orosz partnerekkel való együttműködést helyezik előtérbe. E magatartás mögött is nyilvánvalóan ágazati

⁴³ Az ukrainai reprivatizációs eljárások eddig lényegében egy orosz befektetést érintettek számottevő mértékben, az Ukrnatnafti reprivatizált részvényei révén.

specifikumok húzódnak meg, például a köztudottan erőteljes orosz-ukrán kohászati együttműködés. De terjeszkednek az ukrán cégek más területeken is, például az orosz italgyártásban.⁴⁴ Oroszország aránya az Ukrajnából eszközölt külföldi befektetések állományában 2007 júliusában messze kiemelkedően a legmagasabb, 44% fölötti volt! Igaz, az ukrán cégek a FÁK-országok közül mások iránt is érdeklődnek, így 2007-ben már a közeli Örményország és Moldova is megjelent a legfontosabb célországok között, míg Grúzia már korábban is felbukkant. E négy FÁK-ország együttes részaránya az ukrán befektetésekben megközelíti a teljes összeg felét. Ez jól jelzi, hogy az ukrán üzleti megfontolásokban a posztszovjet térségnek kiemelt szerepet szánnak, lényegében az ott való terjeszkedésben látnak a cégek igazán fantáziát, építve a korábban kialakult termelési összekapcsolódásokra és a gazdaságok erősödéséből adódó új lehetőségekre is.⁴⁵

3) Munkaerő-migráció a posztszovjet térségen belül

A FÁK-gazdaságok eddigiekben nem elemzett összefonódási területe a munkaerő-migrációs kérdéskör. E téren ugyancsak Oroszország központi, jelen esetben munkaerő elszívó szerepe emelkedik ki. Ugyanakkor a migrációs helyzet a jövőben változhat, Kazahsztán szívó hatása várhatóan nőni fog, s elemzők az ukrán és üzbég munkaerő-piac növekvő vonzerejét prognosztizálják. Továbbá, Belorussziából már most is csökken az Oroszországba érkező munkavállalók száma.⁴⁶ A legnagyobb problémát a szabályozási és az egységes migrációs politika hiánya jelenti. Egyrészt a térségen belüli versenyhelyzet kialakulása a liberális szabályozás irányába mutatna, másrészt azonban a tömeges munkaerő-beáramlás a jelenlegi orosz munkaerőpiacon okoz feszültségeket egyes földrajzi területeken, ahol növeli a belső munkanélküliséget. A kibocsátó országok oldaláról nézve a jelenséget, a nagyarányú oroszországi munkavállalás az érintett országok makrogazdasági szintű teljesítményét is jelentős mértékben befolyásolja, leginkább a hatalmas összegű pénzátutalások révén.

A FÁK-térsegen belüli munkaerőmozgások a jövőben várhatóan pusztán a demográfiai trendek miatt is fokozódni fognak. Például a közép-ázsiai térségből Oroszországba irányuló munkaerő-áramlás jelentősége annak következtében is emelkedni fog, hogy a születési arányszámok ezekben az országokban két-háromszorosan haladják meg az orosz mutatókat, dacára az itt is bekövetkezett csökkenésnek.⁴⁷ Az üzbég, tadzsik, türkmén és kirgiz társadalom nemzetközi méretekben is a legfiatalabbak közé tartozik, a lakosság mintegy 40%-a 15 évesnél fiatalabb. Valamennyi FÁK-ország nettó munkaerő-kibocsátó, s közülük nyolcban kifejezetten magasnak tartják a kiáramlás mértékét.⁴⁸ Másik oldalról Oroszország, Belorusszia és Türkmenisztán készül a bevándorlást korlátozni. Egyre növekvő gondot jelent a migráció területén uralkodó szabályozatlanság, a megfelelő törvényi és adminisztratív struktúrák, s magának a migrációs politikának a hiánya. Mindez a térségen belüli kapcsolatokat különösen érinti,

⁴⁴ Libman (2005): p. 9.

⁴⁵ Ludvig (2007).

⁴⁶ Szedlov (2007): p. 117.

⁴⁷ Kuzmina (2007): p. 153.

⁴⁸ Örményország, Grúzia, Ukrajna, Moldova, Kazahsztán, Tadzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán. Mogenyov (2007): p. 128.

hiszen például az Oroszországban a Szövetségi Migrációs Szolgálat által éves szinten becsült külföldi tartózkodások száma 21-23 millió fő, amelynek 80%-a a FÁK-térségből kerül ki. Egy másik forrás szerint a legálisan munkát vállalók 52%-a származik a „közel-külföldről”.⁴⁹ Átlagosan minden legális munkavállalásra 10 illegális munkavállaló esik. A fenti adatok világos jelzik, hogy az oroszországi illegális munka elsősorban a FÁK-térségre vonatkozó problematika. Míg a távol-külföldről érkezők zömmel magasan kvalifikált, szabályozott keretek között, pl. vízum megszerzésével érkeznek, a FÁK-országok munkavállalói többnyire alacsony presztízsű munkát vállalnak, ráadásul a legális módok elkerülésével.⁵⁰

Másik oldalról Oroszország számára ez a pótlólagos munkaerő szükséges, azonban nem a jelenlegi áttekinthetetlen viszonyok között. Orosz becslések szerint a bevándorolt munkások évente több mint 10 milliárd dollárt visznek ki az országból, miközben az okozott adóvesztések éves szintje eléri a 8 milliárd dollárt.⁵¹ Ezek a hazautalt pénzösszegek azonban jelentős szerepet játszanak a munkaerő-kibocsátó országok gazdaságában, emelik a belső vásárlóerőt, segítik a kisvállalkozásokat, sőt akár a befektetéseket is. Ugyanakkor az orosz gazdaság is profitál, hiszen az olcsó szomszédos munkaerő hozzájárul az orosz termékek versenyképességéhez. Egyes becslések szerint a bevándorolt, olcsó munkaerő által megtermelt érték a GDP 3-5%-ára rúg.⁵²

A migrációs kérdéskör egyébként mára a FÁK-on belül legfelsőbb szinten is kiemelten kezelt témák közé került. A FÁK 2007. júniusi informális csúcsán egyenesen a FÁK-térség legnagyobb megoldandó problémájaként emlegették az érintett országok vezetői.⁵³ A FÁK reformjával kapcsolatban szinte valamennyi szakértő egyetért abban, hogy a migrációs kérdéskör FÁK-szinten történő kezelést igényel, a menedzselése mindenképpen a szervezet – csökkenő számú – megtartandó, sőt kiépítendő funkciói közé sorolandó. FÁK-keretek között jelenleg alakulóban is van egy migrációs koordinációs tanács.

A posztszovjet területen belüli intenzív migrációs folyamatokat valamennyi, a térség gazdasági integráltságával és szervezeti integrációjával foglalkozó orosz elemzés tárgyalja. A *Mir vokrug Rossziji* jelentés a posztszovjet államok gazdasági önállótlanágának tényét látja bennük, amely a jövőben akár az orosz politikai célok eléréséhez vezető eszköz funkcióját is betöltheti.⁵⁴

⁴⁹ Szedlov (2007): p. 119.

⁵⁰ Jelentős, de csökkenő szerepük az építkezéseken, és általában az iparban is, egyre terjedő ugyanakkor a kereskedelem és a szolgáltatások más területein. (*i.m.* p. 118.)

⁵¹ Kuzmina (2007): p. 130.

⁵² *Rosszija – Evroszojuz – Sztrani SZNG...* (2007): p. 36.

⁵³ Kuzmina (2007): p. 128.

⁵⁴ *Mir vokrug Rossziji*. p. 125.

4) Integrációs és dezintegrációs folyamatok a FÁK-országok között

A korábbi fejezetekből már szemléletesen kirajzolódnak a posztszovjet térségen belüli kétirányú folyamatok és a térség kettős arculata. Az érintett gazdaságok szovjet öröksége is kétélű. Az öröklött gazdasági kapcsolódások még napjainkban is meghatározó erősségűek, s közülük is kiemelkednek az orosz szálak. Ez egyrészt csökkentésük igényét hozza magával számos újonnan függetlenné vált állam esetében, ami igen jól megmutatkozik a külkereskedelmi partnerek közötti súlyeltolódásokban, benne a posztszovjet partnerországok jelentőségének látványos visszaesésével. Másrészt azonban az öröklött gazdasági szerkezet, a korábban, még a szovjet birodalom keretei között kialakított termelési vertikumok továbbéléséhez is vezet. Részben ez a magyarázata annak, hogy a jelentős külkereskedelmi reorientáció ellenére a legtöbb vizsgált ország esetében továbbra is kiemelkedően fontos a FÁK-on belüli árucseré, és ugyanezek a leggyakrabban ágazatközi kapcsolódások egyre intenzívebben jelentkeznek a tőkekapcsolatokban is. A posztszovjet térség integrációs-dezintegrációs folyamataiban a gazdasági jellegű magyarázatok mellett azonban legalább olyan fontosak a politikai tényezők is.

A Szovjetunió szétesése negatív gazdasági következményeinek mérséklése – az új keretek megteremtése – céljából hozták létre a FÁK első gazdasági integrációs szervezetét, a Gazdasági Uniót 1993-ban, amelynek Ukrajna társult tagsága mellett valamennyi FÁK-ország tagjává vált. Ez a tíz évre szóló nagyívű elképzelés klasszikus integrációs célkitűzéseket jelölt meg: szabadkereskedelemtől a vámunióig majd közös piacon át a valutaunióhoz vezető, s akár konföderációs jelleget is hordozó multilaterális együttműködési formát, mégpedig FÁK-méreteken belül. Mindebből semmi nem valósult meg, még a multilaterális szabadkereskedelmet sem sikerült megteremteni. A politikai-katonai jellegű együttműködés kudarca mellett ennek az elképzelésnek a látványos bukása járult hozzá leginkább ahhoz a képhez, amely szerint a FÁK csak papírintézmény, papír-együttműködés.⁵⁵ Mára a szabad tényezőáramlás útjában egyre több akadály áll, pl. vám- és nem vámjellegű korlátozások a kereskedelemben, orosz részről bevezetett útlevel-vízum rendszerek a határmenti személymozgásban, a migrációs politika megjelenő elemei stb. A korábban a FÁK egyik fő gazdasági alapját képező kedvezményes gázárak megszüntetésére irányuló orosz törekvések szintén a széthúzás tendenciáit erősítik.

Mára az orosz elemzők zöme temeti a FÁK-at. „Element (elszalasztott) realitás”, írja róla 2007-ben a *Mir vokrug Rossziji* tanulmány szerzői gárdája, vagy egy másik megfogalmazás szerint a FÁK-országok és Oroszország közötti kapcsolatrendszer „a regionális integráció kudarca”.⁵⁶ „A FÁK fokozatosan elveszti utolsó adminisztratív funkcióit is, és hamarosan megszűnik létezni mai formájában” – írja az előbb említett szerzői közösség.⁵⁷ Véleményük szerint csak a konzultációs struktúrák maradnak meg, illetve néhány olyan életképes koordinációs jellegű intézmény, mint például a nemzeti légi, vasúti és tengeri közlekedési irányítások összefogását végző FÁK-szervek. (Érdekes és minden bizonnyal ellenvéleményeket is kiváltó gondo-

⁵⁵ Épp a FÁK intézmény „nyilvánvaló degradációja” miatt kerül a FÁK elnevezés használatát a *Mir vokrug Rossziji* szerzői gárdája.

⁵⁶ *Rosszija – Evroszojuz – Sztrani SZNG ...* (2007). (Szintén egy szakértői csoport, az Orosz Tudományos Akadémia Közgazdasági Kutatóintézete kutatói által készített tanulmány.)

⁵⁷ *Mir vokrug Rossziji*. p. 128.

latuk szerint analóg módon nem kizárt, hogy a nemzeti csővezetékrendszerek koordinálására is hasonló szervezet jön létre a jövőben. Viszont éppen az energetika az egyik olyan terület, ahol a Közösségen belül igen nagyszámú ellentét alakult ki, tehát ez a szféra vélhetően nem játszhat konszolidációs szerepet!) Az orosz szakértők természetesen Oroszország szemszögéből vizsgálják a FÁK-at, és a térségen belüli integrációs esélyeket is: „Oroszországnak minél előbb ki kell dolgoznia a FÁK-országokhoz való új hozzáállását, felülbírálnia a korábban kialakított regionális integrációs modelleket.” – javasolják neves FÁK-szakértők.⁵⁸ Szerintük ez a térség Oroszország számára a világhatalmi pozíció helyreállítása szempontjából lényeges, ugyanakkor az ország legfontosabb gazdasági érdekei a FÁK-térségen kívülre mutatnak, tehát egyfajta egyensúlytalanság jött létre Oroszország gazdasági és politikai érdekei között.

Érdekes módon periodizálja a FÁK-együttélés éveit a *Rosszija i Centralno-Vosztocsnaja Evropa...* című tanulmánykötet. 1. korszak: A FÁK, mint Oroszország „közel-külföldje” (1991 december – 1994. szeptember); 2. korszak: a FÁK, mint a „posztszovjet térség” (1994 közepe – 1998); 3. korszak: a FÁK régiója, mint a nemzetközi katonai-stratégiai, geopolitikai és gazdasági verseny színtere (1998-tól napjainkig). Míg a második korszakban az érintett országokra való orosz politikai befolyás megroggyanásáról írnak a szerzők, a harmadik fázist már a posztszovjet országok gazdasági szuverenitásának megteremtésére való törekvések jellemzik elsősorban, amelyek az Oroszországtól való elszakadást célzó dezintegrációs folyamatok fel erősítése irányában hatnak.⁵⁹

Kétségtelen, hogy a FÁK-szinten kezdeményezett, tehát a 12 államot felölelő gazdasági integráció számos okra visszavezethetően csúfos kudarcot vallott. A FÁK a közvélemény szerint is funkcióját veszített szervezet, ugyanakkor a térségben élő emberek túlnyomó többsége mégsem szeretné a környező népekkel való kapcsolatokat teljesen elválni, ami lényegében egy alapos „megreformálás” igénylése. Golovnin jelzi, sokan kétségüket fejezik ki magával az integrációs kifejezéssel kapcsolatban is a posztszovjet térség vonatkozásában, s ő így integráció helyett a többoldalú együttműködés elnevezést használja.⁶⁰ A hangzatos célkitűzések sorozatos teljesületlensége önmagában is ahhoz vezet, hogy a posztszovjet integrációs célok veszítenek vonzerejükből. Ráadásul az európai uniós mintakövetés sem bizonyult szerencsésnek az eltérő körülmények között, hiszen például a nemzeti szuverenitás feladását jelentő célkitűzések (pl. közös vámszervek létrehozása) érthető módon nem kecsegtethetik a függetlenség útjára éppen hogy csak rátért államokat.⁶¹ A nemzetgazdaságok, nemzetállamok építése új intézmények kialakításával is járt, ez azonban az egyes országokban eltérő módon valósult meg, egyfajta „intézményi divergenciához” vezetve.⁶² A már emlegetett gazdaságszerkezeti konvergencia, és a vele járó versengés sem kedvez az integrációs elképzeléseknek. Az integrációs kudarcok legfőbb okai azonban minden bizonnyal Oroszország szerepe körül kerekednek. Oroszország, mint a posztszovjet térség domináló gazdasága természetes módon kezdeményezője az integrációs folyamatoknak, ugyanakkor éppen domináns jellege miatt

⁵⁸ *Rosszija – Evroszjoz – Sztrani SZNG ...* (2007): p. 29.

⁵⁹ *i. m.* pp. 308-312.

⁶⁰ Golovnin (2006): p. 7.

⁶¹ Ukrajna esetében például éppen ez az a szempont, ami miatt számos FÁK-szintű, vagy szűkebb körű országokra vonatkozó kezdeményezésből kimaradt, illetve azokban csak megfigyelőként vett részt.

⁶² Golovnin (2006): p. 10.

partnerei fenntartásokkal viszonyulnak ezekhez a kezdeményezésekhez, amelyek szemükben az orosz nyomásgyakorlás új terepei. A másik meghatározó dezintegrációs tényező a harmadik országokhoz, a FÁK-on kívüli integrációkhoz (pl. az Európai Unióhoz) való kapcsolódás lehetősége, amely nem egy esetben úgy tűnik, hogy „vagy-vagy” hozzáállást követel meg.

Természetesen az érintett intézmény, a FÁK is hallatja szavát a kibontakozó vitában. A 2006 őszi minszki FÁK-csúcson hivatalosan is határozatot hoztak a szervezet reformjáról, de a reformálás szükségessége már 2005-től napirenden van. A FÁK-országok legutóbbi, 2007. októberi dusanbei csúcsértekezletén újabb nagy elhatározás született. Sokadszorra, az elfogadott intézkedési terv alapján újból előirányozták a szabadkereskedelem megteremtését a teljes FÁK-térsegre vonatkozóan, mégpedig 2009-ig bezárólag. A FÁK megreformálását a megszavazott Koncepció alapján kívánják elmozdítani.

„A FÁK jövőjéről szóló kérdés még mindig nyitott” – fogalmazódik meg a *Rosszija – Evropa – SZNG* c. kötetben.⁶³ A szerzők szerint, amennyiben nem sikerül megtalálni a FÁK új formáját, amely a térség országainak többsége számára elfogadható, úgy Oroszország hatókörzete lényegesen beszűkül. Számos elemzőt foglalkoztató kérdés, hogy mely tényezők azok, amelyek a dezintegrációs folyamatok dacára is elősegíthetik a posztszovjet térség gazdasági egységének ha nem is megőrzését, de legalább az integráltság és együttműködési készség jelenlegi fokának növekedését. Ennek lehetősége mellett a következő fontosabb érvek szólnak. 1. A posztszovjet térség együttesen hatalmas, 280 millió fő feletti piacot alkot, ami lehetővé teszi a méretgazdaságosság nyújtotta lehetőségek kiaknázását, feltéve, hogy a térségen belüli szabad tényezőáramlás biztosított.⁶⁴ 2. Gyakran hangoztatott érv a kulturális és nyelvi közösség, a tudományos együttműködés nyújtotta lehetőség, ami ugyan egyre veszít erejéből, de még jelen van a térségben. 3. A posztszovjet térség földrajzi – eurázsiai – elhelyezkedése is kedvező lehet az együttműködés megtartásában, erősítésében, különös tekintettel az új nagy infrastrukturális projektek nyújtotta lehetőségekre. (A jelenlegi infrastruktúra ezt a potenciált igen kevésbé aknázza ki.) 4. Összetartó kapocsként működnek a személyes, határokon átnyúló – gyakran rokoni – kapcsolatok is, amelyek szerepet játszanak FÁK-országok közötti megglehetősen nagy munkaerő mobilitásban is. 5. A gazdasági problémák (egyoldalú szerkezet, a szegénység problematikája, a pénzügyi közvetítés még mindig alacsony foka stb.) is sok esetben hasonlóak, ami szintén jó alap lehet az együttgondolkodáshoz.⁶⁵ Mások a FÁK-országok gazdasági dinamizmusára is meghatározó erejű kölcsönhatásokra hívják fel a figyelmet. Gyakran felvetődik az energetikai együttműködés potenciális lehetősége, és az ezzel kapcsolatban várható előnyök kérdése.⁶⁶

A FÁK megreformálásának útja mindezek alapján a nemzetek feletti szervek megteremtéséről való lemondás lehet. A teljes önkéntességi alapon való csatlakozás egyes egyezményekhez, megállapodásokhoz azonban már az eddigiekben is túl puha rendszernek bizonyult,

⁶³ *i. m.* p. 29.

⁶⁴ Ezzel kapcsolatban azonban már most is komoly akadályok állnak fenn. A szabad tőkeáramlást nehezítik, s nem egy esetben ellehetetlenítik a politikai okokból felmerülő fenntartások például az orosz befektetőkkel szemben. A személyek szabad mozgását korlátozni próbálják, megjelentek a vízumrendszer elemei egyes relációkban. S akkor még nem is beszéltünk a szabad árumozgást akadályozó terjedő módszerekről és intézkedésekről.

⁶⁵ Golovnin (2006): pp. 12–13.

⁶⁶ Pl. *Rosszija – Evroszozuz – Sztrani SZNG* (2007): p. 38.

azaz gyakorlatilag blokkolta az együttes cselekvést és döntést.⁶⁷ Pontosabban, nemzetek feletti hatáskörrel rendelkező szervek csak az őket elfogadó országok esetében jöhetnek létre, ezek körét a jelenleg is integrációs célkitűzésekkel rendelkező országok alkotják. Amint látni fogjuk, esetükben is akadozik létrehozásuk. A reform mikéntjét jogi oldalról is érdemes megközelíteni. A FÁK-on belül ugyanis nemcsak az vezetett a széteséshez, hogy az együttműködő országok nem teljesítették vállalt kötelezettségeiket, hanem az aláírt megállapodások – talán szándékoltan is – pontatlan, ködös megfogalmazása. Másrészt, a FÁK jelenlegi dokumentumai között egy sem szól a vitás kérdések rendezésének módjáról, s bár létezik egy „Gazdasági Bíróság” elnevezésű intézmény, ennek semmi köze a tényleges bíraskodáshoz, amelynek valóban nincsenek semmilyen hagyományai az elemzett térségben.

A korábbi nagyszabású és következőképpen beteljesületlen célkitűzések helyett reális célok megfogalmazása szükséges, így széleskörű vámuniós és egyéb, még messzebb vivő elképzelések helyett a kölcsönös kereskedelem jelenlegi feltételeinek megőrzésére, azaz azok romlásának megakadályozására irányuló közös erőfeszítések. A szabadkereskedelem vízióját talán hosszabb távon nem kell teljesen feladni, hiszen az lehetővé tenné az érintett országok más integrációkhoz történő problémamentes csatlakozását, de a jelenlegi termékháborúk korában inkább az újonnan bevezetésre kerülő kereskedelmi akadályok elkerülésére lenne célszerű törekedni. Sinkareckaja szerint a FÁK-at illetően ma már egyáltalán nem érdemes integrációról, mint célkitűzésről beszélni, legfeljebb a „bizalom és normális jószomszédi kapcsolatok helyreállítására” irányuló törekvés szükségességéről.⁶⁸ Az ő elképzelésében a minőségileg megreformált FÁK egyfajta regionális politikai szervezet, „mini ENSZ” lehetne, mint amilyen például az Amerikai Államok Szervezete vagy az Arab Országok Ligája. Azaz az együttműködés univerzális jellegű lenne a célterületeket tekintve, azonban ezen belül különös hangsúllyal az eurázsiai régióra jellemző érdekeltségi területekre, elsők között a migrációs kérdéskörre, a szabad munkaerőmozgás feltételeinek megőrzésére és a kapcsolódó, jelenleg hiányzó szabályozás megteremtésére.⁶⁹ Mások egy ilyen típusú „transzkontinentális” szervezet esetén is fontosnak tartják hangsúlyozni az Európa és Ázsia más regionális szerveződéseivel való kapcsolatteremtés szükségességét, amely oldaná a jelenlegi oroszbarát – nyugatpárti vonal éles jellegét is.⁷⁰

Golovnin a *Mir vokrug Rossziji* kötet megállapításaihoz hasonlóan szintén megemlíti néhány – részben egyező – területet, ahol lehetőség lenne a jövőben is többoldalú együttműködésre. Idetartoznak: a közlekedési infrastruktúra fejlesztése, az energetikai együttműködés. Szerinte néhány olyan gépipari ágazatban, amely a szovjet gazdasági egység szétesésével a határok különböző oldalaira került, de tradicionálisan versenyképes volt nemzetközi szinten is, és ezt többé-kevésbé meg is őrizte, lehetőség kínálkozik a további tudományos és termelési együttműködésre, még ha ez csak az országok szűkebb körére vonatkozik is. (pl. űrtechnológiák, energetikai gépgyártás) Felhívja a figyelmet a pénzügyek terén való kooperáció (pl. egymás tőke- és értékpapírpiacain való fokozott megjelenés) lehetőségeire is. Érdekes gondolata a

⁶⁷ Részletesebben erről lásd Ludvig (2000).

⁶⁸ Sinkareckaja (2007): p. 23. (Felhívja a figyelmet arra is, hogy nemhogy a gazdasági integrációs elemek nem működnek a térségen belül, de még a WTO-tagok között szokásos elvek sem érvényesülnek!)

⁶⁹ i. m. p. 23.

⁷⁰ *Rosszija – Evroszojuz – Sztrani SZNG...* (2007): pp. 38–39.

FÁK-keretek között megvalósítandó fejlesztési bank elképzelés, amely a jelenlegi Államközi Bank továbbfejlesztésével, új funkciókkal történő felruházásával valósulhatna meg. Az új funkciók között kiemelkedne a „beruházási bank” jelleg, azaz nagyszabású közös integrációs projektek finanszírozásában való részvétel, valamint a tipikus „fejlesztési banki” vonás.⁷¹ Ez utóbbi gondolat, úgy tűnik, megvalósulóban van. 2007 őszén alakult meg az Orosz-Kazah Fejlesztési Bank, amely ugyan egyelőre bilaterális formában jött létre a két ország hozzájárulásaiból, azonban tevékenységét és későbbi tagjait tekintve az egész posztszovjet térség irányában nyitott. Golovnin is kiemeli az üzleti körökkel való együttműködés lehetőségét, hiszen a FÁK-on belüli üzleti összefonódások, partnerkapcsolatok gyakran a posztszovjet térség integrációjának, integrációs elképzeléseinek szószólói már ma is.

A posztszovjet térségben számos kisebb csoportokat célzó integrációs kísérlet is jelentkezett a kudarcra ítélt FÁK-szintű elképzelések mellett. A továbbiakban ezek közül külön-külön is foglalkozunk a leglényegesebbekkel, pontosabban azokkal a kezdeményezésekkel, amelyekben kizárólag FÁK-országok vesznek részt. Jazkova ezeket a szerveződések a FÁK-tól való megkülönböztetés céljával „reális”, érdekalapú együttműködéseknek nevezi.⁷² Ezek alapvetően két nagy csoportba sorolhatók: 1. Az Oroszország részvételével, orosz kezdeményezéssel létrejött integrációk és integrációs tervek⁷³; 2. Az orosz dominancia letörésének céljával, tehát Oroszország nélkül megalakult integrációs csoportosulások.

4.1. Integrációk Oroszország részvételével

Oroszország az elmúlt bő másfél évtized alatt több FÁK-on belüli, csak néhány posztszovjet országot felölelő integrációs kezdeményezésben is vezető szerepet játszott, épp a FÁK-szintű kezdeményezések látványos kudarcán okulva.

Az Oroszország részvételével elindított integrációk fontos közös jellemzője, hogy orosz oldalon valamennyiük kezdeményezésében igen erősen jelentkeztek a politikai motivációk. Általában valamilyen külső, a nemzetközi politikai színtéren kialakult, vagy előre látható eseményre, folyamatra való orosz reagálásként is felfoghatók. Így pl. a Belorussziával való szövetkezés gondolata mögött a NATO keleti irányú terjeszkedésével szembeni orosz ellenlépés tapintható ki, egyfajta puha határkitolási motivációval Nyugat irányában. Az Eurázsiai Gazdasági Közösség és az Egységes Gazdasági Térség megteremtését célzó törekvések felfoghatók az orosz nemzetközi gazdasági (és politikai) pozíciók megerősítésére, s egyfajta önálló erőcentrum kialakítására irányuló orosz szándékként is, s egyúttal például az Európai Unió bővülési folyamatára való válaszlépésként. Nem véletlen, hogy ez utóbbi elképzelések már a kétezres évtizedhez kötődnek, amikor az orosz gazdaság konszolidációja nyilvánvalóan elindult, sőt a gazdaság tartós növekedési pályára állt. Az orosz gazdaság talpra állását szerencsés módon

⁷¹ Golovnin (2006): p. 15.

⁷² Jazkova (2007): p. 43.

⁷³ A tanulmány nem tárgyalja külön az Oroszország és Belorusszia közötti államszövetség problematikáját. Egyrészt a bilaterális integrációs célkitűzések részben átemelődtek egy multilaterális kezdeményezés keretei közé, az Eurázsiai Gazdasági Közösségbe, másrészt az utóbbi években az egyéb területeken való integrációs folyamat megrekedt. Erre legjobb példa a közös pénz megteremtésének ügye, amelyben az álláspontok lényegében befagytak. A jelenlegi belorusz vezetés alatt orosz szakértők sem prognosztizálnak érdemi integrációs lépést. Ugyanakkor együttműködés természetesen számos területen folyik a két állam között, s amint láttuk a külgazdasági összefonódás is igen erős.

egészítette ki a posztszovjet térség többi államában beindult és szintén tartósnak bizonyult gazdasági expanzió. Mindennek dacára az önálló világ gazdasági (politikai) erőközpont építésének esélyeiről orosz elemzői körökben is élénk vita folyik. 2005-2006 fordulóján Grinberg még esélyt látott arra, hogy a „globalizáció tárgyává válással” szemben „FÁK-államok, köztük Oroszország „az integrációs folyamatok felélénkítésének alapján, a volt Szovjetunió eurázsiai térségében újjáépítik a gazdasági hatalom önálló magvát, és megerősítik státuszukat a világ-gazdasági folyamatokban”.⁷⁴ Ő az önálló vonzáscentrum megteremtését olyannyira fontosnak ítélte meg, hogy egy külön orosz költségvetési fejezet kialakítását javasolta „FÁK-országokkal történő integráció” címen.⁷⁵ Mások már a kétezres évek elején is tagadták az önálló erőcentrum-elképzelés realitását. Bár ez a vita egyre inkább abba az egyetértő irányba mutat, hogy a posztszovjet összefogás nem jöhet létre másként, mint az érintett országok más, meglévő erőcentrumokkal való szoros együttműködéseinek kiegészítéseként, a kompetitív erőcentrum-formálás gondolata mindenképpen jelen volt a kezdetekkor, s mára sem tűnt el teljesen. A FÁK-on belüli integrációk fejlődésének éppen ez az egyik kulcskérdése, lehetséges-e együttesen kapcsolódni más integrációkhoz? Ennek a kérdésnek a jelentőségét az adja, hogy nem egy újonnan független állam számára a választási kényszer (FÁK-on belüli vagy kívüli integrációhoz való kapcsolódás) gazdasági vagy politikai okokból nem elfogadható.

11. táblázat
Integrációs kezdeményezések a FÁK-térségben

Integrációs csoportosulás neve	Résztvevő országok	Alapítás éve	Integráció célkitűzései	Eredmények
FÁK-országok Gazdasági Uniója	12 FÁK-ország (Ukrajna társult tag)	1993 (10 évre)	Szabadkereskedelemlégió – közös piac – valutaunió és konföderációs célok	Multilaterális szabadkereskedelemlégió sem! Lejárt!
Oroszország és Belorusszia Államszövetsége	Oroszország, Belorusszia	1996 (1997) (1999)	Egységes gazdasági térség, Közös költségvetés, Közös pénz stb.	Kivételekkel szabadkereskedelemlégió; vita a közös pénzről és a kereskedelmi árpreferenciákról
Eurázsiai Gazdasági Közösség (EVRAZESZ, korábban vámunió)	Oroszország, Belorusszia, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tadzsikisztán, Üzbegisztán	2000 (1995-1996) (2005-től)	Vámunió, (valutaunió 2008-ra)	Nem teljes körű szabadkereskedelemlégió; vámunió kialakítás alatt (aláírt megállapodás Oroszország, Belorusszia és Kazahsztán között)
Egységes Gazdasági Térség (EGT4)	Oroszország, Belorusszia, Kazahsztán, Ukrajna	2003	Szabadkereskedelemlégió – közös piac – gazdasági és politikai unió felé	Alapvető dilemmák az ukrán részvétel körül; Gyakorlatilag EGT3-má alakult

Forrás: Glinkina–Koszikova (2006): 1. táblázata alapján

⁷⁴ Grinberg (2006): p. 50.

⁷⁵ Uo.

Mára az orosz anyagi áldozatvállalás ügye is egyre inkább új megvilágításba kerül, Oroszország vállalatai érdekeire hivatkozva egyre kevésbé hajlandó a posztszovjet államok anyagi támogatására. E tekintetben egyértelmű a helyzet az Oroszországtól elforduló, leváló politikai kurzust követő FÁK-országok esetében, azonban az orosz finanszírozási hajlam gyengül a többiek esetében is.⁷⁶

Közös jellemzője az alábbiakban bemutatott integrációs kezdeményezéseknek az is, hogy az Európai Uniót etalonnak tekintik, s ahhoz hasonló integrációs utat vizionálnak. Részben ez a megalapozatlan utánpótlási célkitűzés az, ami – nem számolva a számos konkrét kérdésben mutatkozó ellenérdekeltségekkel – papírizúvá teszi az együttműködéseket. Valamennyiük esetében súlyos dilemma az orosz túlsúly kezelésének megoldatlansága.

4.2. Az Eurázsiai Gazdasági Közösség (EVRAZESZ)

A 2000-ben Asztanában a korábbi vámszövetség megújításaként létrejött új integráció, az Eurázsiai Gazdasági Közösség eredetileg azzal a reménnyel kecsegtette kialakítóit, hogy egyrészt egy valós, közös érdekeltségen alapuló integrációs blokk jön létre, másrészt ennek ereje már lehetővé teszi az új, önálló erőcentrum felépítésének megkezdését. Az új integráció esélyeit az orosz szakirodalom, természetesen az elemzés időpontjától is függően, különbözőképpen értékeli. Míg Grinberg 2005 végén még az Eurázsiai Gazdasági Közösségre korlátozódva látja a „FÁK-on belüli integrációs stratégia végrehajtásának lehetőségeit” orosz szemzőgből, kutatókollégái 2007-ben már ezt az esélyt is temetik.⁷⁷ A grinbergi elképzelésben még a posztszovjet integrációs törekvések magvát, s egyúttal perspektivikus együttműködést képvisel az EVRAZESZ, ahol „kedvezményes rezsimet” kell teremteni a termelési együttműködés, a technológiák átadása és a befektetések területén, továbbá a „közös piacok szelektív védelmét” célszerű biztosítani az importtal szemben. Azt is elképzelhetőnek, sőt szükségesnek tartja, hogy harmadik piacokon való előnyösebb megjelenés céljából összehangolódjék az érintett országok árpolitikája.⁷⁸ A végső cél tehát a közös piac létrehozása, s esetleg a fizetési-elszámolási rendszerek egyszerűsítése.

Az EVRAZESZ azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, nem sikerült látványos módon elősegítenie az érintett országok körén belüli kereskedelmet, s általában a kölcsönös gazdasági kapcsolatokat. Az integrációs célkitűzések is igen dőcögősen teljesülnek, különösen ha az igen impozáns eredeti tervekkel vetjük őket össze. Ez utóbbiak alapján már régen létre kellett volna jönnie a vámunióknak, s 2008-ra az egységes valuta is megteremtődött volna. Ezzel szemben még most folynak a vámegyeztetések, ezek előrehaladottságában sincs egység, igaz az Oroszország, Belorusszia és Kazahsztán közötti vámtárgyalások 2007 végén sikeresen lezárultak. (Még ezen az integrációs csoporton belül is „többsebességes” jelenséggel állunk szemben!) Ugyanakkor a szabadkereskedelem sem teljes, számos kivétel, korlátozás él

⁷⁶ Ez egy rendkívül izgalmas és bonyolult problematika, aminek teljes körbejárása meghaladja jelen dolgozat kereteit. Itt csak utalunk a kvázi-szövetséges Belorusszia egyre növekvő gázárait, amelyek azonban még mindig jelentős támogatást tartalmaznak, hasonlóan a problémát jelentősebben megérvő Ukrajnára.

⁷⁷ *Rosszija – Evroszojuz – SZNG* (2007) c. kötetben a sikertelen integrációs kísérletek között sorolják fel. (p. 27.)

⁷⁸ Grinberg (2006): p. 51.

továbbra is a tagországok egymás közötti kereskedelmében, sőt néhány éve még antidömping eljárásokra is sor került. A háttérben meghúzódó problémák között minden bizonnyal jelentős az a tény, hogy az EVRASZET a FÁK-térség leggazdagabb és legszegényebb országait öleli fel, ami még abban az esetben is eltérő gazdasági érdekeltségekhez vezethet, ha egyébként nincsenek komolyabb ütközéseik külpolitikai orientációjukban, és külső „fenyegetettségük” is nagyjából megegyezik.⁷⁹

Másik oldalról, az integrációs magként tekintett együttműködés bővíteni tudta tagjai sorát, 2006-ban csatlakozott Üzbegisztán. Az üzbég csatlakozás azonban minden bizonnyal csak tovább növelte a belső problémákat, érdekellentéteket. Ukrajna, Moldova és Örményország megfigyelői státuszát sem érdemes túl komolyan vennünk, ők vélhetően valóban csak passzív megfigyelők.

Természetesen az orosz dominancia problémáját itt sem lehetett elkerülni, ezért sajátos döntési mechanizmust dolgoztak ki. A legfelső döntéshozó szerv az Államközi Tanács, amelyet az Integrációs Bizottság és Parlamentközi Gyűlés irányító munkája egészít ki. Az Integrációs Bizottságban ún. súlyozott szavazati arányokat vezettek be, azaz a résztvevő országok szavazati súlyai a Közösségnek átadott pénzügyi eszközök arányában kerültek meghatározásra.⁸⁰ Ennek eredményeképpen kezdetben Oroszországot 40%, Belorussziát és Kazahsztánt 20-20%, Kirgizisztánt és Tadzsikisztánt 10-10% erejű szavazati jog illette meg. Ez a megoldás tehát elvileg már lehetővé tette Oroszország leszavazását, feltéve, hogy a többiek egyetértenek.⁸¹ Mindemellett az Államközi Tanácsban megmaradt az „egy állam – egy szavazat” elv, azaz a konszenzusra való törekvés.

Az Eurázsiai Gazdasági Közösség tagjai azonban már meglehetősen fontos kereskedelmi partnerei egymásnak, ami az integrációs elképzelés reális alapját jelzi. Három ország, Belorusszia, Kirgizisztán és Kazahsztán FÁK-on belüli külkereskedelmi áruforgalmában meghatározó, 80% fölötti a partnerországokkal bonyolított kereskedelem súlya. (Ezekben a 2005-re vonatkozó adatokban az üzbég részarány még nem jelentkezik.). Alacsonyabb, de még mindig jelentős ez az együttes súly a tadzsik külkereskedelemben is, exportoldalon 60, importoldalon 53%-ot tett ki 2005-ben. (12. táblázat) Elgondolkodtató azonban, hogy éppen Oroszország, az integráció domináns gazdasága számára a legjelentéktelenebb a többiekkel bonyolított árucseré a teljes posztszovjet forgalmon belül is, és még inkább az a teljes orosz külkereskedelmi áruforgalmat tekintve. Igaz ugyan, hogy Üzbegisztán csatlakozása ezt a szintet emelte, hiszen Üzbegisztán Oroszország 4. legjelentősebb posztszovjet piaca és egyúttal beszállítója volt például 2005-ben. (Kazahsztán, Kirgizisztán és Tadzsikisztán esetében is említésre méltó mértékben nőtt az integrációs csoportosulás külkereskedelmi súlya az üzbég csatlakozással. (Lásd: Statisztikai Függelék 6. tábla) Az EVRASZET-en belüli tőkemozgásokban, amint láttuk, meghatározóak az orosz eredetű tőkebefektetések.

Valójában az Eurázsiai Gazdasági Közösséggel szembeni elégedetlenség nem teljesen indokolt. A szervezetnek minden bizonnyal van összetartó, gazdasági kapcsolódásokat erősítő vonása. A lényegében ugyanezekkel a tagokkal a kilencvenes évek derekán létrehozott ötös

⁷⁹ Vardomsky (2007).

⁸⁰ Jazkova (2007): p. 45.

⁸¹ Üzbegisztán 2006-os csatlakozásával az eredeti szavazati arányok vélhetően módosultak.

vámszövetségen belüli kereskedelmi kapcsolódásokat vizsgálva feltűnő, hogy az egymás közötti kereskedelmi szálak vagy nagyjából megmaradtak a korábbi (az 1998-as) szinten, vagy jelentős mértékben erősödtek, azaz a FÁK-on belüli kereskedelem az integrációs blokkon belüli partnerek javára tolódott el. Ez utóbbi különösen jellemző a kisebb országok, Tadzsikisztán és Kirgizisztán esetében. Az előbbiben exportoldalón a vizsgált hét év alatt több mint 30%-kal nőtt a másik négy ország súlya, míg az utóbbi importjában arányuk körülbelül 15%-kal emelkedett. Természetesen ellenkező irányban az is elgondolkodtató, hogy a csoportosulás meghatározó gazdaságában, Oroszországban nagyobb mértékben (durván 10%-kal) esett vissza a partnerországok jelentősége a FÁK-on belüli behozatalban, jelezve, hogy az orosz gazdaság számára időközben más posztsovjét partner, Ukrajna jelentősége értékelődött fel.

A jövőben minden kétely és belső dilemma ellenére mégis az Eurázsiai Gazdasági Közösségen belüli integráció tűnik a leginkább életképes posztsovjét integrációs elképzelésnek, mivel, amint látni fogjuk a következő alfejezetben, Ukrajna részvétele az ütőképesebbnek indult Egységes Gazdasági Térségben (EGT4) már annak korai szakaszában kérdésessé vált, s ezzel az együttműködés elvesztette a hozzá fűzött különleges reményeket. A Dusanbében tartott 2007. októberi FÁK-csúcson a másik három ország arról határozott, hogy létrehozzák a tervezett vámuniót, míg a Közösség kevésbé fejlett, a vámuniótól egyelőre tartózkodó közép-ázsiai tagjaival szabadkereskedelem lesz érvényben, tehát kétsebességes integrációról született döntés. A megvalósítás előtt azonban számos kérdőjel áll. Mivel a modernizációs inputok mindhárom ország számára harmadik országokból érkeznek, kérdéses, hogy a vámunióból várható előnyök meg fogják-e haladni a közös protekcionizmushoz köthető potenciális veszteségeiket?⁸²

4.3. Az Egységes Gazdasági Térség jelentősége

A FÁK-országok második legnagyobb gazdasága, Ukrajna mindvégig meglehetősen tartózkodóan viselkedett a térségen belüli integrációkkal szemben, általában aktív részvétel helyett a kényelmes megfigyelői státusz mellett döntött. Éppen ezért volt kiemelkedő jelentőségű esemény, hogy Ukrajna csatlakozott a kétezres évek új, ráadásul orosz kezdeményezésű integrációjához, az Oroszországot, Belorussziát, Kazahsztánt és Ukrajnát magába foglaló Egységes Gazdasági Térség (EGT4) elképzeléshez. Az Európai Unió történelmi jelentőségű keleti bővítése előtt évben, 2003 februárjában született meg az új integrációs ötlet az érintett országok elnökei között, elsősorban politikai motivációktól fűtve. Az elképzelés megalkotói előtt ez alkalommal is az uniós példa lebegett. Célkitűzéseik között több területen egyeztetett gazdaságpolitika, jogi harmonizáció, tagjai WTO-csatlakozási folyamatainak koordinálása szerepelt. A 2003. februári deklarációt követően (feltételezhetően európai uniós mintára) úgynevezett Magasszintű Csoportot (High Level Group) alakítottak miniszterelnök-helyettesi szinten, s ennek a testületnek volt a feladata a megállapodás konkrét tartalmának kidolgozása. A kapcsolódó két dokumentum, a Kormányközi Megállapodás és a Koncepció ünnepélyes aláírására 2003 szeptemberében Jaltán került sor. Nem sokkal később mind a négy országban ratifikálták a megállapodást.⁸³

⁸² Vardomsky (2007).

⁸³ Glinkina–Koszikova (2006): p. 4.

Az új elképzelés klasszikus integrációs utat vizionált: a szabadkereskedelemtől a vámunió, majd közös piacon át a gazdasági(-pénzügyi) politikai uniót. Az új integrációs kezdeményezés három nagyobb fázisa különíthető el. 1.) 2003. február – 2004. május: a keret-megállapodások kidolgozása; 2.) 2004. június – 2005. szeptember: az Egységes Gazdasági Térség koncepció jogi kereteinek kimunkálása; 3.) a későbbiekben: nemzeti és nemzetközi szintű jogi harmonizációs folyamat.

A jogi keretek kidolgozása során mintegy 90 nemzetközi megállapodást készítettek elő a következő területeken:

1. vámszabályozás, nem vám jellegű közös importszabályozás, vámeljárások;
2. versenypolitika, természetes monopóliumok, támogatások, privatizáció;
3. műszaki szabályok, szellemi tulajdonjog;
4. költségvetési és monetáris politika, valutaszabályozás és ellenőrzés, makrogazdasági mutatók;
5. szolgáltatások;
6. tőkemozgások, beruházások;
7. munkaerő-migráció.⁸⁴

Igen rövid idő alatt készült el tehát egy rendkívül átfogó integrációs menetrend, amelynek a célterületei sok hasonlóságot mutatnak az uniós 'acquis'-val. A harmadik fázis lenne hivatott a fenti célterületekre vonatkozó jogi harmonizációs folyamat beindítására. Ez az elképzelések szerint több szakaszban, ún. „prioritáscsomagokban” történne. Az első ilyen csomag mintegy 29 megállapodás-tervezetet tartalmazott, amelyek száma időközben többször is módosult, azonban a végül kiválasztott 38 megállapodás aláírására nem kerülhetett sor az egyre nyilvánvalóbb eltérő tagállami hozzáállások miatt. Fel kellett adni a WTO-hoz egységes vámunióként való csatlakozás gondolatát is, s az érintett országok egyenként folytatták tárgyalásaikat a szervezettel. A legnagyobb problémát a szupranacionális közös vámbizottság kialakítása jelentette, amelyről Ukrajna határozottan elzárkózott. Az EGT sokkal inkább egy érdekes nagyszabású nemzetközi projekt maradt, minthogy nemzetközi integrációvá alakult volna át. Bár a másik három ország nagyjából egyetért a tervezett lépések szükségességével, az ukrán elutasítás megbénította az integráció ügyét, s az EGT4 mára leírt, eltemetett elképzeléssé vált, az EGT3-má módosult.

Az új integrációs kezdeményezést a kezdetektől a nemzetközi közvélemény élénk érdeklődése kísérte. Az elképzelés számos téren valóban újszerű és lényegesen előremutató volt a korábbi posztszovjet integrációs lépésekkel szemben. Egyrészt, elsőként volt képes a négy legnagyobb FÁK-gazdaság integrálására, amelyek ráadásul igen szoros gazdasági összefonódást is mutatnak. Egyesített GDP-jük a FÁK-térségben összességében megtermelt GDP több mint 90%-ára rúg (2005-ben 94%-ára), együttes részesedésük a FÁK-on belüli árumozgásokból szintén 90% körüli, s együtt 230 milliós hatalmas piacot alkotnak. A korábban már közölt táblázatokból (Statistikai Függelék 6. táblája és 12. táblázat) kitűnik, hogy egymásnak kiemelt FÁK-on belüli gazdasági partnerei. Oroszország esetében a három másik ország a három első export- és importpartner (2005-ös adatok alapján), s a többiek esetében is igaz, hogy

⁸⁴ *i.m.* p. 12.

EGT-partnerei a négy legjelentősebb FÁK-partner közé tartoznak.⁸⁵ Oroszország számára a FÁK-térség gazdasági jelentősége lényegében ezekre a partnerekre korlátozódik, súlyuk közel 90%-os. A többiek esetében is hasonlóan magas arányokat tapasztalhatunk, ezek az értékek (2005-ben) 79 és 91% között mozogtak a kivitt és behozatalt egyaránt tekintve. Ráadásul például az orosz-ukrán kereskedelem a kétezres években erőteljes növekedést is mutatott. A négyek közti árucseréi bővülési üteme például 2004-ben meghaladta a 40%-ot! Amint láttuk, a kereskedelmi szálak mellett a kölcsönös vállalati tőkebefektetések is intenzíven fejlődtek a négy ország által behatárolt területen. A hármak alkotta országcsoport jelentősége Oroszország számára nagyobb, mint a már korábban beindított EVRAZESZ integrációs blokké. Az utóbbival szemben erősebbek a gazdasági reformok útján elért eredményekben való hasonlóságok is. Például a piacgazdasági átalakulás elért szintje meghaladja a másik két (a későbbiekben három), az EVRAZESZ-ben résztvevő közép-ázsiai országét. Ami a szektorális kapcsolódásokat illeti, a jól ismert energetikai összefonódásokon túlmenően a feldolgozóipar, sőt a fejlett technológiákat igénylő iparágak területéről is számos példát lehet hozni, mint például repülőgépgyártás, űrtechnika, nukleáris ipar, hajógyártás, vegyi- és energetikai gépgyártás, biotechnológiák. A felsorolt ágazatokban, együttműködésüket erősítve világszinten is számottevő piaci részesedéssel számoltak a FÁK szakértői.⁸⁶ Ehhez meglehetősen kedvező tudományos háttér is rendelkezésre áll. Mindezeket a kedvező feltételeket az érintett gazdaságok impozáns növekedési ütemei is erősítették. Az integráció külön értékét adhatná tehát, hogy már létező, működő szoros vállalati kapcsolódásokra, azok felismerésére épült. Ezzel kapcsolatban újszerű gondolkodás is jellemezte az új „klubot”: határozottan megfogalmazódott az üzleti körök bevonásának szükségessége az integráció kialakításába, formálásába.

Az EGT4 meghirdetése különösen Európa számára volt jelentős esemény, ugyanis az ekkoriban többvektoros külpolitikát folytató, Kelet és Nyugat között manőverező Ukrajna részéről sejtetett elmozdulást Oroszország irányában.⁸⁷ Az Európai Unióban ekkor már formálódtak az új közös politika, az Ukrajnát is fontos célországként kezelő, szomszédságpolitika alapjai. Az orosz kezdeményezés tehát egyfajta uniós terjeszkedéssel szembeni ügyes revánsnak is tűnt, amelyet a politikai jellegű megfontolások mellett tisztán gazdaságiak is motiváltak. Az EU keleti bővülését ugyanis – elsősorban orosz oldalról – olyan valószínűsítések előzték meg, amelyek szerint a FÁK-országok, köztük Oroszország versenyképessége a bővülés következtében az immár EU25-ök piacain csökkenni fog. Úgy gondolták, a négy ország, egyeztetett vámpolitikájával, esetleges valutauniójával jobban ellen fog tudni állni ezeknek a kedvezőtlen külső hatásoknak.

Ukrajna együttműködése azonban nemcsak kívülről nézve hordozott jelentőséget, hanem az új integráción belüli lehetőségeket tekintve is, ugyanis a korábbi szerveződésekkel ellentét-

⁸⁵ Kivittelt képez a kazah kivittel, ahol az első Oroszország és a negyedik Ukrajna közé két közép-ázsiai ország ékelődik, valamint az ukrán behozatal, ahol ekkor még a türkmén energiaiimport és Üzbegisztán szorította hátrébb Kazahsztánt.

⁸⁶ Glinkina–Koszikova (2006): p. 7.

⁸⁷ Ukrajna korábban visszautasította a FÁK Gazdasági Uniójának teljes jogú tagságát, a részvételt az Eurázsiai Gazdasági Közösségben, de a belorusz-orosz államszövetséghez való csatlakozást is. Ráadásul ekkor már évek óta tagja volt az oroszellenes élű GUAM-nak is. Az ukrán tagsággal egyúttal elmosódni látszott a korábbi éles válaszvonal a FÁK-on belüli orosz részvételű és oroszellenes csoportosulások között is, ami az új kezdeményezés politikai fontosságát húzta alá.

ben elsőként ígért valós ellensúlyképzési lehetőséget az orosz dominanciával szemben, feltéve, hogy a három ország, Ukrajna, Belorusszia és Kazahsztán képes közös álláspontot képviselni egy-egy adott ügyben.

Az EGT az integrációs gondolkodás megújulását ígérte szervezeti-jogi oldalról is. A hangsúly a szervezet konkrét kialakításának mikéntjéről átkerült a funkcionalitására, a korábbi bizottságosi felől való elmozdulásként minimális adminisztratív felépítéssel.⁸⁸ Ráadásul a FÁK-szintű lépéseket megbénító önkéntességet is kiküszöbölték azzal, hogy az aláírt megállapodásokat „jogilag kötő” („binding”) hatással ruházták fel. A legfontosabb célkitűzések között szupranacionális struktúrák megteremtése is szerepelt, köztük is leglényegesebbként a Kormányközi Kereskedelmi és Vámbizottságé, amelynek feladata lenne a vámunió és az egyeztetett versenyszabályok kimunkálása és működtetése.

A fenti célok azonban már a kezdetektől önmagukban hordoztak számos súlyos problémát. A szupranacionális elem Ukrajnát rövid időn belül, a 2004-2005 évi választások után határozottan tartózkodóvá tette az együttműködéssel szemben, s lényegében máig blokkolja a négyek integrációjának előrehaladását. A szupranacionális szerv munkájában való részvételt ugyanis Ukrajna következetesen megtagadja, visszautalva az ukrán alkotmányra, amely ilyen együttműködésben való részvételt tilt.⁸⁹ Az ukrán szándék egyre határozottabban csak a szabadkereskedelmi övezet kialakítására vonatkozik. Ez az az integrációs szint, amelynek megléte – az ukrán megítélés szerint – nem veszélyezteti az időközben felgyorsult és új elemekkel gazdagodott európai integrációs irányt. Az orosz piacokra való akadályoktól és kivételektől mentes bejutás azonban az ukrán gazdaság elemi érdeke, tekintettel a jelenleg meglévő, számos termékre vonatkozó orosz korlátozásokra. A vámuniós cél azonban már akadályt gördített volna az előrehaladott ukrán WTO-tárgyalások mielőbbi sikeres lezárulása elé is, s problémákat okozna az Európai Unióhoz való gazdasági közeledési folyamatban is.⁹⁰ A klasszikus, a Balassa Béla-féle integrációs út tehát nem járható, Oroszország viszont – s ebben másik két partnere is támogatta –, ragaszkodott ehhez. Mindez felveti az eredeti elképzelés és menetrend rugalmasabb kezelésének szükségességét. A vámuniós lépcső mellőzésével ugyanis elképzelhető lenne a harmonizációs folyamat beindítása. Különösképpen azért, mert a vámunió erejére az EU-val szembeni sikeres ellenintegrációs terv miatt lett volna szükség⁹¹. Mára ennek realitása egyre határozottabban lekerül a napirendről még Oroszországban is. Mivel az ilyen irányú rugalmasságot nem sikerült elérni, az EGT4 koncepció EGT3 elképzeléssé módosult, ami épp az elképzelés lényegét ölte meg. (A maradék három ország ugyanis hasonló típusú együttműködést már amúgy is folytat az EVRAZESZ keretein belül.) Sajnálatos módon mára az orosz elemzők zöme és a diplomácia is pusztán ezzel a lehetőséggel számol, Ukrajnát leírták a projektből.

⁸⁸ 1. Államfők Tanácsa; 2. HLG (miniszterelnök-helyettesek csoportja); 3. A Bizottság (kormányközi testület) megalakítására csak később, a vámunió sikeres kialakítása után számítottak az eredeti tervek szerint is.

⁸⁹ Érdekesség ennek fényében, hogy 2003-ban miért mondott mégis igent az orosz kezdeményezésre az ukrán államfő?

⁹⁰ Meg kell jegyezni, tudomásunk szerint a kétirányú, tehát az EU felé és az EGT mentén párhuzamosan megvalósuló ukrán integráció konkrét gazdasági akadályairól mind a mai napig nem készült átfogó elemzés egyik érintett oldalon sem.

⁹¹ Glinkina–Koszikova (2006): p. 6.

AZ EGT-projekt azonban nemcsak Ukrajnából nézve nyújt eltérő perspektívát, az arról alkotott víziók a többi érintett országban is igen jelentős különbségeket mutatnak, amelyek szintén csökkentik az elképzelés sikerének esélyeit a jövőben. Oroszország számára az önálló gazdasági erőcentrum-felépítés szempontjából lehet kiemelkedő jelentőségű egy, a legfontosabb FÁK-gazdaságokat tömörítő integráció. A közöttük megvalósuló szabad termékáramlás ugyanakkor konkrét gazdasági haszonnal, bővülő külkereskedelemmel is kecsegtet. Nem utolsósorban orosz szempontból fontos a tervezett szabad tényezőáramlás ügye, amelynek megvalósulása esetén szabad út nyílna az orosz energetikai cégek térségen belüli terjeszkedése előtt, amelyet jelenleg például a belorusz fenntartások korlátoznak.⁹² Még mindig nem adta fel Oroszország a high-tech jellegű iparágak együttműködéséből eredő szerkezet-átalakító elképzeléseit sem. Jelentős iparági kapcsolódások találhatók orosz oldalról is. Egy 1998-as vizsgálódás szerint mintegy 102 iparág működött jelentős FÁK-függésben a Szovjetunió felbomlásának következtében, zömében a három érintett országból.⁹³

Oroszország partnerei a bilaterális kapcsolatrendszerben elérhetetlen célkitűzéseiket is behozták az Egységes Gazdasági Térség keretei közé, bízva a multilaterális keretek közötti nagyobb esélyekben. Belorusszia számára így az EGT4 elképzelések közül az egyenlő üzleti feltételek kialakítása jelent vonzó célkitűzést, amelyet úgy értelmeznek, hogy az olcsó belföldi orosz energiaárak automatikusan kiterjednek a többi együttműködő országra is. Megmaradhatnak tehát a korábbi olcsó olaj és gáz importáraik. Továbbá, a szabadkereskedelem a belorusz termékek számára is bővülő piaclehetőségeket kínálna. Belorusszia a vámuniót sem ellenzi, ettől kedvezőbb WTO-tárgyalási pozíciók megszerzését reméli. Az ország számára azonban az Orosz-országgal fenntartott exkluzív kapcsolatok igazán nagy jelentőségűek, s ezt az EGT4 projekt erodálja.⁹⁴ Ezzel magyarázható, hogy Ukrajna kiesése nem jelent különösebb megrázkódtatást a belorusz vezetés szempontjából.

Kazahsztán számára az EGT4, mint piacbővülési lehetőség szintén kiemelkedő fontosságú, elsősorban az orosz piacra alapozva. Ugyanakkor a kereskedelem mellett az egyre erősödő befektetési kapcsolatok is az integrációs út mellett szólnak, szintén elsősorban Oroszország és az energetikai és kohászati iparágak vonatkozásában. A szorosan együttműködő iparágak között azonban fejlett technológiákat igénylők is találhatók, mint például az űripar. A szabad tényezőáramlás másik eleme, a munkaerő-áramlás szabad biztosítása sem mellékes tényező a kazah-orosz kapcsolatokban, hiszen a FÁK-térsegből származó migráció legjelentősebb forrásországa Kazahsztán. A szabadkereskedelmen jóval túlmutató integráció tehát több okból is megtalálható a kazah érdekeltségi rendszerben. Az energetika azonban a többi EGT-taggal is összekapcsolja az országot. A legnagyobb kazah érdekeltség azonban mégis máshol rejlik. Kazahsztán számára az EGT egyfajta potenciális „közlekedési unió” is egyben, ami különösen fontos a tranzit-kiszolgáltatottsággal küzdő országnak. Olyan gazdasági unióban érdekeltek tehát, amelyben a közlekedési tarifák is egységesek, azaz például az orosz belföldi – elsősor-

⁹² Erre példaként a belorusz olajfinomítók orosz vállalatok részére történő privatizálásának ellenzését hozhatjuk fel.

⁹³ Glinkina–Koszikova (2006): p. 15.

⁹⁴ *i. m.* p. 17.

ban vasúti – tarifák kiterjesztését szeretnék elérni. Ez utóbbi esetben előzetes kalkulációk szerint akár több mint megduplázódhat a többi partnert célzó kazah áruforgalom.⁹⁵

Az Egységes Gazdasági Térség iránt tehát valamennyi érintett ország eltérő, a saját érdekeltségeinek megfelelő víziót táplált. Ráadásul ezek a nemzeti érdekek erősen Oroszországhoz kötődnek, a multilaterális keretek kevésbé fontosak a bilaterális kapcsolatrendszerekhez képest. Ez utóbbiak javítására irányuló törekvések tehát az EGT4 koncepció megbukása után sem évülnek el. Oroszország az egyes bilaterális kapcsolatrendszerekben rejlő lehetőségeit ügyesen kiaknázhajta, ennek azonban orosz oldalról is nagy ára van: az önálló erőközpont-építési ambíciók feladása. Amint láttuk, az ezt kiváltó fő okot a harmadik partnerek oldaláról érkező impulzusok adják, konkrétan az ukrán eurointegrációs célok és az ukrán EGT4-tagság között – az Európai Unió által is – vélt ellentmondás.

4.4. Integrációk Oroszország nélkül

Az Oroszország nélküli, céljaiban épp az orosz dominancia megtörését, vagy legalább ellensúlyozását célzó FÁK-on belüli integrációs kísérletek története a kilencvenes évek elejéig-közepéig nyúlik vissza. A közép-ázsiai országok már 1993-ban megbeszéléseket folytattak egy közép-ázsiai együttműködési szervezet kialakításáról, míg egyes európai és kaukázusi FÁK-országok részvételével 1997-ben indult útjára a későbbiekben GUAM-csoport néven ismertté vált együttműködés. Eredetileg mindkét kezdeményezés kizárólag FÁK-országokra korlátozódott, s mindkettőnek lényeges eleme volt az orosz részvétel hiánya. Mára az együttműködéseknek mindkét felsorolt eleme oldódóban van. A közép-ázsiai együttműködésbe a kétezres évek elején ugyanis beékelődött Oroszország, amely már a kezdeti stádiumban sem nézte jó szemmel az öt mellőző, tudatosan kihagyó közép-ázsiai összefogást, a GUAM pedig a kifelé nyitás irányába kíván elmozdulni, azaz kilép a FÁK-országok keretei közül.

4.4.1. A közép-ázsiai együttműködés

A közép-ázsiai együttműködés 1995-ben intézményesült. Ekkor került sor a „Közép-ázsiai Regionális Együttműködésről” szóló dokumentum elfogadására.⁹⁶ Ezt megelőzően 1994-ben Kazahsztán, Üzbegisztán és Kirgizisztán kormányközi tanácsot állított fel az Európai Unióhoz hasonló közös piac kialakítása céljából. 1998-ban még – a FÁK-kal szembeni fenntartásaikat hangoztatva – mind az öt ország kiállt az együttműködés fejlesztése mellett. Ebben az évben Tadzsisztán ténylegesen is csatlakozott a hármakhoz, míg Türkmenisztán a megfigyelői státusz mellett döntött. A különböző megállapodásokban lefektetett hangzatos célok azonban ebben a kezdeményezésben sem teljesültek, többnyire papíron maradtak a legkülönbébb területeken, a kereskedelmi akadályok lebontása vagy éppen a közös vízgazdálkodás kérdésében. A kilencvenes évek végi válságos időszakot például a szabadkereskedelemre és közös piacra vonatkozó célkitűzésekkel szemben egyenesen vámháborúk jellemezték.⁹⁷ Az előző évtizedben már végig jellemző volt az integrációs és dezintegrációs tendenciák párhuzamos együttélése, tovább folyt azonban az együttműködés intézményi formájának keresése. 2001.

⁹⁵ Glinkina–Koszikova (2007): p. 19.

⁹⁶ Ludvig (2000): p. 27.

⁹⁷ Ludvig (2000).

decemberében az ún. Taskenti Nyilatkozattal, amely a négy ország vezetőinek egyetértésével született meg, a korábbi Közép-ázsiai Gazdasági Közösség elnevezést felváltotta a Közép-Ázsiai Együttműködés Szervezete. Az utóbbi új gazdasági prioritásai között közlekedési, élelmiszer- és vízügyi közös konzorciumok felállítása szerepelt.⁹⁸ 2004 októberében került sor Oroszország csatlakozására, ami egyértelműen jelzi, hogy a térség országai nem voltak képesek közös nevezőre jutni az együttműködés irányait és mélységét illetően. Ezzel tulajdonképpen megpecsételődött a közép-ázsiai együttműködés ügye, hiszen duplikált szervezet jött létre az Eurázsiai Gazdasági Közösséggel, hasonló célokkal és tagsággal. Ez utóbbit a 2005-ös üzbég csatlakozás után már csak Belorusszia tagsága különböztette meg a Közép-Ázsiai Együttműködés Szervezetétől, mivel Törökmenisztán gyakorlatilag nem vesz részt a szervezet munkájában. A Közép-Ázsiai Együttműködés Szervezete mára gyakorlatilag a múlté, eredeti céljait elvesztve olvadt egybe az orosz elképzelésű Eurázsiai Gazdasági Közösséggel.

A törökmen hozzáállás meglehetősen sajátos. Az utóbbi években Törökmenisztán befelé forduló politikát folytat, megfigyelői státusza az említett szerveződésben azonban lehetővé tette, hogy a számára kedvező kezdeményezésekben részt vegyen, miközben megóvjá magát a nem kívánatos kötelezettségek teljesítési kényszerétől. A közép-ázsiai együttműködésben leginkább bilaterális alapon vett részt.

Érdekesség azonban, hogy a közép-ázsiai régióban egyes országok továbbra is kiállnak a térségbeli együttműködés szükségessége mellett. Kazahsztán gazdasági megerősödésével párhuzamosan növekvő térségbeli ambícióit jelzi, hogy a két szervezet 2005. októberi egyesülése után a kazah elnök egy új integrációs kezdeményezéssel állt elő, Közép-ázsiai Államok Szövetsége néven.⁹⁹ A kazah elképzelések azonban megint csak duplikálják a már az Eurázsiai Gazdasági Szövetségben meglévőket, azzal az egy határozott különbséggel, hogy az új szervezetben Kazahsztán játszhatná a primás szerepét, ami a másik szerveződésben való súlyát is felértékelheti.

Az öt közép-ázsiai ország együttműködésének szükségessége és lehetősége mellett több fontos érv szól. A gazdaságok szerkezete sok szempontból egymást kiegészítő jellegű. Legjobb példaként az energetika vagy a vízgazdálkodás hozható fel, de részben idesorolható a mezőgazdaság vagy a gépgyártás is. A térségben három ország is számottevő gáz- illetve olajkészletekkel rendelkezik. Üzbegisztán a fő gázszállító Kirgizisztánban és Tadzsikisztánban, de a régióban mint személyautó és mezőgazdasági technológiák gyártója is jelentős szerepet játszik. Kazahsztán elsősorban – az orosz és az európai piacok felé irányuló – tranzitszerepe miatt emelkedik ki, de a különféle gabonakultúrák, folyékony üzemanyag, valamint vas- és acélszállításai is fontosak a térségben. Kirgizisztán és Tadzsikisztán jelentőségét vízgazdálkodási szerepe adja.¹⁰⁰ A vízgazdálkodásban való együttműködés különösen életbevágó a vizsgált országok között, mivel a felhasználható vízkészlet folyamatosan fogy, ami veszélyezteti a térség mezőgazdasági kultúráinak fennmaradását. Összességében a térség önellátó lehetne energetikai, különböző ásványi és mezőgazdasági nyersanyagokban. Megfelelő mennyiségű és minőségű, ráadásul olcsó munkaerő is rendelkezésre áll. Kiaknáz-

⁹⁸ Kuzmina beszámol arról, hogy bár az említett konzorciumok előkészítési munkálataiba a Világbank és más nemzetközi pénzügyi intézmények is bekapcsolódtak, azok mégsem jöttek létre. (*i. m.* p. 166.)

⁹⁹ *i. m.* p. 166.

¹⁰⁰ Kuzmina (2007): p. 156.

ható lenne a kedvező geopolitikai helyzet is, amelynek következtében a nagyhatalmak versengése a térség fölötti befolyásért kialakult.

A közép-ázsiai gazdaságok integráltságának egyfajta mérési lehetőségét kínálják a külkereskedelemre, legfontosabb partnerekre vonatkozó számadatok. Oroszország súlyát, befolyását jól jelzi az a tény, hogy 2005-ös adatok alapján Türkmenisztán kivételével valamennyi közép-ázsiai ország első számú kereskedelmi partnere export és import vonatkozásban egyaránt. Ugyanakkor a kazah és tadzsik FÁK-on belüli export esetében a második és harmadik legfontosabb partner már a vizsgált térségből kerül ki, Tadzsikisztán esetében ugyanez igaz a behozatalra is. (Statisztikai Függelék 6. tábla) Ami az együttes közép-ázsiai súlyokat illeti – tehát Türkmenisztánt is beleértve –, a térség kereskedelmi jelentősége egyértelműen Tadzsikisztán és Kirgizisztán számára a legnagyobb (12. táblázat) a négy partnerország 36-50% közötti együttes súlyaival. Relative erős kereskedelmi kötődések jellemzik Üzbegisztánt is, míg Türkmenisztán esetében a kereskedelmi adatok is jelzik egyéb irányú gazdasági érdekeltségeit még a FÁK országok között is, hiszen a közép-ázsiai térségen belüli kereskedelem aránya az ország esetében a kivitelben mindössze 5, a behozatalban 11% körüli volt 2005-ben. Kazahsztán számára a legkisebb jelentőségű a vizsgált országokkal történő kereskedelem, ez az az ország, amelynek legfontosabb FÁK-on belüli külkereskedelmi partnerei már túlmutatnak a régióra, azok között a FÁK „nagyjai” jelentősebb szerepet játszanak. (Vesd össze a Statisztikai Függelék 6. tábláját és a 12. táblázatot.)

A közép-ázsiai együttműködés sikerét ugyanakkor számos belső és külső tényező is nehezíti. Az érintett országok bilaterális kapcsolatai Oroszországgal többük esetében igen meghatározóak, ami minden bizonnyal komoly szerepet játszott Oroszország „beengedésében”, a kapcsolatok bizonyos szintű fenntartására irányuló törekvésekben. Egyfajta hatalmi versengés is nehezíti a kooperációt, Üzbegisztán és Kazahsztán egyaránt jelölt lehet a térségbeli vezető szerepre, bár a gazdaság kiemelkedő teljesítménye miatt a mérleg az utóbbi években Kazahsztán javára billent el. Eközben katonailag továbbra is megkérdőjelezhetetlenek Üzbegisztán vezető lehetőségei. Egyes orosz elemzők szerint épp ezt a belső versengést oldja az orosz tagság, sőt Oroszország részvétele valamennyi korábbi együttműködő közép-ázsiai országnak egyenesen érdeke.¹⁰¹ Talán helytállóbb azonban az a megállapítás, hogy Oroszország – saját konszolidációjára támaszkodva – ezen ellentétek ügyes kijátszásával tudott befolyásoló szerephez jutni a kétezres években.¹⁰² Nem mutatnak egy irányba az egyes országok külpolitikai „vektora” sem, ami természetes módon összefügg az érintett országokban különbözőképpen érvényesülő külső befolyással (például az Amerikai Egyesült Államok, Kína, az Európai Unió, Törökország vagy éppen a már vizsgált Oroszország részéről). Számos konfliktus forrásai a kialakított (Szovjetuniótól örökölt) határok, amelyek enklávákat hoztak létre és önmagukban hordozzák az etnikai jellegű problémákat. Ugyanakkor a gazdasági érdekeltségek rendszere is igen komoly mértékben osztja meg az egyes országokat. Bár a Kaszpi-tenger jogi állásában az érintett közép-ázsiai országok egy véleményre oszlanak, számos konfliktus jelentkezik a

¹⁰¹ *i. m.* p. 166.

¹⁰² Migranyjan és Zatulin már 1997-ben megfogalmazták, hogy „Oroszország egyet tehet ebben a helyzetben: mindent elkövet azért, hogy megingassa a kialakulóban lévő közép-ázsiai blokkot, hogy belső szakadást idézzon elő benne, s hogy fölerősítse a régió belüli versengést.”. Migranyjan–Zatulin (1998): p. 130.

Kaszpikum térségében a halászáttal vagy éppen a transzkaszpiai csővezetékek lefektetésével kapcsolatban.¹⁰³ Végezetül a térségben a vízgazdálkodási kérdések is kettéosztják az államokat, mégpedig fekvésük szerint: az itt található folyók alsó és felső folyása menti országok csoportjára. Az utóbbiak ugyanis a szűkösen rendelkezésre álló vízkészletek felhasználásában komoly előnyökkel rendelkeznek.¹⁰⁴

A közép-ázsiai együttműködés ügye Oroszország ügyes beékelődésével egyelőre „megoldódott”, azaz lényegében lekerült a napirendről. Orosz szempontból ez mindenképpen komoly sikernek tekinthető. Ugyanakkor a jelentős nemzetközi szereplők (pl. az Amerikai Egyesült Államok vagy az Európai Unió) a közép-ázsiai összefogást ma is, sőt talán egyre hangosabban szorgalmazzák. Mindez jól jelzi Oroszország és a világ többi erőcentruma között meglévő éles ellentétet a posztszovjet térség szerepét, hovatartozását illetően.

4.4.2. A GUAM-csoport¹⁰⁵

A FÁK-országok körében alakult országcsoporthozások közül a Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán és Ukrajna részvételével 1997-ben létrehozott GUAM a legegységesebben oroszellenes élű.¹⁰⁶ Tagjai között azok az államok találhatók, amelyek a legtartózkodóbban viselkednek Oroszország irányában, s amelyek egyúttal komolyan tartanak Oroszország FÁK-on belüli hegemon szerepétől. A csoport megalakulását elsősorban politikai megfontolások motiválták, Ukrajna kivételével a szovjet örökség rosszul meghúzott határainak következtében tartósan létrejött etnikai-vallási konfliktusokhoz való orosz hozzáállással való szembehelyezkedés.¹⁰⁷ Másrészt, már a kezdetektől meghatározó vonásként jelentkezett a nyugati integrációs struktúrához való közeledés szándéka, amely katonai jellegű együttműködési igényekkel is kiegészült. Ez utóbbit Oroszország különösen sérelmezte már a kezdetektől fogva. A csoport legerősebb, s egyúttal vezető állama Ukrajna, amely egyfajta FÁK-on belüli ellensúly megteremtésére is törekszik a GUAM révén.

A csoportosulás azonban gazdaságilag már kevésbé egységes, nagyok a tagok közötti fejlettségbeli különbségek, a gazdasági kötődések pedig nem elég erősek ahhoz, hogy igazi integráció jöjjön létre. A legfontosabb FÁK-on belüli kereskedelmi partnerek közé mindegyikük esetében csak egy GUAM-ország kerül (Statisztikai Függelék 6. tábla), és a többi posztszovjet térségben formálódott integrációval szemben a GUAM esetében mutatható ki összességében is a legkisebb kereskedelmi összefonódás, bár ennek mértéke országonként igen változó, s export illetve importoldalon is eltérő. (12. táblázat) Az érintett országokban összességében a behozatalban nagyobb a GUAM-partnerek súlya. Ráadásul a csoport vezető állama, Ukrajna számára kifejezetten marginális a többi taggal való kereskedés. Ugyanakkor a befektetéseket

¹⁰³ Talán épp ez az utóbbi momentum, a kérdés eldöntésében való orosz részvétel lehetősége játszotta a legfőbb motivációt Oroszország belépésében.

¹⁰⁴ Kuzmina (2007): p. 2. szerint például a felső folyás menti Kirgizisztán egyenesen azon a véleményen van, hogy az alsóbb folyás menti országok fizessenek a vízért.

¹⁰⁵ A csoportnak az alapító tagok között még nem szereplő Üzbegisztán is tagja volt néhány évig (1999 és 2005 között), amely azonban a későbbiekben kiválásáról döntött.

¹⁰⁶ A *Rosszija – Evroszjozuz – SZNG* (2007) kötet szerzői szerint 1997-től, a GUAM megalakulásától kezdve a FÁK-on belül oroszbarát és nyugatpárti csoportosulások különültek el a FÁK-on belüli biztonsági szervezet/Evrazszez – GUAM/NATO törésvonal mentén. (pp. 27–28.)

¹⁰⁷ Ludvig (2000).

tekintve az ukrán cégek érdeklődése kimutatható a vizsgált országok iránt. (Lásd a 10. táblázatot) Kétségtelen azonban, hogy az ukrán gazdaság számára minden tekintetben Oroszország a vezető partner, s épp ezen ország dominanciájának megtörését célozza a kezdeményezés.

Bár az eredeti gazdasági célok között a szabadkereskedelem megteremtése is szerepelt, az igazi közös gazdasági érdekelttség az energetika és az infrastruktúra területén található. A GUAM-tagok Azerbajdzsán kivételével a FÁK-térség szénhidrogénben szegény, a FÁK-on belüli – elsősorban orosz – energiahordozók importjától erősen függő államok, amelyeknek azonban – Moldova kivételével – jelentős tranzitszerepük van. Így a közös célok között leginkább új, nagyszabású energetikai projektek kivitelezése szerepel, az orosz szállítói pozíciók megtörésének és a tranzitszerepből adódó lehetőségek maximális kihasználásának céljával. Az Oroszországot elkerülő tranzit az olajban gazdag Azerbajdzsán szempontjából is kiemelkedően lényeges elem. A térség tranzitszerepe azonban túlmutat a csővezetékek kérdésén, országai hagyományosan fontos közlekedési-kereskedelmi funkciókkal rendelkeznek, s a GUAM eredeti célja a nagy közlekedési folyosókon keresztül összekötni Európát, a kaukázusi térséget és Ázsiát.

A GUAM problematikája egyre inkább kikerül a posztszovjet térség határain túlra. A kiemelkedő tranzitszerep és az azeri olajkincs miatt – a közép-ázsiai régióhoz hasonlóan – egyre nagyobb érdeklődés kíséri a nemzetközi gazdaság és politikai élet legfontosabb erőközpontjai részéről. Aktív politikát folytat a térségben az Amerikai Egyesült Államok és az Európai Unió is. Részben éppen a körvonalazódó nagyszabású energetikai projektek kapcsán az együttműködés célkitűzései más, a FÁK határain túli országok céljaihoz is közel esnek. Másrészt, már az oroszellenes él is olyan jellemző, amely miatt a szerveződés felé fordulhat egyes országok figyelve. Leginkább e két tényezőnek tudható be, hogy mára már a FÁK-körön kívüli megfigyelő tagjai is vannak a szervezetnek: Lettország és Törökország. 2006 májusában a GUAM „Demokráciáért és Gazdasági Fejlődésért” elnevezéssel nemzetközi szervezetté alakult, tehát nem tekinthető többé posztszovjet térségen belüli regionális együttműködésnek, különösen nem gazdasági integrációnak. A GUAM kinyilvánított célja tovább nyitni kifelé, az együttműködés tehát egyre inkább túlnyúlik a FÁK-on belüli integrációs kérdéseken, s a tágabb nemzetközi tárgyú elemzések tárgyává válik.

5) Összegzés globális kitekintéssel

A térség meghatározó országa, a korábbi integrációs kezdeményezések szószólója, Oroszország várható magatartására és politikájára érdemes külön is kitérni. Oroszország számára a korábban elsődleges érdekszféraként kezelt „közel-külföld” elnevezésű posztszovjet térség jelentősége a jövőben egyre csökken, és elveszti egységes megközelítését is: az „orosz politika regionalizálódása várható” a térség országaival összefüggésben is.¹⁰⁸ Míg a kétezres évek legelején – több orosz elemző szerint – a megindult gazdasági növekedés és belpolitikai stabilizálódás bázisán még realitásként jelentkezett a posztszovjet térség legalább részleges integrálása, s Oroszország vezetésével a térség egyes érdekelt államait összefogva egyfajta új,

¹⁰⁸ *Mir vokrug Rossziji*. p. 131.

világgazdasági szinten is jegyzett erőközpont létrehozása,¹⁰⁹ mára ennek esélyei, elsősorban az időközben bekövetkezett politikai események, elindult folyamatok következtében erősen lecsökkentek. Az integrációs kudarcok okán Oroszország az elkövetkezőkben a multilaterális keretekkel szemben vélhetően a bilaterális kapcsolati formákat részesíti majd előnyben. Míg érthető módon Oroszország számára továbbra sem lesz közömbös az őt körülvevő országok gazdasági, politikai és társadalmi stabilitása, s a minderre való orosz befolyás megtartása, az erre áldozandó eszközök nagyságát tekintve józanságra, komoly mérlegelésre lehet számítani részéről – prognosztizálják neves orosz szakértők. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy Oroszország posztszovjet országokkal való kapcsolatrendszerre egyre inkább a hagyományos nemzetközi kapcsolatok irányába megy el.¹¹⁰ Más megközelítésben az Oroszországot körülvevő országok a jövőben egyre inkább két nagy csoportra oszlanak: a szorosabb együttműködési formákban (integrációkban) résztvevő országok klubjára és az egyszerű szomszédok körére. Ez utóbbiak kapcsán kerül újra előtérbe a jól ismert „jószomszédság politika” kifejezés is.¹¹¹

Ugyanakkor a kapcsolatok lazulásának objektív határait képezik az erősödő üzleti érdekek, a szoros vállalati összefonódások, amelyek figyelembe vétele nem könnyű egyensúlyozásra készítheti majd az orosz politikát. Nem kizárt, hogy épp az érintett üzleti körök fogják a jövőben is szorgalmazni az integrációs kezdeményezéseket, s ha ezek a realitásokat a korábbi elképzeléseknél jobban figyelembe veszik majd, tevékenységük akár sikeres is lehet. Minden bizonnyal léteznek olyan integrációs keretek, amelyek az eddigi próbálkozásoknál jobban ötvözik a feltáruló lehetőségeket, és képesek az objektív akadályokhoz való alkalmazkodásra is, mint ami például az EGT4 esetében a vámuniós forma lehetetlenségének elismerése, s a vámuniós lépcső kikerülése lenne, lett volna.

Ugyanakkor az egyes érintett országok WTO-csatlakozási tárgyalásai során tapasztalt pozíció-egyeztetési kudarcok szintén elgondolkodtatóak. A felülről jövő hangzatos integrációs álmok kora ezek alapján lejárt. Ahogy realitás a növekvő konkurencia a térség országai között, úgy egyes esetekben az lehet az együttműködés is. Mindennek erősödő jelei mutatkoznak a posztszovjet térségen belüli vállalati tőke mozgásokban, amelyekben az orosz cégek játsszák a kulcsszerepet. S ami igazán lényeges, az orosz eredetű FDI-mozgások további élénkülése várható, orosz elemzők ennek szükségességét is hangsúlyozzák! Másik oldalról, a külkereskedelem fényében a dezintegrációs tendenciák erősödése egyértelmű, tehát az integrációs és dezintegrációs folyamatok együttélésének, „oldásnak és kötésnek” egyszerre lehetünk tanúi. Az energetika területén önmagában is tetten érhető ez a kettős vonás: egyfelől az energetikai összefonódások geográfiai és gazdasági tényezőknél köszönhetően közép- de talán hosszú távon is igen erősek maradnak a térség egyes országai között, miközben komoly próbálkozásokra lehet számítani épp e függőségek mérséklésének irányában. Várható a szénhidrogén-termelő országok közötti versenyelem éleződése is.

A jövőben további izgalmas kérdéskör lehet a posztszovjet térségen belüli pénzügyi integráció, a rubel potenciális növekvő szerepe, amely nyilvánvalóan szívügye Oroszországnak, habár mindezidáig józan megfontolások alapján az ilyen jellegű integrációs lépéseket – a Belo-

¹⁰⁹ Lásd pl. Grinberg (2006): p. 50.

¹¹⁰ *Mir vokrug Rossziji*. p. 135.

¹¹¹ Lásd pl. Koszikova előadását „Az Oroszország szomszédságpolitikája” c. nemzetközi konferencián. (Moszkva, 2007. október 12-13.) A „jó szomszédság” kifejezést több előadó is használta.

ruszsiával történt próbálkozás kivételével – nem erőltették. Ugyanakkor az integrációs magba került országok közül egyesekben (pl. Kirgizisztánban, esetleg Kazahsztánban), ahol az orosz gazdasági befolyás és kapcsolatrendszer különösen erős, nem kizárt, hogy ilyen irányú elmozdulásokra kerül sor hosszabb távon. A valutaunió kérdése sok orosz elemző munkájában előkerül.

Az együttműködési esélyeket azonban nem lehet a tág nemzetközi környezet felől érkező hatások figyelmen kívül hagyásával vizsgálni. A posztszovjet térségben, a posztszovjet térséget ugyanis igen intenzív külső erők, nemzetközi vagy regionális szintű nagyhatalmak (elsősorban az Amerikai Egyesült Államok, az Európai Unió, Kína és Törökország) is tevékenykednek, jelentős vonzerőt gyakorolva az egyes érintett országokra, s kihatva azok integrációs szándékaira, regionális tevékenységére is.¹¹² Valóban találóan jellemzi a FÁK-együttélést jelenleg tartó szakaszában a *Rosszija – Evroszojuz – Sztrani SZNG* c. kötet orosz alkotógárdája a „nemzetközi katonai-stratégiai, geopolitika és gazdasági verseny színtereként”.

A térségben növekvő befolyás megszerzését célul kitűző NATO tevékenysége bomlasztóan hat a FÁK-on belüli katonai-biztonságpolitikai együttműködésre. Az Amerikai Egyesült Államok az egyik főszereplője az immár hosszan tartó nagy „geopolitikai játszmának”, amely kézzelfogható anyagi érdekek miatt már jelentős nyersanyagbázisok feletti kontroll megszerzése körül is forog. Az amerikai befolyás részben közvetett, részben azonban az amerikai vállalatok befektetésein keresztül közvetlenül is érvényesül. Nem kis mértékben épp az erőteljes amerikai támogatásnak köszönhető a már működő Baku-Ceyhan olajvezeték, amely Oroszország kiiktatásával teszi lehetővé az azeri olaj eljutását az európai piacokra.

Kína a Sanghaji Együttműködés Szervezete révén, amelyben Oroszország jobbára csak a másodhegedűs szerepét játssza, már sikeresen maga köré vonta a közép-ázsiai államokat, de az erősödő kereskedelmi-gazdasági szálak is növekvő kínai befolyásról tanúskodnak. Ráadásul a növekvő jelentőségű energetikai kérdésben is határozottan kitapintható az orosz-kínai rivalizálás a térségben, méghozzá jelentős kínai eredményekkel: Kazahsztánból már vezet olajvezeték a dinamikus fejlődő, hatalmas piacot jelentő országba, gyengítve ezzel a kazah-orosz kölcsönös energetikai függést, s a megegyezés szerint a vezeték a későbbiekben elér majd a Kaszpi-tengerig.

Törökország elsősorban gazdasági befolyásra tett szert a régióban, jelentős külföldi befektetőként. A török befolyás a türk népek közötti összefogás hirdetésével is erősödik.

Magyarország szempontjából azonban minden bizonnyal az Európai Unió posztszovjet térségbeli növekvő ambíciói a leglényegesebbek. Az Európai Unió fokozott figyelmet szentel a közép-ázsiai államoknak is¹¹³, mellesleg – Oroszország nélküli – regionális integrációjukat szorgalmazva. Egyre határozottabb célkitűzésekkel jelentkezik a kaukázusi, s ezeken is túlmutató tervekkel az európai FÁK-országok irányában. Mindkét utóbbi csoport részese a kibontakozó, önálló arculatot nyerő európai szomszédságpolitikának. Az európai törekvéseknek szintén fontos részterülete az energetika: valamennyi jelentős posztszovjet energiaexportőrrel,

¹¹² „Az új geopolitikai helyzetben Oroszországnak kemény konkurenciával kell megbirkóznia a posztszovjet térségben, ahonnan igyekeznek őt kiszorítani.”: fogalmaz a *Rosszija – Evroszojuz – SZNG* szerzői gárdája.

¹¹³ Erre utal a 2007-ben a térségre vonatkozóan első ízben megfogalmazott európai uniós „közép-ázsiai stratégia”, amelyet a jövőben országokra lebontott akcióterv egészít majd ki, s fejleszt tovább.

vagy tranzitállammal speciális energetikai partnerség kialakítását kezdeményezték az Oroszországgal folytatott energiadialógus mellett. Érthetően érvényesül az uniós (s tegyük hozzá amerikai) támogatás a GUAM kapcsán is. Az Oroszország által sérelmezett növekvő uniós (nyugati) befolyásolási szándék számos területen tetten érhető, s egyre inkább versengő, azaz az orosz kezdeményezésekkel, orosz befolyással szembeni módon jelentkeznek. Az utóbbi években egyre inkább kiszorult az EU-orosz kapcsolatrendszerből a kétezres évek legelején még mindkét fél által elképzelhetőnek tartott együttműködő szemlélet. Az orosz és uniós szakemberek által közösen készített, TACIS finanszírozású 2002-es „Fehér könyv” még olyan közös gazdasági térséget vizionált, amely Oroszországon kívül más FÁK-országokra is kiterjedhetett volna a jövőben.¹¹⁴ Mára ez a megközelítés mindkét fél gondolkodásából eltűnt, a posztszovjet térség, ha nem is durva konfliktusokban, hanem csak puhább módon jelentkezve, de egyértelműen a két fél közötti befolyásért, gazdasági és politikai kötődésért való versengés színterévé vált. Ez a szemlélet különösen nagy problémát jelent Ukrajna számára, amely az európai integrációs célkitűzéseit szem előtt tartva a „vagy-vagy” hozzáállás miatt – s természetesen részben belső meghasonlottsága okán is – volt kénytelen kiszállni a számára egyébként gazdaságilag előnyösnek kínákozó FÁK-on belüli integrációs kezdeményezésekből, elsősorban az Egységes Gazdasági Térségből. Érdemes lenne alaposabban is megvizsgálni, hogyan lehetne ötvözni az európai FÁK-országok gazdasági integrálását célzó uniós szándékokat a posztszovjet térségen belüli racionális gazdasági együttműködéssel. (Az Európai Unió növekvő aktivitása a közép-ázsiai térségben hasonló problémákat vetít előre.) Mindez azonban már túlmutat jelen tanulmány keretein.

¹¹⁴ Belaja Knyiga (2002).

Statisztikai Függelék

1. tábla
A FÁK-országcsoporthoz aránya az egyes FÁK-országok exportjában
(%)

	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	Százalékpont változása (1995-2006)
Oroszország	62	19	19	20	19	15	13	15	15	15	16	14	14	-5
Ukrajna	80	53	51	39	33	28	31	29	24	26	26	31	33	-20
Belorusszia	84	63	67	74	73	61	60	60	55	55	53	44	44	-19
Moldova	89	63	68	70	68	55	59	61	54	54	51	51	40	-23
Azerbajdzsán	92	45	46	48	38	23	13	10	11	13	17	21	15	-30
Örményország	95	63	44	41	37	24	24	26	19	19	17	19	21	-42
Grúzia	92	62	65	57	56	45	40	46	49	49	51	47	40	-22
Kazahsztán	88	55	54	46	40	26	27	31	23	23	20	15	15	-40
Kirgizisztán	94	66	78	53	45	40	41	35	35	35	38	45	45	-21
Tadzsikisztán	86	34	43	37	34	46	48	32	26	17	17	20	20	-14
Türkmenisztán	91	49	64	60	26	...	52	55	52	46	...	52*	...	...
Üzbegisztán	86	39	21	33	25	...	...	...	...	...	...	47*	...	...
FÁK-átlag	...	28	28	28	27	20	19	20	19	20	20	17	...	-11

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság (*: Direction of Trade Statistics alapján)

2. tábla
A FÁK-országcsoporthoz aránya az egyes FÁK-országok importjában
(%)

	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	Százalékpont változása (1995-2006)
Oroszország	43	29	32	27	26	28	34	27	22	23	23	19	16	-13
Ukrajna	69	65	63	58	54	57	58	56	53	50	52	47	45	-20
Belorusszia	70	66	66	67	65	64	70	70	69	70	72	67	65	-1
Moldova	74	68	61	52	43	41	33	38	39	42	43	40	38	-30
Azerbajdzsán	71	34	35	44	38	31	32	31	39	32	34	34	40	+6
Örményország	73	50	32	34	26	23	20	25	31	28	29	29	32	-18
Grúzia	70	40	39	36	30	37	32	34	37	32	36	40	38	-2
Kazahsztán	77	70	69	54	48	44	54	51	46	47	48	47	47	-23
Kirgizisztán	72	68	58	61	52	43	54	55	55	57	62	62	58	-10
Tadzsikisztán	80	59	57	64	63	78	83	78	76	68	65	65	64	+5
Türkmenisztán	80	55	56	55	47	...	38	37	36	49	...	37*	...	...
Üzbegisztán	78	41	32	27	28	...	...	...	...	...	...	43*	...	...
FÁK-átlag	...	43	45	39	38	40	46	40	37	37	38	33	...	-10

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság (*: Direction of Trade Statistics alapján)

3. tábla
A FÁK-országok exportjának változása
(előző év = 100)

	Export a FÁK-országokba								Export a FÁK-országokon kívülre							
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006/2000	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006/2000
Oroszország	129,1	105,7	107,5	130,5	143,8	110,7	129,6	305,3	143,6	95,6	106,6	124,3	134,5	137,2	124,3	290,3
Ukrajna	138	104	94	138	142	126	118	281,6	121	115	117	125	142	98	109	255,1
Belorusszia	121	102	98	124	135	98	122	195,8	128	101	123	124	143	138	125	380,0
Moldova	109	125	101	121	119	110	77	153,6	93	114	132	125	132	112	116	320,4
Azerbajdzsán	111	95	109	136	185	147	103	395,7	210	139	92	117	133	115	158	360,4
Örményország	130	121	108	134	97	150	113	290,4	130	111	162	136	107	131	100,7	340,5
Grúzia	121	112	116	136	143	125	97	306,2	148	89	102	133	135	144	131	308,2
Kazahsztán	155	113	83	136	137	99,3	137	238,5	148	93	125	133	161	149	137	504,6
Kirgizisztán	113	81	100,1	119	137	110	125	183,1	110	104	103	120	117	83	113	139,7
Tadzsikisztán	119	57	89	74	115	112	105	49,7	110	107	125	120	115	97	166	295,8
Türkmenisztán	...	110	103	112	...	...	...	...	...	98	117	144	...	...	...	...
FÁK-átlag	...	...	...	...	...	...	126	269,7	...	...	...	...	...	...	...	332,7

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság

4. tábla
A FÁK-országok importjának változása
(előző év = 100)

	Import a FÁK-országokból								Import a FÁK-országokon kívülről							
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006/2000	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006/2000
Oroszország	139,1	96,5	90,7	129,3	134,8	107,2	117,6	192,7	101,5	137,7	117,4	122,8	130,9	137,8	144,5	517,8
Ukrajna	119	110	102	128	132	112	119	251,1	116	117	115	144	120	139	130	420
Belorusszia	142	95	109	128	148	94	130	238,8	108	97	112	125	131	121	141	303,8
Moldova	107	131	120	145	129	119	113	392,7	150	107	114	129	124	138	121	324
Azerbajdzsán	115	119	146	131	141	120	145	559,5	112	124	103	175	130	119	115	397,4
Örményország	93	126	138	118	109	135	134	400	114	93	104	135	104	133	117	210,4
Grúzia	102	111	115	127	177	152	141	613,1	127	104	100,7	154	154	125	153	474,4
Kazahsztán	170	121	92	129	156	133	136	405	113	136	113	126	149	138	137	546,5
Kirgizisztán	115	86	126	127	142	117	146	332,6	75	82	126	116	117	117	172	284
Tadzsikisztán	109	96	102	109	129	112	127	196,4	78	130	116	163	148	112	134	541,7
Türkmenisztán	...	127	88	163	...	...	...	...	...	135	92	94	...	...	...	...
FÁK-átlag	...	...	...	...	...	...	124	247,7	...	...	...	...	...	...	...	474,5

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság

5. tábla
Oroszország részesedése az egyes FÁK-országok teljes külkereskedelmi áruforgalmából
(%)

	Export				Import			
	1990	1996	2006	Százalékpont változása (2006–1996)	1990	1996	2006	Százalékpont változása (1996–2006)
Ukrajna	55	39	22	–17	53	49	31	–18
Belorusszia	52	53	38	–15	47	51	58	+7
Moldova	57	54	17	–37	38	27	16	–11
Azerbajdzsán	57	17	7	–10	39	16	22	+6
Örményország	52	33	10	–23	36	15	14	–1
Grúzia	59	28	14	–14	39	18	15	–3
Kazahsztán	46	43	11	–32	51	55	38	–17
Kirgizisztán	36	27	28	+1	36	21	38	+17
Tadzsikisztán	43	10	5	–5	36	11	25	+14
Türkmenisztán	48	8	1,2*	...	36	12	9,1*	...
Üzbegisztán	52	13	23,8*	...	40	19	26,6*	...

Forrás:: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság, (*: 2005-ös adatok a Direction of Trade Statistics alapján)

6. tábla
A FÁK-országok legfontosabb FÁK-on belüli kereskedelmi partnerei 2005-ben

Export								
	1. hely	%-os arány	2. hely	%-os arány	3. hely	%-os arány	4. hely	%-os arány
Oroszország	Ukrajna	38,1	Belorusszia	31,0	Kazahsztán	20,0	Üzbegisztán	2,6
Ukrajna	Oroszország	69,8	Belorusszia	8,3	Moldova	6,3	Kazahsztán	6,2
Belorusszia	Oroszország	81,0	Ukrajna	12,9	Kazahsztán	2,6	Moldova	1,4
Moldova	Oroszország	63,1	Ukrajna	18,1	Belorusszia	12,9	Kazahsztán	3,1
Azerbajdzsán	Oroszország	31,5	Türkmenisztán	2,6	Grúzia	23,0	Tadzsikisztán	8,7
Örményország	Oroszország	63,5	Grúzia	25,0	Ukrajna	7,3	Kazahsztán	1,4
Grúzia	Oroszország	37,7	Azerbajdzsán	20,4	Türkmenisztán	18,6	Örményország	9,8
Kazahsztán	Oroszország	72,0	Üzbegisztán	6,0	Kirgizisztán	5,5	Ukrajna	4,9
Kirgizisztán	Oroszország	...	...	...	...	...	...	...
Tadzsikisztán	Oroszország	46,5	Üzbegisztán	37,4	Kazahsztán	11,1	Ukrajna	2,2
Import								
	1. hely	%-os arány	2. hely	%-os arány	3. hely	%-os arány	4. hely	%-os arány
Oroszország	Ukrajna	41,1	Belorusszia	30,2	Kazahsztán	16,9	Üzbegisztán	4,8
Ukrajna	Oroszország	75,4	Türkmenisztán	15,7	Belorusszia	5,5	Üzbegisztán	1,2
Belorusszia	Oroszország	90,8	Ukrajna	8,0	Moldova	0,7	Kazahsztán	0,3
Moldova	Oroszország	29,6	Ukrajna	53,0	Belorusszia	9,3	Kazahsztán	7,4
Azerbajdzsán	Oroszország	49,6	Türkmenisztán	16,8	Ukrajna	15,4	Üzbegisztán	6,9
Örményország	Oroszország	46,5	Ukrajna	24,0	Türkmenisztán	21,8	Grúzia	3,7
Grúzia	Oroszország	37,7	Azerbajdzsán	20,4	Ukrajna	18,6	Türkmenisztán	9,8
Kazahsztán	Oroszország	81,0	Ukrajna	10,4	Üzbegisztán	3,1	Belorusszia	2,6
Kirgizisztán	Oroszország	55,8	Kazahsztán	25,7	Üzbegisztán	8,8	Ukrajna	5,9
Tadzsikisztán	Oroszország	29,7	Kazahsztán	19,5	Üzbegisztán	17,7	Azerbajdzsán	13,3

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság adatai alapján végzett számítások

7. tábla
Az egyes FÁK-országok részesedése a teljes orosz exportból és importból

	Export						Import					
	1995	1998	1999	2000	2005	2006	1995	1998	1999	2000	2005	2006
Ukrajna	9,1	7,8	6,6	4,9	5,1	5,0	14,2	7,5	8,3	10,8	7,9	6,7
Belorusszia	3,8	6,5	5,2	5,4	4,2	4,3	4,7	10,6	10,6	11,0	5,8	5,0
Moldova	0,5	0,5	0,3	0,2	0,2	0,2	1,4	1,2	0,9	1,0	0,6	0,2
Azerbajdzsán	0,1	0,2	0,2	0,1	0,4	0,5	0,2	0,4	0,3	0,4	0,2	0,2
Örményország	0,2	0,2	0,1	0,0	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Grúzia	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,0
Kazahsztán	3,3	2,7	1,7	2,2	2,7	3,0	5,7	4,3	4,6	6,5	3,3	2,8
Kirgizisztán	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,1	0,1
Tadzsikisztán	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,4	0,1	0,4	0,7	0,1	0,1
Türkmenisztán	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,4	0,1	0,3	1,4	0,1	0,1
Üzbegisztán	1,0	0,8	0,3	0,3	0,4	0,4	1,9	1,2	1,6	2,0	0,9	0,9
együtt	18,5	19,2	14,8	13,4	13,6	14,1	29,4	25,9	27,6	34,4	19,3	16,2
EGT3 együtt	16,2	17,0	13,5	12,5	12,0	12,3	24,6	22,4	23,5	28,3	17,0	14,5

Forrás: Rosszija v cifrah, (2003); Goszkomstat

8. tábla
A FÁK-on belüli és kívüli export szerkezete az egyes FÁK-országokban 2005-ben, %-ban

	Oroszország		Belorusszia		Moldova		Azerbajdzsán		Örményország		Grúzia		Kazahsztán		Kirgizisztán	
	belüli	kívüli	belüli	kívüli	belüli	kívüli	Belüli	kívüli	belüli	kívüli	belüli	kívüli	belüli	kívüli	belüli	kívüli
Élőállat, növény	2,0	0,9	10,3	0,4	8,4	19,0	13,5	2,1	7,5	0,4	8,9	13,7	8,6	0,7	8,0	3,7
Állati és növényi zsírok	0,5	0,1	0,1	0,1	5,0	1,9	7,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,0	0,6	0,0
Kész élelmiszerek, alkoholos és egyéb italok, dohány	4,3	0,1	6,6	0,9	63,2	8,8	3,0	1,0	47,0	1,1	41,7	7,5	2,8	0,1	11,0	1,1
Ásványi termékek	46,0	67,5	5,0	59,4	2,5	1,1	24,7	90,5	15,3	8,2	5,1	13,9	52,3	77,5	16,6	12,6
Vegyipari termékek	9,0	5,5	9,3	15,8	2,2	2,8	13,5	2,4	4,8	0,3	5,7	7,9	13,8	1,5	8,1	1,7
Fa és faáru, papírpép	3,6	3,4	3,8	3,2	1,5	1,1	0,2	0,1	2,1	0,4	0,7	3,1	0,3	0,0	0,8	0,1
Textiláru	1,0	0,2	7,8	4,3	3,3	32,5	4,9	0,4	2,1	4,2	0,1	1,9	1,8	0,6	21,5	3,3
Fémek, fémáru	12,2	14,4	8,9	6,4	2,8	6,2	0,8	2,9	1,5	40,6	7,0	36,6	13,5	16,3	1,9	4,7
Gépek, berendezések	10,2	1,7	17,9	1,9	4,8	3,7	1,3	0,5	5,9	2,1	1,9	6,0	4,3	0,3	9,1	1,2
Közlekedési eszközök	6,9	1,7	19,0	3,6	1,8	0,9	29,7	0,1	4,2	0,4	27,2	0,3	1,5	0,1	4,7	1,2
Eszközök, berendezések, órák, hangszerek	0,8	0,2	0,8	1,0	0,8	0,6	0,2	0,0	1,0	0,4	0,2	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1
Egyéb	3,4	4,2	10,4	2,9	3,6	21,3	0,6	0,1	8,5	41,8	1,4	9,0	0,6	2,7	17,6	70,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság

9. tábla
A FÁK-on belüli és kívüli import szerkezete az egyes FÁK-országokban 2005-ben, %-ban

	Oroszország		Belorusszia		Moldova		Azerbajdzsán		Örményország		Grúzia		Kazahsztán		Kirgizisztán	
	belüli	kívüli	belüli	kívüli	belüli	kívüli	Belüli	kívüli	belüli	kívüli	belüli	kívüli	belüli	kívüli	belüli	kívüli
Élőállat, növény	11,1	9,8	2,6	8,4	2,4	7,3	9,9	2,7	12,7	6,1	10,5	5,2	1,8	2,3	4,9	4,5
Állati és növényi zsírok	0,7	0,7	1,0	0,3	0,3	0,5	0,6	1,0	2,0	1,2	2,0	0,8	0,7	0,4	1,6	0,6
Kész élelmiszerek, alkoholos és egyéb italok, dohány	8,7	6,4	4,3	7,7	9,1	4,7	6,9	3,4	13,4	5,9	8,2	9,4	5,5	4,1	10,7	6,8
Ásványi termékek	12,0	0,9	50,1	0,9	40,7	9,8	36,0	4,4	28,9	11,4	41,8	6,7	26,1	2,2	48,1	1,8
Vegyipari termékek	10,8	17,9	8,0	19,1	10,8	19,8	5,3	7,6	7,2	10,1	7,0	15,1	10,0	12,9	12,0	26,0
Fa és faáru, papírpép	3,0	3,4	2,0	3,0	5,9	5,2	3,8	2,0	2,9	2,4	2,0	3,6	4,3	2,7	4,9	2,9
Textiláru	4,9	2,5	1,7	5,2	0,7	12,5	0,3	2,2	0,5	3,4	1,0	3,8	1,2	1,4	0,9	7,2
Fémek, fémáru	17,4	5,1	14,4	5,5	8,3	6,2	9,0	13,0	7,7	4,2	6,3	4,7	17,6	12,1	6,7	4,9
Gépek, berendezések	13,6	30,3	8,8	28,8	6,3	18,4	10,4	45,3	6,4	15,6	5,3	23,9	14,4	40,5	6,2	27,0
Közlekedési eszközök	12,1	15,1	2,7	12,0	3,5	7,1	14,4	7,6	12,0	7,0	10,8	14,6	12,8	14,1	1,4	7,5
Eszközök, berendezések, órák, hangszerek	0,7	2,9	0,6	3,5	0,3	1,7	0,7	2,5	0,6	2,1	1,1	3,7	1,0	2,9	0,5	4,5
Egyéb	4,9	4,9	3,8	5,7	11,6	6,8	2,6	8,3	5,6	30,6	3,8	8,4	4,5	4,5	2,1	6,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság

Felhasznált irodalom

- Belaja Knyiga (2002): *Obseje ekonomicseszkije prosztansztvo: perszpektivi vzaimootnosenyij Rossziji i ESZ*. TACIS, Moszkva
- FÁK Államközi Bizottság (Interstate Statistical Committee of the Commonwealth of Independent States) (2006): *15 years of the Commonwealth of Independent States (1991-2005)*. Moszkva
- CIS Statistical Bulletins, CIS Interstate Statistical Committee, March 20, 2007.
- Glinkina, Svetlana – Kosikova, Lydia (2006): *Development of Common Economic Space of Russia, Ukraine, Belarus and Kazakhstan in the Context of EU Enlargement*. INDEUNIS Papers. (letöltve: 2007. október 3.)
- Golovnin, Mihail (2006): *Perszpektivy mnogosztoronnyje vzaimogyesztvija na posztszovjetszkom prosztranzstve sz pozicijej Rossziji*. Informacionno-analityicseszkij bulleteny No. 8. Centr problem globalizacii i integracii, Insztitut ekonomiki RAN. Moszkva
- Grinberg, Ruszlan (2006): *Oroszország, az Európai Unió és a FÁK*. Fejlesztés és Finanszírozás 2006/1. pp. 42–52.
- Jazkova, A. (2007): *Szodruzsesztvo Nyezaviszimih Goszudársztv: sztranyici isztoriji*. Informacionno-analityicseszkij bulleteny No. 9. Centr problem globalizacii i integracii, Insztitut ekonomiki RAN. Moszkva
- Koncepcija vzaimootnosenyij mezsdu Rossziszkoj Federacii i Ukrainoj v mezsparlamentszkoj szfere* (2006): Centr problem integracii, Insztitut ekonomiki RAN. 159 p.
- Kuzmina, Elena (2007): *Vozmozsosztyi regionalnoj integracii v centralnoj Aziji*. Mir peremen 2007/2. pp. 153–167.
- Kuznetsov, Alexei V. (2007): *Prospects of various types of Russian transnational corporations (TNCs)*. Electronic Publications of Pan-European Institute 2007/10. Turku School of Economics
- Libman, A. (2005): *Rossziszkiye i mezsduarodnije transznacionálnije korporácii na posztszovjetszkom prosztranzstve: konkurencija i szotrudnicsesztvo*. Informacionno-analityicseszkij bulleteny No. 3. Centr problem globalizacii i integracii, Insztitut ekonomiki RAN. Moszkva
- Ludvig, Zsuzsa (2000): *FÁK: Integráció kontra dezintegráció a gazdasági kapcsolatok tükrében*. Műhelytanulmányok 30. szám, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest
- Ludvig, Zsuzsa (2007): *Ukrajna – a gazdaság kettős kötődésének dilemmája*. Kelet-Európa Tanulmányok. I. szám, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest. pp. 130–147.
- Mir vokrug Rossziji: 2017* (<http://www.karaganov.ru>, letöltve: 2007. november.5.)
- Mogyenov, Vagyim (2007): *Trudovaja migrácija: szotrudnyicsesztvo posztszovjetszkih goszudársztv*. Mir peremen 2007/2. pp. 128–137.
- Rosszija – Evroszjoz – sztrani SZNG: ekonomicseszkije i polityicseszkije otnosenyija na prosztranzstve obsevo szoszedsztva*. (2007): Nacionalnij Inveszticcionij Szovet. Moszkva
- Rosszija i Centralno-Vosztocsnaja Evropa – transzformacii v konce XX – nacsale XXI veka*. Nauka. (2005): Moszkva
- Sinkareckaja, G. (2007): *K voproszu o reorganizacii SZNG*. Informacionno-analityicseszkij bulleteny No. 9. Centr problem globalizacii i integracii, Insztitut ekonomiki RAN. Moszkva. pp. 19–25.
- Szedlov, A. (2007): *Iszpolzoványije v Rossziji inosztránnoj rabocsej szili iz SZNG v kontyekszte mirovih integracionnih processzov*. Mir peremen 2007/2. pp. 117–127.
- Uskalova, Daria (2006): *Vnyesnyaja trgovlja sztran SZNG v 2005. g. i janvarje-aprelje 2006 g.* Informacionno-analityicseszkij bulleteny No. 5-6. Centr problem globalizacii i integracii, Insztitut ekonomiki RAN. Moszkva
- Vahtra, Peeter (2007): *Expansion or Exodus? – The new leaders among the Russian TNCs*. Electronic Publications of Pan-European Institute 2007/13. Turku School of Economics
- Vardomsky, L. (2007): *Post-Soviet regionalization: new projects against the background of old problems*. Előadás az 5. Magyar-Orosz Társadalomtudományi Kerekasztal Konferencián, Budapest, 2007. november 30.
- Weiner Csaba (2006): *Fokozódik? Orosz közvetlen tőkeberuházások a közép- és kelet-európai országokban*. Műhelytanulmányok 71. szám, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest

World Investment Directory 2003, UNCTAD

World Investment Report 2006, 2007, UNCTAD

<http://www.cisstat.org>

ENERGETIKA A FÁK-TÉRSÉGBEN

AZ OROSZ OLAJSEKTOR HELYZETE ÉS PERSPEKTÍVÁI

Weiner Csaba

A kilencvenes években tapasztalt gazdasági visszaesés és politikai szerepvesztés következtében legfeljebb regionális középhatalmi pozícióba süllyedt Oroszország 2000-es évekbeli felemelkedése elválaszthatatlan az energiaszektortól, azon belül is az olajágazat helyzetétől.¹¹⁵ A tanulmány ez utóbbi teljesítményével foglalkozik, elhelyezi Oroszországot a globális mezőnyben (kitermelés, készletek, export), bemutatja az orosz nyersolajtermelés alakulását, a fő olajtermelő régiókat, súlyuk változásait egészen a kezdetek óta. Külön kitérek a nemzetközi olajárak mozgására, az orosz jellegzetességekre. Fokozott figyelmet szentelek a kőolaj-kitermelés 1999 és 2004 között tapasztalt felfutása és a növekedési ütem 2005-2006-os visszaesése mögött húzódó politikai, gazdasági, geológiai és szállítási okok elemzésére. Vizsgálat tárgya a legnagyobb olajtársaságok kitermelésből való részesedésének változása, s ezzel összefüggésben az állami ellenőrzés egyre aggasztóbb mértékű térnyerése. A dolgozat részletesen ismerteti a legfőbb mezőprojekteket, s régiónkénti előrejelzést ad az olajtermelés jövőjét illetően. A tanulmány második része a kőolajexportra, illetve a szállítóvezetésekre koncentrál: a folyó és tervezett projektek, diverzifikációs törekvések kerülnek górcső alá; középpontban az ázsiai szállítások. A tranzitország Belaruszról, valamint az „olajdiplomácia” közelmúltbeli fejleményeiről (Litvánia, Észtország) szintén beszámolok. A dolgozat – amelynek nem célja a kőolaj-feldolgozó ágazat elemzése – a finomítóépítés és -bővítés terén bejelentett tervek felvillantásával zárul.

* Köszönettel tartozom Dacher Alois Zoltánnak (Távvezetékes Kőolajszállítás vezető, Mol Nyrt. – Logisztika) és Deák András Györgynek (tudományos főmunkatárs, Magyar Külügyi Intézet) a dolgozathoz nyújtott értékes információikért. A fennmaradó szakmai hibákért természetesen egyedül engem terhel a felelősség. A tanulmány lezárva: 2007. december 15.

¹¹⁵ Weiner (2007a).

1) Olajbányászat Oroszországban, a fő olajtermelő területek

Az orosz nyersolajtermelés 1987-ben jutott fel a csúcsra. Ebben az évben az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaságban (OSZSZSZK) 569,5 millió tonna nyersolajat hoztak a felszínre (a Szovjetunióban összesen 625,2 milliót), szemben az Egyesült Államok 467,3, illetve Szaúd-Arábia 221,1 millió tonnás olajbányászatával.¹¹⁶

Az 1988-tól tartó orosz olajtermelés-visszaesés 1996-ban érte el mélypontját. 1997-ben megindult a növekedés, amely azonban az 1998-as oroszországi válság évében ismét megtorpant. A 1999-es minimális mértékű növekményt követően 2000 és 2004 között kiemelkedő, átlag évi 8,5 százalékos dinamikával ívelt fel az olajbányászat Oroszországban. Ez az ütem akadt meg 2004 második felében, s került 2005-re 2,4, 2006-ra pedig 2,2 százalékos szintre.

A 2006-os 480,5 millió tonnás (napi átlag 9769 ezer hordós) olajtermelésével Oroszország világrészesedése 12,3 százalékos, Szaúd-Arábia (13,1%) után a második legnagyobb kitermelő.¹¹⁷

Napjaink oroszországi olajtermelésének 72,1 százaléka (2005-ös adat) az Urálon túl zajlik. Ezen belül a nyugat-szibériai régiónak egyelőre szinte kizárólagos a szerepe (71,1%). Nyugat-Szibériában a Tyumeny megyei (68,2%) Hanti-Manysi Autonóm Körzet (57%) a magterület; fontos szubjektumok¹¹⁸ még a szintén Tyumeny megyei Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet (11,2%), továbbá Tomszk megye (2,5%).¹¹⁹ Míg az Ob folyó középső szakaszánál lévő Hanti-Manysi Autonóm Körzet az olajbányászat, addig az északi szomszéd, a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet a földgáztermelés oroszországi fellegvára. Nyugat-Szibériától keletre csupán Szahalin megye emelhető ki (0,8%), a távol-keleti Szaha Köztársaság (Jakutföld) súlya 2005-ben mindössze 0,1 százalékot képviselt. A Volga-Urál régió részesedése 2005-ben 21,5 százalékot tett ki (ebből a volgai terület 11,0, az uráli 10,5%-ot mondhatott magáénak). Az Oroszország európai felének északi részén elhelyezkedő Arhangelszk megye (a Nyenyec Autonóm Körzettel) és Komi Köztársaság részaránya 2,6, illetve 2,4 százalékos (ez a Tyiman-Pecsora olajrégió); az Észak-Kaukázus részesedése jelenleg 1,2, a kalinyingrádi exklávé 0,2 százalékos.^{120; 121}

Az *Észak-Kaukázus* a legrégebbi a nagy oroszországi olajtermelő területek sorában. A kitermelés több mint 100 évvel ezelőtt indult Groznij (Csecsenföld) környékén.¹²² A termelés 1970-ben kezdődő esése 1999-ig húzódott el, ebben az évben 3,1 millió tonna nyersolajat bá-

¹¹⁶ BP (2007).

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Oroszország közigazgatási szerkezetéről a melléklet nyújt tájékoztatást.

¹¹⁹ A fenti számok az oroszországi olajtermelésből való részesedéseket jelölnék.

¹²⁰ Sagers (2006b): p. 508.

¹²¹ A szövetségi körzetenkénti megoszlásról az 1. táblázat ad tájékoztatást.

¹²² Az első olajkutat a világon Baku közelében fúrták le 1846-ban, több mint egy évtizeddel megelőzve az Egyesült Államokat. A bakui terület – az Orosz Birodalom részeként – több nagy olajmezőnek adott otthont, amelyek kitermelése relatíve könnyűnek számított, ám az olaj piacra való eljuttatása bonyolult és költséges volt. A Rothschild család és a Nobel testvérek jelentékeny szerepet játszottak a bakui olajipar fejlesztésében. (Gazprom Nyefty [web3])

nyásztak (1,0%-os oroszországi részesedés). 1990-ben 7,1 millió tonna volt a térség össztermelése (1,4%-os részesedés). A 2000-es évek fellendülése (2005: 5,6 M t) túlnyomórészt a második csecsen háborút követően végbement csecsenföldi termelésnövekedésnek volt köszönhető.¹²³

A *Volga-Urál* régió ma már csak a második legnagyobb olajtermelő terület: Nyugat-Szibéria 1978-ban vette át a vezető szerepet. A kitermelés az 1930-as években kezdődött, de az 1950-es évekig nem igazán gyorsult fel. A termelés 1975-ben tetőzött (226,3 M t), a folyamatos csökkenés után a mélypontot az 1999-es év jelentette (80,8 M t). Azóta ismét növekedés tapasztalható: 2004–2005-ben egyaránt 101,0 millió tonnás termelést regisztráltak. Míg a régió részesedése az oroszországi olajbányászatból 2005-ben 21,5 százalékot ért el, addig a csúcs évében, 1975-ben, 55,0 százalékot.¹²⁴ A Volga-Urál régió termelésének meghatározója a Romaskino mező.¹²⁵

Az elmúlt 20 évben a *nyugat-szibériai* régió olajtermelésének részesedése 68 és 73 százalék között mozgott. A kitermelés 1988-ban érte el a csúcst (415,1 M t), az ezt követő hullámvölgy legmélyebb pontja az 1996-os év volt (203,4 M t). A 2005-ös termelés 334,2 millió tonnát tett ki. Az 1988 és 1998 közötti oroszországi termelés-visszaesés 80 százalékaért volt felelős a nyugat-szibériai lejtmenet,¹²⁶ azon belül is a Szamotlor mező szerepét kell kiemelni. A jelenlegi növekedés 270 egyéb lelőhelynek köszönhető.¹²⁷

A *szahalini* olajtermelés az 1970-es évek közepétől lassú csökkenésnek indult: 1985-re 2,6 millió tonnára, majd 1993–1994-re 1,6 millióra süllyedt. A 2000-es években a térség olajtermelése évi 3,3 és 3,9 millió tonna között ingadozott. Utóbbi mennyiség a 2005-ös adat.¹²⁸

¹²³ Sagers (2006b): p. 537.

¹²⁴ *Uo.* p. 529.

¹²⁵ Felder (2005): p. 6.

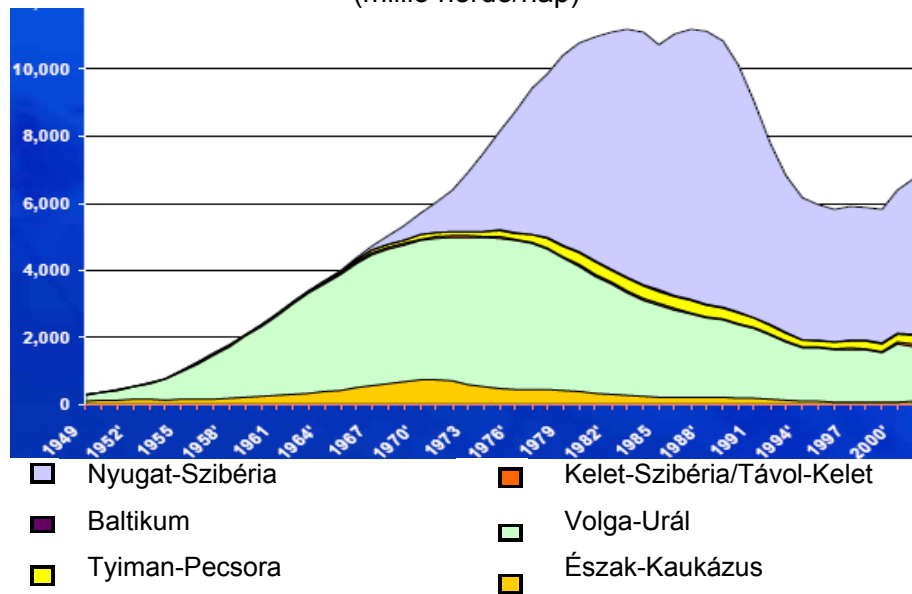
¹²⁶ Sagers (2006b): pp. 517–518.

¹²⁷ Felder (2005): p. 8.

¹²⁸ Sagers (2006b): p. 521.

1. ábra

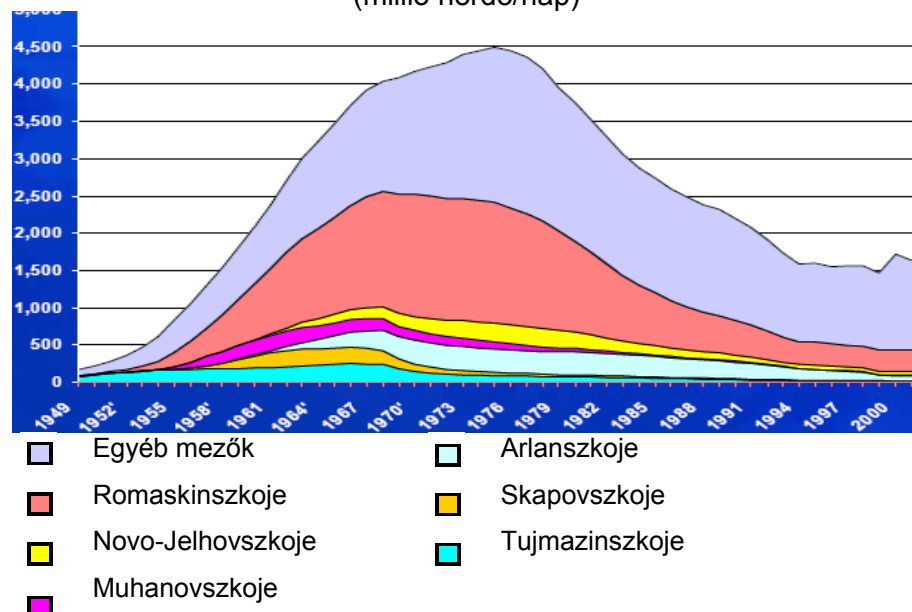
Az Oroszországi SZSZSZK, illetve az Oroszországi Föderáció olajtermelése
(millió hordó/nap)

Forrás: Felder (2005): p. 5.

2. ábra

A Volga-Urál régió olajtermelésének alakulása
(millió hordó/nap)

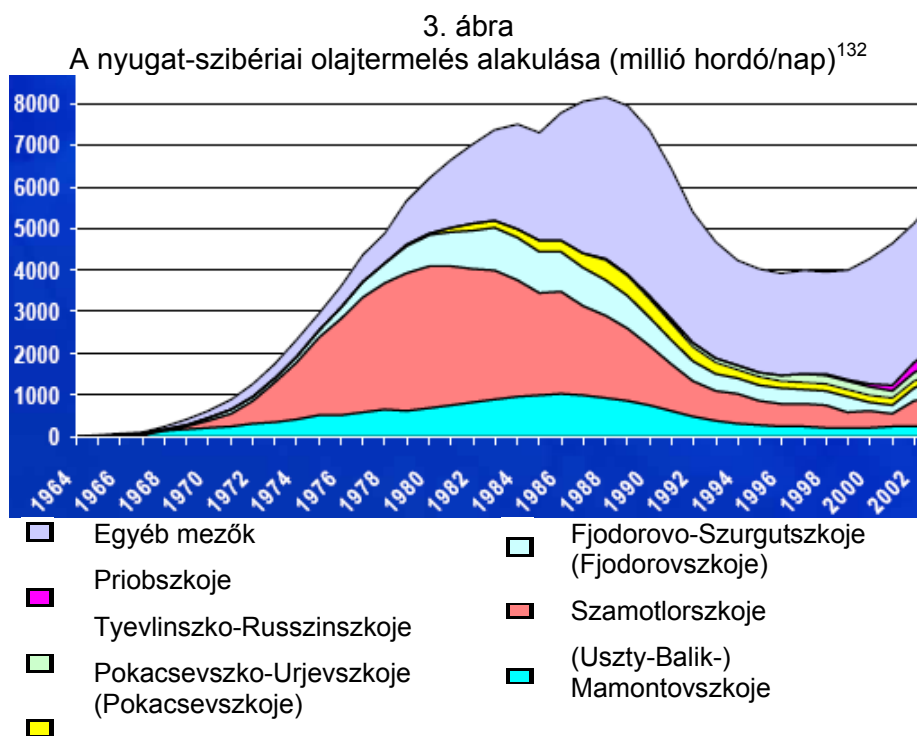

Forrás: Felder (2005): p. 6.

A *Tyiman-Pecsora* régióban (Nyenyec Autonóm Körzet/Arhangelszk megye; Komi Köztársaság) az 1970-es években erőteljesen nőtt az olajtermelés (1970: 7,6 M t; 1980: 20,4 M t). Az első csúcsot az 1983-as év hozta 20 millió tonna feletti volumennel. Ezután a csökkenés – amely a nyolcvanas években kisebb, a kilencvenes években nagyobb ütemben ment végbe – 1995-ig tartott (1990: 15,8 M t; 1995: 9,6 M t). 2005-re a kitermelés 23,3 millió tonnára kúszott fel.¹²⁹

Kalinyingrádban 1968-ban akadtak először olajra. A termelés 1985–1986-ban volt a legmagasabb (1,5 M t), 1996-ra 0,7 millió tonnára zsugorodott, s egészen 2002-ig ezen a szinten is maradt. 2005-re a kitermelés 1,1 millió tonnára ment fel.¹³⁰

A felfutásra váró *kelet-szibériai* és *távol-keleti* olajtermelés (Szahalin nélkül) 2005-ben mindösszesen durván 0,7 millió tonnát képviselt.¹³¹

Forrás: Felder (2005): p. 8.

Az oroszországi igazolt olajkészletek¹³³ nagysága a *BP* szerint 2006 végén 10,9 milliárd tonna (79,5 milliárd hordó) volt, amely a 2006-os kőolaj-kitermelés feltételezésével 22,3 évre elegendő (készletellátottsági mutató). A bizonyított készletekből való 6,6 százalékos globális súlya Oroszországot – Szaúd-Arábiát (21,9%), Iránt (11,4%), Irakot (9,5%), Kuvaitot (8,4%), az Egyesült Arab Emírségeket (8,1%) és Venezuelát (6,6%) követve – a hetedik helyre hozza.

¹²⁹ Uo. pp. 532–533.

¹³⁰ Uo. pp. 537–538.

¹³¹ Uo. pp. 523–524.

¹³² Nyugat-szibériai mezők 1997-ben: *EIA* (1997).

¹³³ Az orosz és nemzetközi készlet-, valamint vagyonosztályozásról lásd *Gabrielyants et al.* (2004) és *Grace* (2005): pp. 256–268. Az orosz készlet-, illetve vagyont kategóriák: „A”, „B”, „C₁”, „C₂”, „C₃”, „D₁”, „D₂” és „D₃”.

A legnagyobb olajkészlettel rendelkező terület Nyugat-Szibéria (68%) és a Volga-Urál régió (18%). A Tyiman-Pecsora olajmedence 8, Kelet-Szibéria és a Távol-Kelet 3, az Észak-Kaukázus 1 százalékkal részesedik az oroszországi bizonyított készletekből. A tengeri (*offshore*) mezők részaránya 2 százalékos.¹³⁴

Oroszországban nemcsak az olajtermelés, hanem a -felhasználás is jelentős: 2006-ban 128,5 millió tonna (napi átlag 2735 ezer hordó) volt, amely 3,3 százalékos világrészesedést s negyedik helyezést jelentett – az Egyesült Államok (24,1%), Kína (9,0%), illetve Japán (6,0%) mögött, de Németország (3,2%) és India (3,1%) előtt.

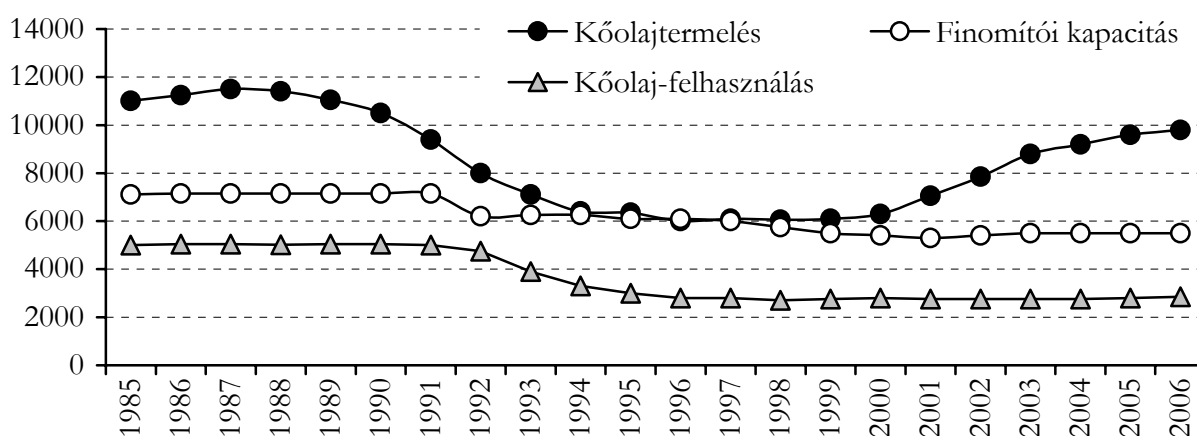
1. táblázat
Az olajtermelés területi megoszlása Oroszországban 2004-ben,
gázkondenzátummal együtt

	E t	%		E t	%
<i>Oroszországi Föderáció</i>	459318	100,00	Orenburg megye	16754	3,65
<i>Észak-nyugati Szövetségi Körzet</i>	21584	4,70	Penza megye	199	0,04
Komi Köztársaság	10263	2,23	Perm megye	10083	2,20
Arhangelszk megye (Nyenyec AK)	10497	2,29	<i>Komi-Permják AK</i>	-	-
Kalinyingrád megye	825	0,18	Szamara megye	13379	2,91
<i>Déli SZK</i>	12905	2,81	Szaratov megye	1831	0,40
Adige Köztársaság	0,3	0,00	Uljanovszk megye	616	0,13
Dagesztáni Köztársaság	348	0,08	<i>Uráli SZK</i>	310002	67,49
Ingus Köztársaság	119	0,03	Tyumeny megye	310002	67,49
Csecsen Köztársaság	1975	0,43	<i>Hanti-Manysi AK – Jugra</i>	255780	55,69
Kabard-Balkár Közt.	1	0,00	<i>Jamal-Nyenyec AK</i>	53037	11,55
Kalmük Köztársaság	248	0,05	Szibériai SZK	17599	3,83
Észak-Oszét (Alán) Közt.	8	0,00	Krasznojarszk vidék	85	0,02
Krasznodar vidék	1789	0,39	<i>Tajmir (Dolgan-Nyenyec) AK</i>	22	0,00
Sztavropol vidék	1004	0,22	<i>Evenki AK</i>	63	0,01
Asztrahán megye	4067	0,89	Irkutszk megye	143	0,03
Volgográd megye	3344	0,73	Novoszibirszk megye	932	0,20
Rosztov megye	3	0,00	Omszk megye	497	0,11
<i>Volga Mentí SZK</i>	93324	20,32	Tomszk megye	15942	3,47
Baskír Köztársaság	11119	2,42	<i>Távol-keleti SZK</i>	3905	0,85
Tatár Köztársaság	29946	6,52	Szaha Közt. (Jakutföld)	359	0,08
Udmurt Köztársaság	9394	2,05	Szahalin megye	3546	0,77
Kirov megye	4	0,00			

Forrás: Roszsztat (2005): p. 396.

¹³⁴ Felder (2005): p. 9.

4. ábra
A kőolajtermelés és – felhasználás, valamint a finomítói kapacitások alakulása
Oroszországban 1985 és 2006 között
(ezer hordó/nap)

Forrás: BP (2007).

2. táblázat
A primerenergia-felhasználás alakulása Oroszországban 1985 és 2006 között
(M toe)

	Nyersolaj	Földgáz	Szén	Atomenergia	Vízenergia	Összesen
1985	244,5	325,1	195,6	22,5	36,1	823,8
1986	247,6	328,9	200,4	23,8	37,2	837,9
1987	249,8	347,8	205,1	28,2	36,8	867,7
1988	248,0	367,1	200,8	30,5	36,4	882,8
1989	252,8	372,5	194,4	30,9	36,1	886,7
1990	249,7	378,1	180,6	26,8	37,8	873,0
1991	243,4	388,0	165,6	27,2	38,0	862,2
1992	224,4	375,5	154,7	27,1	39,1	820,8
1993	188,6	374,4	140,8	27,0	39,6	770,4
1994	162,7	351,8	126,4	22,1	39,8	702,8
1995	146,1	340,0	119,4	22,5	40,1	668,1
1996	130,1	341,9	115,7	24,7	34,9	647,2
1997	129,1	315,3	106,3	24,5	35,6	610,9
1998	123,7	328,3	100,0	23,6	35,9	611,4
1999	126,2	327,3	104,1	27,1	36,4	621,1
2000	123,5	339,5	106,0	29,5	37,4	636,0
2001	122,3	335,4	109,0	31,0	39,8	637,5
2002	123,5	350,0	103,9	32,1	37,2	646,6
2003	123,4	353,6	109,4	33,6	35,6	655,6
2004	124,1	361,7	106,8	32,7	40,8	666,1
2005	123,3	364,6	111,6	33,4	39,6	672,5
2006	128,5	388,9	112,5	35,4	39,6	704,9

Forrás: BP (2007).

3. táblázat

A kőolajtermelés és -felhasználás, valamint a finomítói kapacitások alakulása Oroszországban
1985 és 2006 között (ezer hordó/nap)

	Kőolaj- termelés	M tonna	Változás (%)	Finomítói kapacitás	Kőolaj- felhasználás	M tonna
1985	10904	542,3		7212	5022	244,5
1986	11306	561,2	3,5	7242	5086	247,6
1987	11484	569,5	1,5	7278	5131	249,8
1988	11444	568,8	-0,1	7278	5080	248,0
1989	11135	552,2	-2,9	7278	5192	252,8
1990	10405	515,9	-6,6	7278	5129	249,7
1991	9326	461,9	-10,5	7278	4999	243,4
1992	8038	398,8	-13,7	6425	4597	224,4
1993	7173	354,9	-11,0	6425	3875	188,6
1994	6419	317,6	-10,5	6485	3359	162,7
1995	6288	310,7	-2,2	6087	3025	146,1
1996	6114	302,9	-2,5	6098	2686	130,1
1997	6227	307,4	1,5	5933	2689	129,1
1998	6169	304,3	-1,0	5577	2554	123,7
1999	6178	304,8	0,2	5443	2625	126,2
2000	6536	323,3	6,1	5395	2583	123,5
2001	7056	348,1	7,7	5363	2566	122,3
2002	7698	379,6	9,0	5451	2606	123,5
2003	8544	421,4	11,0	5486	2622	123,4
2004	9287	458,8	8,9	5491	2634	124,1
2005	9552	470,0	2,4	5491	2628	123,3
2006	9769	480,5	2,2	5491	2735	128,5

Forrás: BP (2007).

2) Olajárak

Az Oroszországban irányadó *Urals* típusú nyersolaj átlagára 2006-ban 61 dollár volt, amely a 2003-as érték 2,2-szerese; 2007 novemberében 90 dollár felett járt az árfolyam.^{135; 136} Az északi-tengeri jobb minőségű – alacsony kéntartalmú (édes), könnyű – típushoz, a *Brenthez* képest árhátrányt szenved az orosz kénese (savanyú), sűrűbb keverék, a *Urals*.¹³⁷ A jegyzésárakban megmutatkozó különbség (*spread*) – amely a kilencvenes években 1 dollár alatt járt, s 2000–2003 között is 1–2 dollár között mozgott éves átlagban – 2004-ben kiugró mértékben nőtt meg (mintegy 4 dollárra): októberben egy rövid ideig nyolcdolláros különbséget is feljegyezhetünk.

4. táblázat

A nemzetközi nyersolajárak alakulása (FOB, azonnali árak) 1997 és 2006 között (USD/hordó)

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Urals (mediterrán jegyzés)*	18,35	11,94	17,02	27,46	23,15	23,92	27,38	34,17	50,25	60,97
Brent (Európa)**	19,11	12,76	17,90	28,66	24,46	24,99	28,85	38,26	54,57	65,16
WTI (Cushing/Oklahoma)**	20,61	14,42	19,34	30,38	25,98	26,18	31,08	41,51	56,64	66,05

* A szerző számításai a heti átlagárakból az Energy Information Administration (EIA) adatbázisa alapján.

** Az EIA szerinti éves átlagárak.

Forrás: EIA (web1, web3 és web4).

A központi költségvetés számára is kedvezőtlen helyzet még Putyin elnököt is megszólalásra késztette. Az árkülönbség oka egyrészt a minőség, másrészt az export relációs szerkezete: Oroszország túltáplálja nyersolajjal Európát, s csővezetéken egyelőre nem éri el a gyorsan fejlődő régiókat (például Kínát).

A Fekete-tenger felől a Boszporusz a szűk keresztmetszet a tankerek számára (méret, olajmennyiség, várakozási idő), a Finn-öböl, illetve a Balti-tenger irányából pedig a sekély víz, a téli fagyás mellett szintén szállítási korlátozások merülnek fel a dán szorosoknál.

A 150 ezer tonnásra limitált tankhajókat viszont nem gazdaságos olyan messzire útnak bocsátani, mint Észak-Amerika vagy Ázsia, pedig ezeken a piacokon esetlegesen magasabb árakat fizetnek.¹³⁸

A Barátság kőolajvezetéken keresztül elérhető nyersolajpiac korlátozott, az árak nem a legkedvezőbbek. A „Druzsbán” nagyon rossz tulajdonságú, kénese nyersolaj érkezik, amely jelentős ráfordítást, bonyolult technikát/technológiát igényel, ha a környezetvédelmi normáknak megfelelő üzemanyagot szeretnének kapni. A kelet-közép-európai régióban ehhez megvan a szükséges infrastruktúra, finomítói kapacitás, emiatt is nehéz Moszkvának új piacokat keres-

¹³⁵ EIA (web2).

¹³⁶ Megjegyzendő, hogy a Brent 2006-os 65 dollár feletti olajárcsúcsa elmarad a 2006-os áron számított 1979–1982-es szinttől (amikor is állandó áron rendre 88,13, 90,46, 79,93 és 69,08 dollár volt a hordónkénti Brent olaj azonnali – *spot* – ára). (BP [2007])

¹³⁷ A különböző olajtípusokról részletes tájékoztatást ad: *Energy Intelligence Group* (web).

¹³⁸ Milov et al. (2006): p. 295. , Deák (2007): p. 3. , Sagers (2006a): p. 318. és Munkácsy (2006): p. 9.

nie. Az oroszországi finomításhoz, illetve az olajszármazék-export további növeléséhez pedig a modern finomítói kapacitások szűkösek.

Mindazonáltal – az EIA heti átlagadataira támaszkodó számításaink szerint – 2007 első félévének átlagához képest 2007 harmadik negyedében hozzávetőleg 30 százalékkal csökkent az árkülönbség a Brent és a Urals között (hordónkénti 3,61 dollárról 2,55-re).¹³⁹

A gazdaságfejlesztési és kereskedelmi minisztérium 2008–2010-re vonatkozó alapprognózisában 2007-re 55, 2008-ra 53, 2009-re 52, 2010 pedig 50 dolláros olajárakat feltételez,¹⁴⁰ amelyeket alulbecsültnek tekintünk.

5. táblázat
Az olajárak várható alakulása az orosz gazdaságfejlesztési
és kereskedelmi minisztérium 2007. júliusi előrejelzése szerint
(USD/hordó)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Urals*	50,6	61,1	55,0	53,0	52,0	50,0	49,0	50,0	51,0	52,0	53,0	54,0	55,0	56,0	57,0	58,0

Megjegyzés: 2005–2006: tényadatok. 2007: becslés. 2008–2020: előrejelzés. * Világpiaci ár.

Forrás: MERT (2007).

3) Az oroszországi olajtermelés növekedése 1999 és 2004 között

Az 1999 és 2004 közötti felfutás széles alapokon nyugodott: szinte az összes olajrégió és olajtermelő vállalat – valamekkora – növekedést realizált, mindazonáltal a növekedés a nyugat-szibériai olajbázisra (Nyugat-szibériai-alföld) koncentrált.

Megfelelő támogatást nyújtott ehhez a nemzetközi kőolajárak megugrása és az 1998-as rubelleértékelés nyomán a rubelben denominált költségek „elolvadása”. Ezeken kívül két tényező is szerepet játszott, amelyek eredményeképpen az olajtermelés dinamikája meghaladta a kulcsinputok – a fúrás és a tőkeberuházás – növekedését.¹⁴¹

Az első alkotóelem kezdeti fázisa az olajmező „*re-engineering*” volt, amely magába foglalta a működő kutak feljavítását-megújítását (*retrofit* munkálatokat): nagyobb kapacitású pumpák üzembe helyezését, új kútserkentési módszerek alkalmazását (főként a Jukosz részéről), a kutak javítását és számos használaton kívüli kút munkába állítását. A második fázisban a rezervoárok újramodellezése és a vízeláraztási sémák áttervezése (*re-designing*) történt meg.¹⁴²

¹³⁹ EIA (web1).

¹⁴⁰ Laskina (2007).

¹⁴¹ Sagers (2006b): p. 509.

¹⁴² Uo. p. 510.

A második alkotóelem az új mezőfejlesztés volt, amely egyes becslések szerint 30–40 százalékkal járult hozzá az 1998 és 2004 közötti kitermelés-növekedéséhez.¹⁴³ Vagyis a Szovjetunió felbomlását követően termelésbe vont – „új” – mezők jókora részt vállaltak a növekményben. Természetesen ez az arány az egyes társaságok esetében változó nagyságot képviselt: kisebb szerepet játszott az akvizíciókra nagy hangsúlyt helyező LUKoilnál, jóval nagyobbat a Jukosznál (Priobszkoje mező!).¹⁴⁴

6. táblázat
A Priobszkoje mező termelése 1995 és 2004 között

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
0,7	0,8	1	1,2	1,5	2,9	6,4	12,8	17,7	20,4

Forrás: Nyefty i Kapital. *Idézi:* Milov (2007b): p. 7.

Az öt legnagyobb, kivétel nélkül nyugat-szibériai „új” mező – a Priobszkoje, a Szporisevszkoje, a Szugmut, a Tjanszkoje és a szakirodalom által szintén ide sorolt Tyevlinszko-Russzinszkoje, jóllehet utóbbi esetében a kereskedelmi termelés beindulásának időpontja (1986) még a szovjet időszakra esett – a növekedés 29,6 százalékaért felelt az 1999–2004-es periódusban. További kisebb új mezők durván 10 százalékból részesedtek, míg a növekedés 60 százaléka a „rég”, azaz a szovjet örökség részének tekinthető lelőhelyekről származott.¹⁴⁵

A csúcstermelés szintjét 2004-ben még el nem érő és az olajcsúcson túljutott legnagyobb oroszországi mezőkről a 7. táblázat ad áttekintést.

Az 1998–2004 közötti időszakban relatív értelemben – a dinamikát tekintve – a Szibnyefty (Gazprom Nyefty) és a Jukosz teljesített a legimpozánsabban: az előbbi társaság 2004-es kitermelése 96,3, míg az utóbbié 91,9 százalékkal haladta meg az 1998-as szintet. Mindeközben a 2004. évi oroszországi termelés volumene 51,3 százalékkal volt magasabb az 1998-asnál. Abszolúte – mennyiségben nézve – viszont a Jukosz és a LUKoil esetében volt a legnagyobb a különbség a két év között.¹⁴⁶

A Jukosz és a Szibnyefty a forradalmi barnamezős újrafelújítási módszereket néhány nagyobb zöldmezős projekttel kombinálta. Egyedülálló volt az általuk alkalmazott kutatás-termelési innovációs mix. Míg a Jukosz nagyobb hangsúlyt helyezett a hidraulikus rétegrepszítésre, addig a Szibnyeftynél a vízszintes fúrás játszott jelentősebb szerepet a termelés meglődülésében. A szolgáltatások kiszervezése révén alacsony költségek mellett jutottak korszerű olajipari technológiákhoz.¹⁴⁷

¹⁴³ Uo. pp. 510–511.

¹⁴⁴ Uo. pp. 510–511.

¹⁴⁵ Uo. p. 514.

¹⁴⁶ Sagers (2006b): pp. 512–513.

¹⁴⁷ Uo. p. 511.; A különböző kitermelési eljárásokról magas szintű leírást ad Pápay (2004).

7. táblázat

A csúcstermelés szintjét 2004-ben még el nem érő és az olajcsúcson túljutott legnagyobb mezők Oroszországban¹⁴⁸

Mező	Licenttulajdonos	Földrajzi elhelyezkedés	Kitermelés nagysága 2004-ben (hordó/nap)	Leművelés foka 2004-ben ⁵⁾ (%)
<i>A csúcstermelés szintjét 2004-ben még el nem érő legnagyobb mezők⁴⁾</i>				
Priobszkoje	Rosznyefty (korábban: Jukosz)	Hanti-Manysi Autonóm Körzet ¹⁾	437 481	8
Tyevlinszko-Russzinszkoje	LUKoil	Hanti-Manysi Autonóm Körzet ¹⁾	240 980	45
Tjanszkoje	Szurgutnyeftjegaz	Hanti-Manysi Autonóm Körzet ¹⁾	191 136	20
Szugmutszkoje	Gazprom Nyefty	Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet ¹⁾	191 475	44
Szporisevszkoje	Gazprom Nyefty	Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet ¹⁾	107 505	44
Együtt közel 1,2 millió hordó/nap				
<i>Az olajcsúcson túljutott legnagyobb mezők</i>				
Szamotoľor	TNK–BP	Hanti-Manysi Autonóm Körzet ¹⁾	974 071	71
Romaskino	Tatnyefty	Tatár Köztársaság ²⁾	295 451	84
Mamontovszkoje	Rosznyefty (korábban: Jukosz)	Hanti-Manysi Autonóm Körzet ¹⁾	251 491	82
Fjodorovszkoje	Szurgutnyeftjegaz	Hanti-Manysi Autonóm Körzet ¹⁾	456 330	67
Ljantorszkoje	Szurgutnyeftjegaz	Hanti-Manysi Autonóm Körzet ¹⁾	168 219	81
Pravgyinszko-Szalimszkoje	Hantimanszijszknyeft yegazgeologija (LUKoil)	Hanti-Manysi Autonóm Körzet ¹⁾	119 353	27
Povhovszkoje	LUKoil	Hanti-Manysi Autonóm Körzet ¹⁾	112 053	95
Juzsno-Jagunszkoje	LUKoil	Hanti-Manysi Autonóm Körzet ¹⁾	Az adat nem állt rendelkezésre ³⁾	Az adat nem állt rendelkezésre
Arlan	Basnyefty	Baskír Köztársaság ²⁾	74 995	91
Együtt több mint 2,4 millió hordó/nap				

¹⁾ Nyugat-Szibéria. ²⁾ Volga-Urál. ³⁾ Az eredeti táblázat szerint. A LUKoil legfrissebb kiadványában (LUKoil [2007e]) 3096 ezer tonna a 2004-es adat. ⁴⁾ Az eredeti táblázatban a – Hanti-Manysi Autonóm Körzetben lévő – Szalim lelőhelycsoport legjelentősebbike, a *Zapadno-Szalimszkoje (Nyugat-Szalim) mező* (Salym Petroleum Development) is szerepelt napi 80 ezer hordós kitermeléssel. Az adatot – tekintettel arra, hogy a termelés csak 2004 végén indult meg – hibásnak tekintjük. ⁵⁾ Az „A”, „B” és „C₁” kategóriájú készleteké.

Megjegyzés: A Priobszkoje és a Mamontovszkoje mezők a Juganszknjeftjegaz megvásárlása révén kerültek a Rosznyeftyhez.

Forrás: IHS Energy Database és Grace (2005): p. 38. *Idézi:* EIA (2007a).

Érdeemes megvizsgálni – és ezúttal az „új”, illetve a „rég” jelzőt a fentiektől eltérő módon használjuk –, hogy az öt évnél régebben üzemelő („rég”) mezőknek, illetve az annál fiatalabbnak („új”) mekkora szerepük volt a növekedésben. Az adatok azt mutatják, hogy miköz-

¹⁴⁸ Az egyes mezőkről bővebben lásd például LUKoil (2007c és 2007e), Gazprom Nyefty (web1), Rosznyefty (2007c) pp. 38–42, Rosznyefty (web2), EIA (1997) és TNK–BP (web).

ben az új lelőhelyek esetében 2005-ben csökkent a kitermelt kőolaj volumene (13,7%-kal), addig a régiéknél csupán ütemmérséklődést figyelhettünk meg (a 2003-as 9,0%-os csúcsot és a 2004-es 7,1%-ot követően 4,0%-os mértékben). Az 1998-as és a 2005-ös kitermelés közötti 166,7 millió tonnás növekményhez az új mezők mindössze 16,1 százalékkal járultak hozzá.

8. táblázat
A régi* és az új** olajmezők termelése 1998 és 2005 között
(gázkondenzátummal együtt, M tonna)

	Teljes olajtermelés	Olajtermelés a régi mezőkön	Olajtermelés az új mezőkön
1998	303,3	296,2	7,1
1999	305,2	297,2	8,0
2000	323,5	307,4	16,1
2001	348,1	331,3	16,8
2002	379,6	359,3	20,3
2003	421,4	391,5	29,9
2004	458,8	419,4	39,4
2005	470,0	436,0	34,0
Változás 2005 és 1998 között (M tonna)	166,7	139,8	26,9

* Az öt évnél régebben üzemelő mezők. ** Az öt évnél fiatalabb mezők.

Forrás: Sagers (2006b): p. 515.

1997 és 2005 között összesen 315 új mezőt vontak termelésbe, jobbra Nyugat-Szibériában; legnagyobb részét 2001-ben. Jellemzően egészen kicsi mezőkről van szó – a meglévő termelés és infrastruktúra mellett –, leginkább évi egymillió tonnás termelési plafonnál kisebb kőolajmennyiséggel.¹⁴⁹

Az új mezőfejlesztésekben az elmúlt években a Szurgutnyeftyegaz szerzett magának vezető helyet. 2005-ben a Szurgutnyeftyegaz az új mezőiből 10,6 millió tonna nyersolajat nyert, amely az oroszországi új mezők össztermelésének 32,6 százaléka.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Sagers (2006b): pp. 514–515.

¹⁵⁰ Uo. pp. 514–515.

4) Az olajtermelés növekedési ütemének visszaesése: 2005–2006

2004-ben a kitermelés növekedési üteme megtorpant. A harmadik negyedévtől tapasztalható dinamikavesztésnek politikai (az olajszelektort ért állami beavatkozás a szimbolikussá vált Jukosz-üggyel), gazdasági, geológiai és szállítási okai egyaránt vannak, jóllehet az egyes tényezők súlya társaságoként változó.¹⁵¹

Az egyik fő tényező az *energiapolitika* felcserélése: a liberális vagy oligarchikus modellről az államkapitalistára. Åslund három modellt különít el: az első a régi szovjet, a második a liberális vagy oligarchikus, a harmadik pedig az államkapitalista. A szerző szerint a liberális-oligarchikus modell az orosz energiapolitikát 1994 és 2004 között uralta.¹⁵²

Jevgenyij Jaszin és Igor Bunyin négy periódusra osztja az üzleti élet és az állam közötti kapcsolatokat a posztkommunista Oroszországban. Az első az 1990–1995-ös, amelyben az államnak vezető szerepe van, de növekvőben van az üzleti szféra mérete és befolyása. A második szakasz, 1995 és 2000 között, az oligarchikus kapitalizmusé. A harmadik (2000–2003) a kompromisszumoké, ekkor történik meg az üzleti szereplők kiszorítása a tömegmédiából. Az államkapitalizmus idejét 2003-tól számítják, jellemzője az állami dominancia kieroszakolása a „kisajátítással” való fenyegetéssel.¹⁵³

Az új rendszer kezdetét Mihail Hodorkovszkij letartóztatása, a Jukosszal való elbánás (az adóhátralékok szűnni nem akaró sora – jóllehet nagyszámú adóelmaradás miatt több vállalat kapott felszólítást akkor és később is –, majd a vagyoneszközök elárverezése stb.) egyértelműen jelezte. (Azonban a Jukosz-ügy – hangsúlyozza Gereben – nem a kezdete, hanem a kiteljesedése volt a gazdasági hatalom megszerzésére és az oligarchák háttérbe szorítására törekvő putyini politikának. Ami pedig 2003-ban történt, az nem a „jó fiúk” és a „rossz fiúk” háborújáról szól.¹⁵⁴) Az új rendszer célja a csővezetékek tulajdonlása mellett a kulcsfontosságú olaj- és gázvezetők, továbbá egyéb infrastruktúrák állami kontroll alá való helyezése – a „nemzeti bajnokok” (a Gazprom, a Rosznyefty és a Transznyefty) kebelében.¹⁵⁵ (Oroszországban a Transznyefty a kőolajvezetékek, a Transznyeftyeprodukt pedig az olajtermék-vezetékek felett diszponál. Putyin elnök 2007 áprilisában írta alá a Transznyefty és a Transznyeftyeprodukt egyesüléséről, illetve a Transznyeftyeprodukt beolvasztásáról szóló rendeletet, 5 hónapot hagyva a tranzakcióra. Az állam részesedése legalább 75 százalék plusz egy szavazat maradt.¹⁵⁶)

Sz. Bíró elemzéseiben részletesen kifejti, miért is lett Hodorkovszkij a hatalom szemében szálla: Oroszország egykori leggazdagabb emberének gazdasági, olajipari súlyához autonóm viselkedése párosult. Hodorkovszkij nem tartotta be a Putyin elnökkel kötött alkut, miszerint a jelcini érában felemelkedő oligarchák távol tartják magukat a politikától. (Ismerve az oligarchá-

¹⁵¹ Uo. pp. 507–509. és 511–513.

¹⁵² Åslund (2006).

¹⁵³ Hanson (2005): p. 482.

¹⁵⁴ Gereben (2005) pp. 606–607.

¹⁵⁵ Sagers (2006b) p. 509.

¹⁵⁶ Kommerszant (2007a).

kat elutasító orosz társadalmat, komoly politikai karrierre – elnökségre – nem számíthatott volna, a 2008 utáni elnökjelölt kiválasztásában viszont, hatalma és vagyona révén, szerepe lehetett volna.) Ennél is fontosabb volt, hogy a Jukosz és a Szibnyefty tervezett fúzióját követően (amely aztán meghiúsult) a stratégiai fontosságú társaság jelentős részét értékesíteni akarta az amerikaiaknak (a kilencvenes években olcsón megszerzett vagyoneszközök eladásából származó hatalmas bevétel nem az államhoz, hanem a magántulajdonosokhoz került volna). Szintén érdemi momentum, hogy a hatalom terveivel szemben Hodorkovszkij Kínán keresztül juttatta volna el a nyersolajat a Csendes-óceáni partig. Bírálta a Kreml Irak-politikáját is.¹⁵⁷

Hoffman nagyszabású könyvében a bajok konkrét kezdetének a 2003. február 20-i kremlbeli találkozót tekinti, ahol Hodorkovszkij megjegyzésére – amely a Szevernaja Nyefty olajvállalat Rosznyefty általi áron felüli felvásárlását illette – Putyin elnök élesen, fenyegetően válaszolt.¹⁵⁸ Platon Lebegyevet – a Jukosz többségét bíró Menatep-csoport igazgatótanácsának elnökét és társtulajdonosát – 2003. július 2-án, Mihail Hodorkovszkijt október 25-én tartóztatták le.

A szimbolikussá vált Jukosz-ügyet idézte fel sokaknak a 2002 szeptemberében Mihail Gucerijev által létrehozott RusszNyefty (a legfiatalabb vertikálisan integrált olajvállalat Oroszországban¹⁵⁹) és vezetőségének közelmúltbeli sorsa. Gucerijevet és társait adócsalással, valamint különösen nagy értékben elkövetett törvénysértő vállalkozással vádolják (a Nafta-Uljanovszk és az Uljanovszknyefty 2003–2005-ben a licencegyezmény megsértésével termelt olajat).¹⁶⁰ A nemzetközi körözés alatt álló Gucerijev egyes médiaértesülések szerint Londonba menekült és politikai menedékjogot kért Nagy-Britanniától.^{161; 162} A Kremlhez lojális Oleg Gyeripaszka Bazovij Element nevű holdingja pedig eközben a RusszNyefty megszerzéséhez szükséges jóváhagyásra vár a Szövetségi Monopóliumellenes Szolgálattól. Egyes állítások szerint Gucerijev végzetét az okozta, hogy nem volt hajlandó egymilliárd dollárért megválni a társaságtól a Kremlhez közeli körök javára.¹⁶³

A RusszNyefty-ügynek magyar vonatkozása is van, hiszen az orosz társaság a Mol partnere: 2005-ben vette át a Jukosz helyét a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben lévő projektben (Zapadno-Malobalik olajmező/ZMB vegyes vállalat).¹⁶⁴ Utóbbi lépés szintén ellenérzést válthatt ki a hatalomból.

A *geológiai tényezők* ugyancsak komoly szerepet játszanak a kitermelési dinamizmus visszafogásában. A nyugat-szibériai régi termelő lelőhelyekről (barnamezőkről) – a nemzetközi olajipar legjobb gyakorlatainak alkalmazása révén – könnyen jött kétszámjegyű növekedési

¹⁵⁷ Sz. Bíró Zoltán összefoglaló véleménye a Magyar Hírlapban: Újvári *et al.* (2004). A Jukosz-ügyről részletes elemzés: Sz. Bíró (2003).

¹⁵⁸ Hoffman (2005): p. 595.

¹⁵⁹ RusszNyefty (web).

¹⁶⁰ Szergejev (2007).

¹⁶¹ Stewart–Lewis (2007).

¹⁶² Az oroszországi brit nagykövet 2007 decemberében azt mondta, hogy információi szerint Gucerijev nem folyamodott politikai menedékjogért Nagy-Britanniában. (RIA Novosztji [2007g])

¹⁶³ Nyilas (2007b).

¹⁶⁴ Mol (2005).

lehetőség úgy tűnik, kifulladt.^{165; 166} A növekedés 2005–2006-ban tapasztalt visszaesésének legfőbb okai között szerepel az öt legnagyobb új (a Szovjetunió összeomlása után termelésbe állított) mező expanziójának lassulása. Minekután ezek a mezők elérték a tervezett kitermelési plafont, a mérséklődő ütem természetesen vehető. Így azt kell mondani, hogy a növekedés lassulása más „új” mezők elégtelen termelése miatt következett be: ezeknél a mezőfejlesztés nem ért el olyan stádiumot, hogy az Oroszországban addig tapasztalt expanziót továbbvigye.¹⁶⁷

A legnagyobb kutatás-termelési projektek, amelyek középtávon kihatással lesznek az olajtermelés alakulására, főleg Kelet-Szibériában, (az Uráltól nyugatra) a Tyiman-Pecsora olajmedencében és a tengeri talapzat bizonyos részein találhatók, nem pedig Nyugat-Szibériában.^{168; 169} Azonkívül ezek az újgenerációs projektek sokkal kisebb termelési potenciállal rendelkeznek, mint a *Priobszkoje*. Ezért az oroszországi termelésnövekedés folytatódása érdekében az új olajrégiók szélesebb alapokon nyugvó fejlesztése, valamint a csökkenő termelésű mezők gondosabb menedzselése szükséges.¹⁷⁰ A kitermelés 2005–2006-os ütemmérséklődésének *gazdasági* oldalán a magasabb adóterhek,¹⁷¹ az *upstream* (kutatás-termelés) szegmensben élesen emelkedő inputköltségek és a rubel felértékelődése említethetők, amelyek a megugró olajárak ellenére kedvezőtlenül érintették az olajtársaságokat.¹⁷²

A 9. táblázatból nyomon követhető, hogy az ásványkincs-kitermelési adó (orosz rövidítése: NDPI) s – főként – a progresszív exportvám következtében a vizsgált periódusban (2004. április – 2006. február) a magas olajárak miképpen (nem) jelentek meg az olajtársaságoknál.

¹⁶⁵ Sagers (2006b): p. 509.

¹⁶⁶ A könnyen leművelhető régi (szovjet) telepek nagy részét kiaknázták, csökken a hozadék a Szovjetunióból megörökölt régi – főként nyugat-szibériai – mezőkön. Az új mezők „csökkenő készletminősége” – a kitermelés nehézsége, bonyolultsága geológiai értelemben – (Nyugat-Szibériában és másutt is) pedig megnehezíti a növekvő mértékben kimerülő termelő mezők pótlását. (Sagers [2006b] p. 513. és Dienes [2004]: p. 325.)

¹⁶⁷ Sagers (2006b): p. 514.

¹⁶⁸ *Uo.* pp. 514–516.

¹⁶⁹ Nyugat-Szibéria továbbra is nagy kiaknázatlan készleteket rejt, amellyel még évekig az elsőszámú olajtermelő régió marad. A termelés akár meghaladhatja az 1988-as történelmi csúcst is. (Sagers [2006b]: p. 509.)

¹⁷⁰ Sagers (2006b): p. 514–516.

¹⁷¹ Az adóterhekről részletesen lásd LUKoil (2007d) és Gazprom (2007a).

¹⁷² Sagers (2006b): p. 513. és Oil & Gas Eurasia (2007).

9. táblázat
A kitermelési adó, az exportvám és az olajárak alakulása
2004. április és 2006. február között
(USD/hordó)

	Nyersolajár	Ásványkincs- kitermelési adó (NDPI)*	Exportvám*	Az NDPI és az exportvám megfizetése után megmaradó rész*
2004. április	30,50	4,24	4,82	21,43
2004. május	35,39	5,17	4,82	25,40
2004. június	32,06	4,54	5,70	21,82
2004. július	35,66	5,22	5,70	24,74
2004. augusztus	39,43	5,93	9,58	23,93
2004. szeptember	38,21	5,70	9,58	22,94
2004. október	42,43	6,49	12,04	23,89
2004. november	37,08	5,49	12,04	19,55
2004. december	34,99	5,09	13,84	16,06
2005. január	40,02	6,82	13,84	19,36
2005. február	40,65	6,96	11,37	22,32
2005. március	47,87	8,55	11,37	27,95
2005. április	46,86	8,33	14,05	24,48
2005. május	44,66	7,84	14,05	22,76
2005. június	50,94	9,22	20,00	21,72
2005. július	54,84	10,08	18,66	26,10
2005. augusztus	58,72	10,93	19,18	28,61
2005. szeptember	57,91	10,76	19,18	27,98
2005. október	54,81	10,07	24,64	20,09
2005. november	51,55	9,36	24,64	17,55
2005. december	53,57	9,80	24,60	19,17
2006. január	59,18	11,04	24,60	23,54
2006. február	56,37	10,42	22,03	23,93

* Vlagyimir Milov számításai (1 tonna = 7,3 hordó; USD/RUR havi átlagárfolyamok).

Forrás: Milov (2006b): p. 18.

A 2006-os hordónkénti 61,3 dolláros átlagos olajár¹⁷³ 62,5 százalékát (éves átlagban 38,3 dollárt) vette el az exportvám (éves átlagban 26,9 dollárt) és az ásványkincs-kitermelési adó (éves átlagban 11,4 dollárt). Vagyis hiába növekedett a Urals átlagára 2006-ban 21,1 százalékkal: azáltal, hogy az exportvám 50,8 százalékkal, az NDPI pedig 25,7 százalékkal ugrott meg, 2006-ban – a 2005-ös 23,7 dollárral szemben – mindössze 23,0 dolláros hordónkénti nettó bevételt tudtak felmutatni.¹⁷⁴

A nyersolaj tonnánkénti exportvámja 2007. decemberre rekordmagasságba: 250,3-ról 275,4 dollárra szökött. A finomított olajtermékek közül a könnyű termékek esetében 181-ről 197,8-re, a nehéz termékeknél 97,5-ről 106,6-re nőtt az exportörököt sújtó teher.¹⁷⁵

¹⁷³ 2006-ban átlagosan 61,37 dollár volt a Urals rotterdami, 61,23 a mediterrán (CIF) jegyzésére. (LUKoil [2007a] p. 93.)

¹⁷⁴ LUKoil (2007a): p. 14.

¹⁷⁵ IET (2007b): p. 33.

10. táblázat
A nyersolaj exportvámja
(USD/tonna)

	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.
2005	101,0	83,0	83,0	102,6	102,6	136,2	136,2	140,0	140,0	179,9	179,9	179,6
2006	179,6	160,8	160,8	186,4	186,4	199,8	199,8	216,4	216,4	237,6	237,6	180,7
2007	180,7	179,7	179,7	156,4	156,4	200,6	200,6	223,9	223,9	250,3	250,3	275,4

Forrás: EEG (2007): p. 33.

A nyersolaj kitermelési adója¹⁷⁶

A kitermelési adó – a 2002 elejétől alkalmazott adónem három fizetési kötelezettséget váltott ki – általános esetben az alapadó és egy koefficiens (Kc) szorzata. Az alapadó mértéke 2005 januárjától 419 rubel tonnánként; 2002–2003-ban 340, 2004-ben 347 rubel volt. Az ehhez tartozó – a világpiaci olajármozgásokat figyelembe vevő, illetve tükröző –, 2002 és 2004 között alkalmazott koefficiens $\{Kc=(C-8) \cdot R/252\}$ 2005-től szintén módosult $\{Kc=(C-9) \cdot R/261\}$. A képletben a „C” az Urals típusú kőolaj dollárban számított hordónkénti átlagára az adózási időszakban, „R” pedig az Orosz Központi Bank által megállapított USD/RUR árfolyamot jelöli. Mivel 2005-ben a hivatalos ráta szerint egy dollárért 28,28 rubelt kellett fizetni, a koefficiens értéke 9 dolláros olajár mellett nulla, 60 dollár esetén pedig mintegy 5,5-re jött ki. Kiszámolható, hogy például 20 dolláros Urals-árnál 500 rubel terheli a kőolaj-kitermelést tonnánként, míg 30-nál 954, 40-nél 1408, 50-nél 1862, 60 dollárnál pedig már 2316 rubellel kell kalkulálni a növekvő koefficiens következtében. Mindezt a 419 rubeles alapadót felszorozva kapjuk meg.

A 2006. július 27-én aláírt és 2007. január 1-jétől hatályos 151-FZ számú törvény a Szaha Köztársaságban (Jakutföld), az Irkutszk megyében és a Krasznojarszk vidéken található – kelet-szibériai – kőolajmezőkön kitermelt nyersolaj után bizonyos megkötésekkel (összesen 25 millió tonnáig) elengedi az ásványkincs-kitermelési adót. A jogszabály az erősen leművelt telepeket (érett mezők!) szintén segíti. Számukra – jogosultság esetén – a kitermelési adó az alapadó, a Kc és egy további koefficiens (Kv) szorzatával egyenlő. A mentességre és az új koefficiensre azért volt szükség, mert a kitermelési adó korábban nem vette figyelembe az olajtermelés feltételei közötti különbségeket: a mező jellegzetességeit, területi elhelyezkedését, leművelési fokát, illetve a kitermelés stádiumát.

A nyersolaj és a finomított olajtermékek exportvámját kéthavonta vizsgálják felül – az Urals előző időszaki átlagárának megfelelően.¹⁷⁷

Egyre hangosabb viszont azon ipari résztvevők kórusa, amelyek adókönyvitéséért lobbiznak más „új olajrégiók” (főként az északi sarkkörüli tengeri talapzat és a Kaszpi-tenger) érdekében.¹⁷⁸

Az 11. táblázat azt mutatja, hogy az orosz olaj- és gázipari társaságok által megfizetett adó hogyan alakult a kitermelt szénhidrogén volumenéhez képest. A Gazprom kedvezményezett helyzete egyértelmű, de a szintén állami kötelékben dolgozó Rosznyefty is (relatív) kevesebb adót fizetett, mint a magántulajdonban lévők.¹⁷⁹ (A Szibnyefty 2005-ben került a Gazpromhoz.)

¹⁷⁶ A törvény szövege: <http://www.rg.ru/2006/07/29/nalog-glava26-dok.html>. Elemzésért lásd IET (2007a): pp. 319–321.

¹⁷⁷ The Moscow Times (2007h).

¹⁷⁸ The Moscow Times (2007d).

¹⁷⁹ Milov (2006a): pp. 10–11., és Milov (2007b): p. 3.

11. táblázat

Egyes állami és magántársaságok által fizetett adóteher (dollarban) a kibányászott szénhidrogén-mennyiséghez (tonna olajegyenértékben) viszonyítva

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Gazprom	9,2	16,5	19,3	16,7	17,1	21,5	17,3
Rosznyefty				41,2	48,5	67,4	153,3
TNK–BP	8,4	19,5	33,0	47,9	57,6	90,4	
Szibnyefty					51,1	93,7	169,9
LUKoil	17,2	33,7	40,1	56,9	73,3	111,8	196,3
Jukosz	32,5	37,5	45,9	51,5			

Forrás: Az IFRS és US GAAP szerint elkészített céges beszámolók alapján Milov (2007b): p. 3.

Az oroszországi olajtermelés jövője nagymértékben függ attól, hogy az állam a rendelkezésre álló fiskális eszközökkel – adókkal, vámokkal – miképpen segíti/terheli az ágazat szereplőit: motiválja a kutatás-termelés szegmensben a beruházásokat, az új zöldmezős (bonyolultabb) projekteket, vagy éppen eltéríti a társaságokat a *downstream* (feldolgozás és kereskedelem) tevékenységek felé. Az állam iránymutató azáltal is, hogy az ellenőrzése alá tartozó társaságok milyen programokat, befektetéseket terveznek és valósítanak meg az *upstream* üzletágban.¹⁸⁰

Természetes az is, ha a magasabb adók, a szabályozói környezet kiszámíthatatlansága, illetve a Jukosz-ügy következtében a vállalatok kevesebb beruházást valósítanak meg, konzervatívabb politikát választva működnek.¹⁸¹

A 2003-ban elfogadott orosz energiasztratégia szerint viszont az olajszektor beruházásigénye 2020-ig 230–240 milliárd dollár. (A 2020-ig szóló stratégia a gázágazatban 170–200, a villamos energetikában 120–170, a széniparban 20, a hőellátás terén 70 milliárd dolláros beruházási szükséglettel számol; energiatakarékosságra 50–70 milliárd dollárt kellene fordítani.)¹⁸²

12. táblázat

Tőkeberuházások az olajbányászatban és a gáztermelésben Oroszországban 1999 és 2004 között*
(milliárd dollárban, folyó áron)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Olajbányászat	3,6	4,8	6,5	6,0	6,9	6,6
Gáztermelés	0,7	0,7	0,8	1,6	1,8	2,3

* A Roszstat 2005-től nem ad meg külön adatokat a kitermelést illető beruházásokra.

Forrás: Roszstat és Insztyitut Energetyicseszkoy Polityiki. Idézi: Milov (2007b): p. 14.

¹⁸⁰ Sagers (2006b): p. 509.

¹⁸¹ Uo. p. 513.

¹⁸² Energetyicseszkaja sztratyegija... (2003).

Forráselvonó szerepe van az orosz olajtársaságok *külföldön megvalósított közvetlen tőkeberuházásainak* is.¹⁸³ Eközben pedig a *külföldiek oroszországi beruházásai* csak korlátozottan valósulhatnak meg, ráadásul dolgoznak a stratégiai jelentőségű ágazatokban történő közvetlen tőkebefektetések előtt álló akadályok jogszabályba foglalásán is (jóllehet 2007. november elején 2008-ra halasztották a törvényhozást).¹⁸⁴

Ami a *csővezetékes szállítást* illeti, annak ellenére, hogy 2005-ben (egy évtizednyi krónikus hiány után) szabad vezetékes exportkapacitások merültek fel, a helyi szűk keresztmetszetek továbbra is jelentősek maradtak. A magánszektor által támogatott exportkapacitás-bővítő projektek néhány évvel ezelőtti elakadása (gondoljunk csak a Nyugat-Szibéria–Murmanszk magánvezeték tervére) is elvezethetett ahhoz, hogy az olajtársaságok visszafogják a termelési kapacitások fokozásához szükséges beruházásokat.¹⁸⁵

5) Legnagyobb olajtermelő társaságok

2006-ban a legnagyobb termelők – a LUKoil (18,8%), a Rosznyefty (17,0%), a TNK–BP (15,1%), a Szurgutnyeftyegaz (13,7%) és a Gazprom/Gazprom Nyefty (2,8, illetve 6,8%-kal) – együttesen az oroszországi kőolaj-kitermelés majdnem háromnegyedét tudhatták magukénak.

A *Rosznyefty* olajbányászatának döntő többségét (68,5%-át) azonban a Jukoszról leválasztott, s 2004 végén a Rosznyeftyhez került Juganszkyeftyegaz biztosította. Mint emlékeztető, egy 2004. december 19-i árverésen a Bajkalfinanszgrup nevű, addig teljesen ismeretlen cég – amelyről hamar kiderült, hogy csupán két héttel az aukció előtt jegyezték be – jóval a piaci érték alatt, 9,3 milliárd dollárnak megfelelő összegért jutott a Juganszkyeftyegaz 76,79 százalékhöz. A pakett azonban néhány nappal rá, a Bajkalfinanszgrup megvásárlásával, már a Rosznyefty kezében volt.¹⁸⁶ Ezzel az erőviszonyok megfordultak: a Rosznyefty súlya az oroszországi kitermelésben 4,7 százalékról 16-ra, a Jukoszé 18,7-ről 7,4-re módosult (a Juganszkyeftyegazzal és a nélkül vett 2004-es adatok).

A *Jukosz* termelése 2005-ben mintegy 30 százalékkal esett vissza (a 2004-es és a 2005-ös volumenadat is a Juganszkyeftyegaz nélkül értendő!), s a csökkenés nem állt meg 2006-ban sem: ebben az évben az Oroszországban felszínre hozott nyersolajmennyiség már mindössze 4,5 százalékat adta (2005-ben 5,1%-át).

A *Gazprom-csoport* viszont 2005-ben a *Szibnyefty* 75,68 százalékaival gyarapodott,¹⁸⁷ s felzárkózott a nagyok mögé: a 2004-es 2,6 százalékos részesedését az oroszországi kőolajtermelésből 2005-re 9,7-re tornázta fel (a 2006-os arány 9,6%).

Ekképpen – a Rosznyefty, a Gazprom és a Szibnyefty/Gazprom Nyefty¹⁸⁸ társaságokon keresztül – az állami ellenőrzés a kőolaj-kitermelésben 2005-re 25,6, 2006-ra 26,6 százalékra

¹⁸³ Weiner (2006b) és Milov (2006b): p. 4.

¹⁸⁴ Medetsky (2007b).

¹⁸⁵ Sagers (2006b): p. 513.

¹⁸⁶ Lenta.ru (2004a és 2004b).

¹⁸⁷ Gazprom (2006): p. 7.

¹⁸⁸ A Szibnyefty névváltoztatásáról 2006 májusában döntöttek.

ugrott. (2004-ben a Gazprom és a Rosznyefty részesedése a Juganszknjeftjegazzal együtt 18,6, nélküle 7,3 százalékos volt.)

A Gazprom 2006 decemberében a Szahalin–2-be is bebocsátást nyert; a projekt megvalósításának köszönhetően – vagyis a kitermelés növekedésével – is nő az állam ellenőrzése (lásd a fenti táblázatban a termelésmegosztási egyezmények keretében működőket).

A moszkvai „Gajdar-intézet” 2006-os évre szóló jelentése szerint csak a Jukosz maradékának megszerzése révén a szóban forgó, állami kontroll alatt álló társaságok részesedése – a 2006-os 26,6 százalék után – elérheti a 31 százalékot.¹⁸⁹

Az érett készletekkel rendelkező *Tatnyefty* és *Basnyefty* társaságok termelése (Volga-Urál régió) csak kismértékben változott,¹⁹⁰ ezért fogyatkozik az oroszországi termelésből való részesedésük. A Tatnyeftyben a tatár kormányzatnak 36 százalékos a befolyása, illetve egy aranyrészvényt tart fenn magának,¹⁹¹ míg a Basnyeftyben a baskír kormány papíron mindössze 1,34 százalékos részesedése van, és szavazatsóbbbségi joga sincs,¹⁹² ám a 2002-ben privatizált társaság (ellenőrzése) – sajtóinformációk szerint – ténylegesen a baskír elnök fiának, Ural Rahimovnak a kezébe került.¹⁹³

A TNK–BP és a Gazprom Nyefty által fele-fele alapon tulajdonolt *Szlavnyefty* olajkitermelése 2006-ban 4,8 százalékot ért el. A Szlavnyefty 2006-ban 23,3 millió tonnás olajmennyiséget hozott a felszínre, amely közel kétszerese az 1998. évinek.

A *Novatek* súlya 2006-ban 0,5 százalék volt. A Gazprom 2006-ban 19,4 százalékos tulajdoni hányadot szerzett a legjelentősebb független, illetve a második legnagyobb oroszországi földgáztermelő társaságban.¹⁹⁴

A *Rosznyefty* mindent megvásárolt 2007-ben a Jukosz vagyoneszközeiből, amit csak lehetett, illetve érdemes volt: 2007. április–augusztusban összesen 687,7 milliárd rubelt (körülbelül 26,6 milliárd dollárt) hagyott ott árveréseken, valamint költött el más cégek által megnyert Jukosz-eszközök átvételére. Ehhez a Rosznyefty 22 milliárd dolláros hitelt vett fel.¹⁹⁵

A Rosznyefty a Juganszknjeftjegaz megszerzését követően a 2007. májusi aukción vette meg a Szamaranyeftjegazt és Tomszknjeftyet is,¹⁹⁶ amellyel a nem olyan rég még közepes nagyságú Rosznyefty a legjelentősebb olajtermelővé lépett elő.¹⁹⁷ (Az Udmurtnjefty szintén a Rosznyefty többségi tulajdonában van. Az Udmurtnjefty 96,86 százalékát 2006 augusztusában vette meg a kínai Sinopec, amellyel szembeni 51 százalékos opcióját 2006 decemberében érvényesítette a Rosznyefty.¹⁹⁸)

¹⁸⁹ IET (2007a): pp. 311–312.

¹⁹⁰ A 2006-os Tatnyefty-szint így is 13 éves csúcsnak felel meg, míg a Basnyefty termelése a 2000–2003-as növekedést követően 2004–2006-ban csökkent. (Watson [2007])

¹⁹¹ Tatnyefty (2007): p. 7.

¹⁹² Basnyefty (2007): p. 2.

¹⁹³ Pappe–Drankina (2007).

¹⁹⁴ Gazprom (2007b): p. 31.

¹⁹⁵ RIA Novosztyi (2007f) és Rosznyefty (2007d): p. 5.

¹⁹⁶ A Rosznyefty 2007 decemberében 3,66 milliárd dollárért eladta a Tomszknjefty felét a Gazprom Nyeftynek. (Rosznyefty [2007f] és The Moscow Times [2007u])

¹⁹⁷ Gárdonyi (2007).

¹⁹⁸ Rosznyefty (web9).

13. táblázat
A Rosznyefty új szerzeményei (a Jukosz volt termelőegységei),
valamint a Gazprom Nyefty olajtermelése
(M tonna)

	2004	2005	2006
Tomszknyefty	18,18	13,55	11,58
Szamaranyeftyegaz	12,39	9,58	9,31
Juganszknyeftyegaz	51,79	51,21	56,00
Gazprom Nyefty (a Szlavnyefty nélkül)	34,04	33,04	32,72

Forrás: Gazprom Nyefty (web2) és Rosznyefty (web1, web6 és web7).

A Tomszknyefty és a Szamaranyeftyegaz termelése drasztikusan csökkent 2005–2006-ban. A 2005-ben állami kötelékbe került Szibnyefty/Gazprom Nyefty olajkitermelése szintén mérséklődött a 2005-ös és a 2006-os évben.¹⁹⁹

A 2007. szeptember közepi állapot szerint az orosz adóhatóság a Jukosztól még mindig 273 milliárd rubeles (10,8 milliárd dollár) adóhátralékot követel. Az adóhatóság után a Rosznyefty a második legnagyobb hitelező.²⁰⁰

Kérdés, hogy a fenti akvizíciók után a Rosznyefty a szükséges kelet-szibériai és távol-keleti új mezőfejlesztéseket – Vankor (5 Mrd USD beruházást igényel), Szahalin–1, 3, 4 és 5 projektek (a Rosznyefty részéről 12 Mrd USD), Verhnyecsonszkoje (a Rosznyefty felől 1,5 Mrd USD), Jurubcseno-Tohomszkoje (4 Mrd USD) – időben el tudja-e végezni.²⁰¹

A Rosznyefty hosszú lejáratú kötelezettségei 2007. július végén 18,1 milliárd dollárt (a 2006 végi adat 13,8 Mrd USD), míg a rövid lejáratúak 30,5 milliárd dollárt tettek ki (a 2006 végi szám 10,9 Mrd USD)!²⁰² A Rosznyeftynek forrásokat kell teremtenie a fenti tőkeberuházásokhoz.

¹⁹⁹ Az állami és a magánkézben lévő társaságok teljesítménye közötti különbségekről bővebben: Milov (2006c) pp. 3–5., Milov (2006d): p. 11., Milov (2006f): p. 6. és Milov (2007b): p. 17.

²⁰⁰ Kezik (2007).

²⁰¹ Milov (2007a): p. 7. és Rosznyefty (2007b).

²⁰² Rosznyefty (2007e): p. 3.

14. táblázat
A legnagyobb olajtermelő társaságok Oroszországban 2001–2005-ben
(M tonna)

	2001	2002	2003	2004	2005
LUKoil	62,9	75,5	78,9	84,1	87,8
Jukosz	58,1	69,3	80,7	85,7	24,5
TNK–BP			61,6	70,3	75,3
Szurgutnyeftyegaz	44,0	49,2	54,0	59,6	63,9
Szibnyefty	20,6	26,3	31,4	34,0	33,0
Tatnyefty	24,6	24,6	24,7	25,1	25,3
Rosznjefty	14,9	16,1	19,6	21,6	74,4
Szlavnyefty	14,9	14,7	18,1	22,0	24,2
Basnyefty	11,9	12,0	12,0	12,1	11,9
Gazprom	10,2	10,8	11,0	12,0	12,8
Novatek					2,4
RusszNyefty				6,6	12,2
Egyéb	35,5	27,3	27,3	25,8	19,4

Forrás: Nyefty i Kapital (web1).

15. táblázat
A legnagyobb olajtermelő társaságok Oroszországban 2004-ben

	Olajtermelés (M t)	Részesedés az olajtermelésből (%)	Földgáztermelés (Mrd köbméter)	Részesedés a földgáztermelésből (%)
<i>Oroszország</i>	<i>458,81</i>	<i>100,0</i>	<i>633,95</i>	<i>100,0</i>
LUKoil	84,07	18,3	5,02	0,8
Rosznyefty + Juganszknjeftjegaz	73,39	16,0	10,80	1,7
TNK–BP	70,26	15,3	8,00	1,3
Tyumenszkaja NK	49,49	10,8	5,86	0,9
Szidanko	20,77	4,5	2,14	0,3
Szurgutnyeftjegaz	59,62	13,0	14,31	2,3
Szibnyefty	33,99	7,4	1,95	0,3
Jukosz, a Juganszknjeftjegaz nélkül	33,89	7,4	2,01	0,3
Tatnyefty	25,10	5,5	0,74	0,1
Szlavnyefty	22,01	4,8	0,92	0,1
Basnyefty	12,07	2,6	0,36	0,1
Gazprom	11,96	2,6	544,42	85,9
RusszNyefty	6,60	1,4	0,77	0,1
További termelők	25,86	5,6	44,65	7,0
Jukosz, a Juganszknjeftjegazzal	85,68	18,7	3,43	0,5
Juganszknjeftjegaz	51,79	11,3	1,42	0,2
Rosznyefty	21,60	4,7	9,38	1,5
Gazprom + Rosznyefty	33,56	7,3	553,80	87,4
Gazprom + Rosznyefty + Juganszknjeftjegaz	85,35	18,6	555,22	87,6

Megjegyzés: 2004. december 31-i cégállapotnak megfelelően.

Forrás: IET (2005): p. 174.

A *termelésmegosztási szerződés* keretében működők – a Szahalin–1 és a Szahalin–2 projekt, valamint a Harjaga mező fejlesztése – az olajtermelésből 2004-ben 0,5, 2005-ben 0,6, 2006-ban 1,1 százalékkal részesedtek. A *kisebb olajtársaságok* együttes súlya 2006-ban 4,1 százalékot képviselt, szemben a 2004. évi 5,1 százalékkal. A korábbi évekhez képesti részesedéscsökkenés a kisebb vállalkozások felvásárlásából is következett.²⁰³

²⁰³ IET (2005): pp. 173–175., IET (2006): pp. 172–173.. és IET (2007a): pp. 311–312.

16. táblázat
A legnagyobb olajtermelő társaságok Oroszországban 2005-ben

	Olajtermelés (M t)	Részesedés az olajtermelésből (%)	Földgáztermelés (Mrd köbméter)	Részesedés a földgáztermelés- ből (%)
<i>Oroszország</i>	470,0	100,0	640,6	100,0
LUKoil	88,3	18,8	5,7	0,9
TNK–BP Holding	75,3	16,0	8,7	1,4
Tyumenszkaja NK	54,0	11,5	6,5	1,0
Szidanko	21,3	4,5	2,3	0,4
Rosznyefty	74,4	15,8	13,0	2,0
Szurgutnyeftyegaz	63,9	13,6	14,4	2,2
Gazprom + Szibnyefty	45,8	9,7	549,2	85,7
Gazprom	12,8	2,7	547,2	85,4
Szibnyefty	33,0	7,0	2,0	0,3
Tatnyefty	25,3	5,4	0,7	0,1
Szlavnyefty	24,2	5,1	1,0	0,2
Jukosz	23,9	5,1	2,0	0,3
RusszNyefty	13,9	3,0	1,1	0,2
Basnyefty	11,9	2,5	0,4	0,1
További termelők	23,1	4,9	44,4	6,9
<i>Állami</i>				
Rosznyefty + Gazprom + Szibnyefty	120,2	25,6	562,2	87,8
Juganszknyeftyegaz	51,2	10,9	1,4	0,2

Megjegyzés: 2005. december 31-i cégállapotnak megfelelően.

Forrás: IET (2006): p. 173.

Az orosz ipari és energetikai minisztérium szerint a kilenc vertikálisan integrált társaságon – a Rosznyeftyen, a LUKoilon, a Jukoszon, a Szurgutnyeftyegazon, a Gazprom Nyeftyen, a TNK–BP-n, a Szlavnyeftyen, a Basnyeftyen és a Tatnyeftyen –, a Gazpromon, valamint az újonnan érkező RusszNyeftyen kívül 2005-ben 163 vállalat végzett olajtermelést, beleértve ebbe a három termelésmegosztási szerződésest is.²⁰⁴

²⁰⁴ Sagers (2006b): p. 508. és 511.

17. táblázat
A legnagyobb olajtermelő társaságok Oroszországban 2006-ban

	Olajtermelés (Mt)	Részesedés az olajtermelésből (%)	Földgáztermelés (Mrd köbméter)	Részesedés a földgáztermelésből (%)
<i>Oroszország</i>	480,5	100,0	656,2	100,0
LUKoil	90,4	18,8	14,1	2,1
Rosznyefty	81,7	17,0	13,6	2,1
TNK–BP	72,4	15,1	8,7	1,3
Szurgutnyeftyegaz	65,6	13,7	14,6	2,2
Gazprom + Gazprom Nyefty	46,1	9,6	552,4	84,2
Gazprom	13,4	2,8	550,3	83,9
Gazprom Nyefty	32,7	6,8	2,1	0,3
Tatnyefty	25,4	5,3	0,7	0,1
Szlavnyefty	23,3	4,8	0,9	0,1
Jukosz	21,5	4,5	1,9	0,3
RusszNyefty	14,8	3,1	1,6	0,2
Basnyefty	11,7	2,4	0,3	0,0
Novatek	2,6	0,5	28,8	4,4
Termelésmegosztási egyezmény keretében termelők	5,1	1,1	1,0	0,2
További termelők	19,9	4,1	17,6	2,7
<i>Állami</i>				
Rosznyefty + Gazprom + Gazprom Nyefty	127,8	26,6	566,0	86,3
Juganszkyeftyegaz	56,0	11,7	1,5	0,2

Megjegyzés: 2006. december 31-i cégállapotnak megfelelően.

Forrás: IET (2007a): p. 312.

Milov számításai szerint 2004 első kilenc hónapjában az állami vállalatok részesedése – az állami ellenőrzésűek közé sorolva a Basnyeftyet és a Tatnyeftyet is – az oroszországi nyersolaj-kitermelésből 11,5 százalék volt, míg három évvel később, 2007 ugyanazon időszakában már 38,9 százalékos.²⁰⁵

²⁰⁵ Milov (2007c): p. 4.

A 18. táblázatban a Gyengi című orosz gazdasági hetilapban 2007. szeptemberben közölt adatok láthatók – immár részletes bontásban.

18. táblázat
Az állami és a magántársaságok részesedése az oroszországi olajbányászatból

A 11 legnagyobb társaság részesedése a 2004 első félévi termelés alapján				A 10 legnagyobb társaság részesedése a 2007 első félévi termelés alapján			
Magán	%	Állami	%	Magán	%	Állami	%
Jukosz	19,89	Tatnyefty	5,94	LUKoil	20,69	Rosznyefty	24,73
LUKoil	19,37	Rosznyefty	4,94	TNK–BP	15,70	Gazprom Nyefity	7,33
TNK–BP	16,24	Basnyefty	2,78	Szurgutnyeftyegaz	14,80	Tatnyefty	6,04
Szurgutnyeftyegaz	13,60	Gazprom	2,75	Szlavnyefty	4,77	Basnyefty	2,62
Szibnyefty	8,12			RusszNyefity	3,21		
Szlavnyefty	5,04			Jukosz	0,11		
RusszNyefity	1,33						

Forrás: Pappe–Drankina (2007).

Milov, a tulajdonviszonyok lehetséges változásait kutatva, a fenti két kategóriát egy harmadikkal is kiegészíti: az állami és a magántársaságok közé 2004-től felveszi a „szürke zóná”-t, amelyhez azon vállalatokat sorolja, amelyek – véleménye szerint – „tulajdontranszfer” tárgyát képezhetik a renacionalizációs folyamatban. A Jukosz maradékan túl ilyen a TNK–BP fele és a Szurgutnyeftyegaz.

19. táblázat
Az éves olajtermelés alakulása tulajdonostípusonként
(millió tonna)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007*
Állami olajtársaságok	79,5 (24,6)	76,5 (22,0)	78,2 (20,6)	67,3 (16,1)	70,8 (15,4)	124,4 (26,6)	154,7 (32,3)	193,2 (39,3)
Szürke zóna						81,7 (17,5)	123,6 (25,8)	100,1 (20,4)
Magán olajtársaságok	243,7 (75,4)	270,8 (78,0)	301,4 (79,4)	352 (83,9)	388,1 (84,6)	261 (55,9)	200,8 (41,9)	198,3 (40,3)

* Becslés.

Megjegyzés: Zárójelben az össztermelésből való részesedés szerepel, százalékban kifejezve.

Forrás: Milov (2007a): p. 9., és saját számítások.

Milov hangsúlyozza, hogy a TNK–BP fele és a Szurgutnyeftyegaz akvizíciója esetén az oroszországi olajtermelés több mint 70 százaléka állami fennhatóság alá kerülne.²⁰⁶ (Ne felejtünk el azonban, hogy a világ olajkészleteinek háromnegyede állami ellenőrzés alatt van.²⁰⁷)

²⁰⁶ Milov (2007a): p. 9.

²⁰⁷ CEU–VKI (2007): p. 12.

20. táblázat
A feltáró- és kutatófúrások 2006-ban
(%)

Feltárófúrások	%	Kutatófúrások	%
Szurgutnyeftjegaz	26	Szurgutnyeftjegaz	23
LUKoil	18	LUKoil	16
Gazprom Nyefity	12	Rosznyefity	8
Rosznyefity	12	Szlavnyefity	8
TNK–BP	8	TNK–BP	6
Szlavnyefity	6	Gazprom Nyefity	4
További társságok	18	További társságok	35

Forrás: Szurgutnyeftjegaz (2007): p. 19.

Ebben az esetben egyedül a LUKoil maradna magántulajdonban a nagyok közül.²⁰⁸ Mivel az amerikai ConocoPhillips 20 százalékos részesedéssel rendelkezik a LUKoilban, s a menedzsment is lojális a Kremlhez, a LUKoil biztonságban érezheti magát az állammal szemben. Egy esetleges LUKoil elleni akció a ConocoPhillips révén már komoly diplomáciai összeütközést vonna maga után az Egyesült Államokkal.²⁰⁹

Az oroszországi olajbányászat növekedésében 2006-ban a Juganszknjeftjegaznak volt a legnagyobb szerepe, amelynél 2005-höz képest 4,5 millió tonnával emelkedett a kitermelt volumen. A LUKoilnak 2,6, a TNK–BP-nek 2,0, a Szurgutnyeftjegaznak 1,6 millió tonnával több olajat sikerült a felszínre hoznia, mint 2005-ben. A Szalim, a Szahalin–1 és a Harjaga külföldi tulajdonú projekteknel együttesen 3,0 millió tonna volt a többlet a 2005-ös évhez viszonyítva.²¹⁰ (A feltáró- és kutatófúrásokat tekintve a Szurgutnyeftjegaz állt az élen 2006-ban.²¹¹)

²⁰⁸ Milov (2007a): p. 9.

²⁰⁹ Zhdannikov (2007d).

²¹⁰ Milov (2007a): p. 3.

²¹¹ Szurgutnyeftjegaz (2007): p. 19.

21. táblázat
A használaton kívüli kutak aránya 2006-ban
(%)

TNK–BP	40
LUKoil	15
Tatnyefty	15
Szlavnyefty	14
Rosznyefty	14
Gazprom Nyefty	12
Basnyefty	11
RusszNyefty	10
Szurgutnyeftyegaz	8

Megjegyzés: Az iparági átlag 17,5 százalék.

Forrás: Szurgutnyeftyegaz (2007): p. 19. 2007 első három negyedében a termelés 2,6 százalékkal nőtt 2006 azonos időszakához mérten. A Szahalin–1 és a Szalim projektek nélkül azonban a növekmény mindössze 0,2 százalékos volt.^{212;213}

6) Legfőbb projektek

A legjelentősebb oroszországi projektek a Vankor, a Szahalin–1, az „Északi területek”, a Szahalin–2, a Prirazlomnoje, a Verhnyecsonszkoje, a Talakan és a Szalim, de a Kaszpi-tengeri fejlesztés is ezek közé (mögé) sorolható.²¹⁴

1. Vankor

Az 1988-ban felfedezett Vankor mező a Krasnojarszk vidék (Szibériai Szövetségi Körzet) északi részén helyezkedik el, amely statisztikailag már Kelet-Szibéria, geológiai értelemben azonban a nyugat-szibériai olajmedencéhez tartozik (a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet határa).²¹⁵ A licenc a Rosznyefty leányvállalatánál, a Vankornyefty-nél van. 2006 végi adatok sze-

²¹² Milov (2007c), p. 5.

²¹³ Milovnak markáns véleménye van a 2004 második félévétől kezdődő dinamikavesztés okairól. Meglátása szerint, ha az elmúlt nyolc évben bizonyos nagy olajmezőket már termelésbe vontak volna – ami-re vagy a mezőfejlesztések késlekedése vagy egyszerűen az aukciók elmaradása miatt nem került sor –, ha a Tomszknyefty és a Szamaranyeftyegaz termelése nem esett volna ilyen drasztikusan, és ha az olajkutak termelékenységét növelték volna, akkor a kitermelés a jelenlegi napi 9,9 millió hordó helyett 10,4–10,5 milliónál tartana. Milov szerint a jelenlegi helyzet nem azért alakult így, mert elértek egy „természeti plafont” a kitermelésben, hanem a helytelen állami politikáknak, elsősorban a renacionalizációnak köszönhető. Ezzel kapcsolatban kiemeli a tulajdonos- és menedzsmentváltás okozta esetleges terheket, a kiszámíthatatlan kormányzati politikák következtében elhalasztott feltárásokat, a külföldi tőkebefektetések előtt álló akadályokat és a nemzeti bajnokok hatékonytalan működését. (Milov [2006b], Milov [2006f]: p. 5. és Milov [2007c]: p. 6.)

²¹⁴ Sagers (2006b): pp. 516–517.

²¹⁵ Uo. p. 528.

rint a mező 165,0 millió tonnás igazolt, 202,2 millió tonnás valószínű és 81,4 millió tonnás lehetséges készletekkel büszkélkedhet.²¹⁶

A hatalmas beruházásigény ellenére a Rosznyefty társak nélkül valószínűsíti meg a projektet. A francia TotalFinaElf SA (illetve leányvállalata, a TotalFinaElf E & P Vankor) szeretett volna beszállni: 2002-ben megállapodást is kötött a Londonban bejegyzett Anglo-Siberian Oil Company Limiteddel (ASOC), miszerint a licenctulajdonos Jenyiszejnyeftyben lévő 59 százalékos részesedésből – bizonyos feltételek teljesítése esetén – 52-t megvásárol az ASOC ciprusi leányvállalatától, az Anglo-Siberian Oil Company (Cyprus) Limitedtől, illetve a projekt operátora lesz.²¹⁷ A Rosznyefty azonban előbb 2003-ban megkaparintotta az ASOC-ot, amellyel 59 százalékos részesedéshez jutott, majd 2004-ben megvette a Jenyiszejnyefty 40 százalékát kezében tartó, ciprusi Losiem Commercialt is, s ezzel 99 százalékra nőtt a befolyása.²¹⁸

A Total ragaszkodott az adásvételhez, a Rosznyefty szerint viszont az üzlethez szükséges feltételek nem teljesültek. A Total az ügyet nemzetközi választott bíróság elé vitte – részese-dést vagy 640 millió dolláros kártérítést követelve –, amely elutasította a keresetét.²¹⁹ (A Jenyiszejnyefty átadta a licencet a Vankornyeftynek, amelynek alapítója és kizárólagos tulajdonosa.²²⁰)

A Rosznyefty 2008 decemberére tervezi a termelés beindítását a mezőn. A nyersolajat az 543 kilométeres Vankor–Pur-pe vezetéken fogják továbbítani (az olajvezeték elkészültekor évi 20 millió tonnás kapacitású lesz, amelyet igény szerint 30 millióra növelhetnek), ahonnan – hatalmas utat megtéve – Anzsero-Szudzszenszken át az építés alatt álló Kelet-Szibéria–Csendes-óceán (VSZTO) vezeték felé veheti az irányt. Miután a VSZTO elkészül, a Vankoron teljes kapacitáson termelhetnek.²²¹

2. Szahalin–1

A Szahalin–1 projekt (Ohotszki-tenger, Szahalin megye, Távol-keleti Szövetségi Körzet) három tengeri (*offshore*) olaj- és gázmezőt foglal magába: a Csajvo, az Odoptu és az Arkutun-Dagi lelőhelyeket. A projekt résztvevői: az Exxon Neftegas Limited (30%); a Rosznyefty két leányvállalata, az RN-Asztra (8,5%) és a Szahalinmornyeftyegaz-Self (11,5%); a japán Sakhalin Oil and Gas Development Co. (Sodeco) nevű konzorcium (30%); és az indiai Oil and Natural Gas Corporation Limitedhez tartozó ONGC Videsh Ltd. (20%). A projekt operátora az ExxonMobil kezében lévő Exxon Neftegas Limited (ENL). A Szahalin–1 (potenciálisan) kitermelhető készleteit a kőolaj esetében 307 millió tonnára (2,3 milliárd hordó), a gáznál 485 milliárd köbméterre becsülik.²²²

2006-ban az olajtermelés 2,6 millió tonnát tett ki, s 623 millió köbméter földgázt hoztak fel. Az olajbányászat 2007 első negyedévében már teljes kapacitáson folyt: a három hónap alatt

²¹⁶ Rosznyefty (web11).

²¹⁷ Total (2002) és Gateway to Russia (2002).

²¹⁸ Rosznyefty (2003): p. 41. és Rosznyefty (2006b): pp. 27–28.

²¹⁹ Rosznyefty (2006a): pp. 39–40. és RIA Novosztyi (2006a).

²²⁰ Kanajev (2006).

²²¹ Rosznyefty (web11).

²²² Sakhalin-1 Project (web).

összesen 2,7 millió tonnás volumennel. A Szahalin–1-en 2007 elejéig összesen 6,7 milliárd dolláros beruházást valósítottak meg. 2006-ban a konzorcium üzembe helyezte a Csajvo–De-Kasztri olajvezetékét, így 2006 októberében megindulhatott az olajexport Dél-Koreába és Japánba.²²³

3. „Északi területek”

Az „Északi területek” elnevezésű korábbi projekt²²⁴ (Tyiman-Pecsora régió, Nyenyec Autonóm Körzet/Arhangelszk megye, Észak-nyugati Szövetségi Körzet) megvalósítása jelenleg a Narjanmarnyeftye gaz társaság égisze alatt folyik.

A (mai) Narjanmarnyeftye gaz a LUKoil és a ConocoPhillips 2005-ben alapított közös vállalata, amelyben utóbbinak 30 százalékos tulajdoni hányada van (50%-os szavazati joggal).²²⁵

A Narjanmarnyeftye gaz 16 mezőt ellenőriz, összesen 2,7 milliárd hordó igazolt, valószínű és lehetséges készlettel. 2006-ban 500 ezer tonna (napi 10 ezer hordó) nyersolajat termelt. 2006 végéig hat mezőt állítottak termelésbe, 2006-ban a Zapadno-Lekkejjaginszkoje lelőhelyen indult meg a termelés. Középtávon évi 10 millió tonna (napi 200 ezer hordó) termelésre számít a LUKoil.

A közös vállalat 2006-ban folytatta a termelés beindításához szükséges előkészületeket a Tyiman-Pecsora régió legnagyobb olajmezőjén, a Juzsno-Hilcsujuszkoje lelőhelyen, amelynek igazolt készletei 500 millió hordó felett vannak. A tervezett termelési szint 2009-ben 7,5 millió tonna (napi több mint 150 ezer hordó). A mezőből a Urals típusnál jobb minőségű – nem olyan kénes és kevésbé sűrű – nyersolaj nyerhető.

A nyersolaj a Varandej mellett (Barents-tenger) 2000-ben létesített – egész évben működő – terminálból exportálható. A tervek szerint a terminál jelenlegi 1,5 millió tonnás kapacitását – a LUKoil és ConocoPhillips – 2008-ra 12 millió tonnára bővíti.²²⁶

4. Szahalin–2

A Royal Dutch/Shell vezette ohotszki-tengeri Szahalin–2 projektbe való belépéséről 2006 decemberében sikerült a Gazpromnak megegyeznie. A konzorciumra komoly állami nyomás nehezedett, főként az oroszországi természeti erőforrások minisztériumához tartozó ügynökség, a Roszprirodnadzor felől, amely környezetvédelmi jogsértés vádjával támadta a projektet.²²⁷ A beruházást megvalósító Sakhalin Energy Investment Company Ltd.-ben (Sakhalin Energy) – amelyben addig a Royal Dutch/Shell 55, a Mitsui 25, a Mitsubishi 20 százaléknyi pakettet birtokolt – a Gazprom 7,45 milliárd dollárért 50 százalék plusz egy szavazatot megtestesítő részvényt csomaghoz jutott. Ezzel a brit–holland társaság részesedése 27,5 százalékra csökkent, míg a japán partnerek közül a Mitsui 12,5, a Mitsubishi 10 százalékot mondhat magáénak.²²⁸

²²³ Rosznyefty (web2) és Rosznyefty (2007c): p. 31.

²²⁴ A projekt története a kezdetektől: *Nyefti i Kapital* (2004). Vö. *Narjanmarnyeftye gaz* (web).

²²⁵ Sagers (2006b): p. 536. és ConocoPhillips (2005).

²²⁶ LUKoil (2007b): p. 29. és 59., LUKoil (2007a): pp. 25–26.

²²⁷ A környezetvédelmi problémák időzítése komoly kérdéseket vet fel. (Milov [2006f]: p. 14. és Milov [2006d]: p. 27.)

²²⁸ Gazprom (2007b): pp. 57–58., Shell (2006) és eBroker (2006).

Bár valószínűtlen, hogy a döntésnek hatása lesz a projektre, megjegyzendő, hogy az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) nem fogja finanszírozni a Szahalin–2-t, miután a tulajdonosi szerkezet jelentősen megváltozott és a pénzügyi tervet is megújították.²²⁹ (A hírek 300 millió dolláros hitelről szóltak, míg a Szahalin–2 összköltsége 20 milliárd dollárra tehető.²³⁰)

A kőolajtermelés 1999-ben indult meg a Szahalin–2 projekt keretében. Jelenleg napi 60–70 ezer hordó nyersolajat hoznak fel az év hat hónapjában. A kitermelés várhatóan 2010–2011-re eléri a 150 ezer barreles szintet. A Szahalin-szigeten a déli fagymentes exportterminálokig 800 kilométeres olaj- és földgázvezeték fog üzemelni.²³¹ A Szahalin–2-n a (potenciálisan) kitermelhető készletek nagysága 150 millió tonna olaj, valamint 642 milliárd köbméter gáz.²³² A Szahalin–3, 4 és 5 projektek még nagyon kezdetleges állapotban vannak, folynak a kutatómunkák.²³³

22. táblázat
A Szahalin–3, 4 és 5 projektek résztvevői
(%)

Szahalin–3	Szahalin–4	Szahalin–5
Rosznyefty – 74,9 Sinopec – 25,1	Rosznyefty – 51 BP – 49	Rosznyefty – 51 BP – 49

A BP és a Rosznyefty kedvezményeket szeretne kapni a hatalmas tengeri lelőhelyek kiaknázása érdekében (nem termelésmegosztási egyezmény keretében működők). A természeti erőforrások minisztere, Jurij Trutnyev azonban 2007 júliusában elmondta, nem lát semmiféle okot arra, hogy a nagy *offshore* fejlesztéseknél csökkentsék az ásványkincs-kitermelési és az exportadót.²³⁴

Harjaga olajmező

A harmadik termelésmegosztásos mező a Harjaga, amely az Északi-sarkkörtől 90 kilométerre északra a Nyenyec Autonóm Körzetben fekszik. Az 1995-ben megkötött és 1999-től hatályos termelésmegosztási egyezmény keretében – nagyon zord klimatikus körülmények és hiányos infrastrukturális feltételek közepette – működő projektben a francia Total 50, a norvég Norsk Hydro 40, a Nyenyec Autonóm Körzet (illetve a Nyenyeckaja Nyeftyanaja Kompanyija) 10 százalékos érdekeltséggel rendelkezik.²³⁵

2006/2007 folyamán a természeti erőforrások minisztériuma, valamint illetékes ügynökségei, a Roszprirodnadzor és a Rosznyedra azért támadták és vizsgálták a projektet, mert kevesebb olajat termel, mint amennyit kellene, a kútfúrás terén elmarad a vállaltaktól, a kísérőgáz

²²⁹ EBRD (2007).

²³⁰ The Moscow Times (2007c).

²³¹ Reuters (2007g) és The Moscow Times (2007s).

²³² Reuters (2007e).

²³³ Bővebben: Rosznyefty (web3, web4 és web5) és Rosznyefty (2007c): pp. 30–34.

²³⁴ Mosolova (2007).

²³⁵ Total (2004) és RedOrbit.com (2006).

hasznosítását illetően pedig nem vette figyelembe az ajánlásokat. A Totalt azzal fenyegették, hogy felbonthatják a termelésmegosztási egyezményt.

A Total viszont azzal védekezett, hogy a licenc idejélmúlt adatokra támaszkodik, és a Nyenyec Autonóm Körzet kormányzata 2002–2004-ben visszautasította az éves működési terv, valamint a költségvetés elfogadását, amely megakadályozta a további beruházásokat. A viták csak 2005-ben csendesedtek le, amikor is jóváhagyták az éves terveket és a költségvetéseket (2002–2005). További ok volt – érveltek –, hogy a Transznyefty csak évi 1 millió tonnás kvótát biztosít a csővezetékrendszerben.²³⁶

2006-ban a Harjaga mezőn 895 ezer tonna nyersolajat termeltek, holott a Total több mint 1 milliót tervezett.²³⁷ 2007 nyarára megváltozott a helyzet. A Total júliusban bebocsátást nyert a hatalmas Stokman-projektbe, a pénzügyminisztérium, az ipari és energetikai minisztérium, a természeti erőforrások minisztériuma és a Nyenyec Autonóm Körzet adminisztrációjából álló közös bizottság pedig rábólintott a projekt 2007-es költségvetésének 12 százalékkal (164 millió dollárra) történő emelésére. Mindezt a francia elnök Vlagyimir Putyinnal való júniusi G8-beli találkozója, majd júliusi telefonbeszélgetése előzte meg (a Rosznyefty feje, Szergej Bogdancsikov, májusban járt Párizsban).²³⁸

A Rosznyedra 2007. augusztus végén fogadta el a mezőfejlesztés új technikai tervét. A mezőn 2013-ra 3 millió tonna nyersolajat kell kitermelni, szemben az előző, 2002-ben szentesített menetrenddel, amely a 2013-as évre 3,5 millió tonnás olajbányászatot rögzített. A projekt időtartamát nem érintették a változtatások: 33 évre szól. (Eredetileg 29 évre kötötték a szerződést, amelyet 33 évre lehetett kitolni.) Ezenfelül a kísérőgáz 95 százalékának a hasznosítását írták elő. (2005-ben a kísérőgáz több mint 60 százalékát égették el.)

A fentiek értékeléséhez tudni kell, hogy a Rosznyedrához 2007 márciusában beadott új technikai tervezetben a Total a termelést 2,2 millió tonnára kívánta csökkenteni, míg a projekt hosszát 33-ról 56 évre nyújtotta volna ki.²³⁹ A tervek szerint a mezőn 2032-ig (a 33 év alatt) 45 millió tonna nyersolajat termelnek ki.

5. *Prirazlomnoje*

A Barents-tengeri Prirazlomnoje mezőhöz kapcsolódó licenc a Gazprom százszázalékos leányvállalata, a Szevmornyeftyegez kezében van. A projekt a Rosznyefttyel közös vállalkozásként indult (noha korábban az ausztrál Broken Hill Proprietary – ma: BHP Billiton –, majd a német BASF leányvállalata, a Wintershall is társulni kívánt a Gazprommal²⁴⁰): a két társaság 2001 októberében írt alá megállapodást a Prirazlomnoje és a Stokman mező fejlesztéséről. Ekkor hozták létre a két lelőhely licencét fele-fele alapon tulajdonló Szevmornyeftyegez. 2005 márciusában a tulajdonosi jogok a Gazprom kezébe kerültek, eldöntve ezzel, hogy a gázmonopólium egyedül vág bele a Prirazlomnoje projektjébe. A parttól 60 kilométerre fekvő, 110

²³⁶ RedOrbit.com (2006).

²³⁷ Gorskova (2007a).

²³⁸ RIA Novosztyi (2007c).

²³⁹ Gorskova (2007b), BarentsObserver.com (2007b), Kommerszant (2007c) és RIA Novosztyi (2007e).

²⁴⁰ Alexander's Gas & Oil Connections (2000, 2002 és 2004) és Milov (2007d): p. 13.

napig fagymentes mező kitermelhető készleteinek nagysága 46,4 millió tonna, amely 6 millió tonnás éves termelés elérését teszi lehetővé.²⁴¹

6. Verhnyecsonszkoje

A Verhnyecsonszkoje mező (Kelet-Szibéria, Irkutszk megye, Szibériai Szövetségi Körzet) licencét kezében tartó Verhnyecsonszknyeftye gazban a TNK–BP 62,71, a Rosznyefty (az Intyerrossztól vett) 25,94 százalékot birtokol. A Kelet-szibériai Gáztársaságnál lévő 11,29 százaléknyi pakettből²⁴² egy 2007. májusi megállapodás értelmében a két cég egyenlő mértékben szerezne részesedést.²⁴³

A mező „C₁” és „C₂” kategóriájú készletei: 201 millió tonna nyersolaj, 3,4 millió tonna gázkondenzátum és 95,5 milliárd köbméter földgáz.²⁴⁴

7. Talakan

A Talakanszkoje mező egy 2003. decemberi bírósági döntés révén került a Szurgutnyeftye gazhoz²⁴⁵ (Kelet-Szibéria, Szaha Köztársaság – Jakutföld, Távol-keleti Szövetségi Körzet), s a kísérleti termelés keretében 2004-ben 194,4, 2005-ben 258,7 ezer tonna nyersolajat adott. 2006-ban a 2005-ösnél kevesebb, 242,8 ezer tonna kőolajat hoztak a felszínre.²⁴⁶ A lelőhely – a gáz és gázkondenzátum mellett – 105,4 millió tonna „C₁” és 18,1 millió tonna „C₂” kategóriájú készlettel bír.²⁴⁷

A Vankor, a Verhnyecsonszkoje és a Talakan mezők az épülő Kelet-Szibéria–Csendes-óceán kőolajvezeték legfőbb forrásai lesznek.

8. Szalim

A „Szalim” a szóban forgó nyolc projektből az egyetlen nyugat-szibériai vállalkozás. A lelőhelycsoport a Zapadno-Szalimszkoje, a Verhnye-Szalimszkoje és a Vagyelipszkoje mezőket foglalja magába. A mezőcsoport – amelyet a Shell Salym Development B. V. (50%) és a Sibir Energy-leányvállalat, az Evihon (50%) által tulajdonolt Salym Petroleum Development (SPD) működtet – termelése a 2007. november végi közlés alapján meghaladta a napi 100 ezer hordót (napi 14 ezer tonna), ami azt jelenti, hogy a kitermelés volumene 16 hónap alatt megduplázódott. A bejelentés időpontjáig 2007 folyamán összesen 22 millió hordó (3 millió tonna) nyersolajat hoztak a felszínre.²⁴⁸

²⁴¹ Gazprom (web) és RIA Novosztyi (2007a).

²⁴² A maradék 0,06 százaléknyi részesedés kisebbségi részvényesek kezében van. (Rosznyefty [web12])

²⁴³ ABCmoney.co.uk (2007).

²⁴⁴ RZD-Partner (2007).

²⁴⁵ Simonia (2004): p. 16.

²⁴⁶ Sagers (2006b): p. 513., Szurgutnyeftye gaz (2006): p. 35. és Szurgutnyeftye gaz (2007): p. 30.

²⁴⁷ APS Review Downstream Trends (2001).

²⁴⁸ Salym Petroleum Development (2007).

A lelőhelycsoport 152,6 millió tonna nagyságú kitermelhető („C₁”+„C₂” kategóriájú) készlettel rendelkezik.²⁴⁹ Ebből a Zapadno-Szalimszkoje mező részesedése 113,3 millió tonna, míg a Verhnye-Szalimszkoje 21,3, a Vagyelipszkoje mező 18 millió tonnát tudhat magáénak.²⁵⁰ A csúcstermelés tervezett ideje 2009, napi 160 ezer hordós volumennel. Az 1,54 milliárd dolláros összköltségvetésű projektben 2006 végéig 890 millió dollárnyi beruházás valósult meg.²⁵¹

7) Az olajtermelés jövője

A 2003-ban elfogadott 2020-ig tartó orosz energiastratégia 2005-re 420–445 millió tonnás kitermelést feltételezett,²⁵² eközben 470 millió tonnányi valósult meg, s a 2006-os mennyiség már 480 millió tonna felett volt. A stratégia 2010-re 445–490, 2015-re 450–505, 2020-ra pedig 450–520 millió tonnás volumenű olajbányászatot jelölt meg. A számok, még az optimista scenárióé is, alulbecsültek.

23. táblázat
Olajtermelés Oroszországban – a 2003-ban elfogadott
2020-ig szóló orosz energiastratégia előrejelzése
(M t)

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020
Összesen – közepes scenárió	516	307	324	420	445	450	450
Optimista scenárió				445	490	505	520
Nyugat-Szibéria – közepes scenárió	372	209	220	311	323	314	290
Optimista scenárió				325	348	328	315
Oroszország európai része – közepes scenárió	142	96	100	103	97	92	89
Optimista scenárió				113	103	108	99
Kelet-Szibéria és a Távol-Kelet – közepes scenárió	2	2	4	7	27	45	71
Optimista scenárió				9	38	70	106

Megjegyzés: 1990, 1995 és 2000: tényadatok. 2005, 2010, 2015 és 2020: előrejelzés.

Forrás: *Enyergetyicseszka sztratyejija...* (2003).

²⁴⁹ Salym Petroleum Development (web1).

²⁵⁰ Salym Petroleum Development (web2).

²⁵¹ Sibir Energy (web).

²⁵² *Enyergetyicseszka sztratyejija...* (2003).

24. táblázat

Nyersolajtermelés és -export, valamint a kőolajtermékek kivitele – az orosz gazdaságfejlesztési és kereskedelmi minisztérium 2007. júliusi előrejelzése
(M t)

Szcenáriók	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<i>Nyersolajtermelés Oroszországban</i>																
1	470,2	480	490	490	490	492	492	492	492	492	492	492	492	492	492	492
2				500	507	514	517	520	523	526	530	533	536	539	542	545
3				500	507	514	517	520	523	526	530	530	530	530	530	530
<i>Az orosz nyersolajexport</i>																
1	253,6	248,4	254	252	252	254	254	254	254	254	254	254	254	254	254	254
2				260	265	269	271	272	273	273	275	277	279	281	283	280
3				260	265	269	271	272	273	273	275	274	273	272	271	270
<i>Az orosz kőolajtermék-kivitel</i>																
1	97,4	103,5	109	109	108	107	106	104	103	102	101	100	98	97	96	94
2				110,7	110,8	112	111	111	111	112	112	110	110	110	109	114
3				110,7	110,8	112	111	111	111	112	112	111	110	110	109	109

Megjegyzés: 2005–2006: tényadatok. 2007: becslés. 2008–2020: előrejelzés.

Forrás: MERT (2007).

Az orosz gazdaságfejlesztési és kereskedelmi minisztérium hosszú távú (2020-ig tartó) társadalom- és gazdaságfejlesztési koncepciójának (2007. július) közepes szcenáriója 2008-ra 500, 2009-re 507, 2010-re pedig 514 millió tonnás olajtermelést vár. E forgatókönyv szerint az olajbányászat 2015-ben 530 millió tonnás szinten stabilizálódik.^{253; 254}

A Cambridge Energy Research Associates (CERA) 2006-ban elkészült „legvalószínűbb” szcenáriója szerint a termelés 2007-ben 490,5, 2008-ban 500,4, 2009-ben 512,2, 2010-ben 523,0, 2015-ben pedig 564,7 millió tonnát tesz majd ki. Vagyis az össztermelés 2005 és 2015 között – szemben az elmúlt néhány év kiugró növekedésével – szerény mértékben, évi átlag 1,9 százalékkal (átlagosan évi 9,5 millió tonnával) fog bővülni.²⁵⁵

Ennél is érdekesebb az olajbányászat regionális megoszlása. A nemzeti energiastratégia kalkulációjában a fő olajterület, *Nyugat-Szibéria* termelése 2015-ben már kisebb lesz (314–328 M t), mint 2010-ben (323–348 M t), s 2020-ra tovább csökken (290–315 M t). A CERA forgatókönyve ellenben a nyugat-szibériai területre 2015-ig folyamatos – átlag évi 1,1 százalékos – növekedéssel számol (2010: 364,5 M t; 2015: 374,1 M t). A nyugat-szibériai potenciál nagyobb, mint ahogy az orosz vezetés gondolja, pontosabban, mint ahogy a dokumentumban rögzítette; s még évtizedekig az oroszországi olajbányászat kulcsterülete is marad a régió. A CERA számai alapján a terület össztermelésből való részesedése a 2005-ös 71,1 százalékhöz képest 2010-ben 69,7, 2015-ben pedig 66,2 százalék lesz.

²⁵³ MERT (2007).

²⁵⁴ Az orosz ipari és energetikai miniszter 2007 februárjában 2015-re 540 millió tonnás olajtermelésről beszélt. (Transznyefty [2007c]) 2030-ig szóló előrejelzésért lásd Stavskiy et al. (2007).

²⁵⁵ Sagers (2006b): pp. 508. és 540–543.

A nemzetközi olajipar legjobb gyakorlatainak, technológiáinak átvétele révén – amely a szovjet időszakban hiányzott, s ezen hatékonyságnövelő eljárásokat azóta is csak korlátozottan alkalmazták (mint például a Jukosz és a Szibnyefty, miként a 2004-ig tartó felfutást vizsgálva jeleztük) – a nyugat-szibériai termelés menetelése előtt álló akadályok változó mértékben ugyan, de elháríthatók.

A *Volga-Urál* régió 2004–2005-ben feltehetőleg egy második csúcsponton jutott túl 101 millió tonnás volumennel, amelyet – érett mezők lévén – fokozatos, 2005 és 2015 között átlag évi 2 százalékos termeléseszköken követ. A kitermelés – a CERA szerint – 2010-re 91,2, 2015-re 82,3 millió tonnára esik vissza.

Tudni kell, hogy a CERA az oroszországi össztermelésbe belekalkulált egy régiókra fel nem osztott összeget is – 2010-re 2,5, 2015-re 23,6 millió tonnát. Ebből a még felfedezésre váró mennyiségből, ha nem is különösen nagy mértékben, de a Volga-Urál régió is részesülni fog.

A *Kaspi-tengeri* lelőhelyekről származó olaj sorsa jelenleg nagyon bizonytalan. Ennek megfelelően konzervatív előrejelzéssel van dolgunk ezen új régióról. A CERA 2010-re teszi az első termelést 0,2 millió tonnával, 2015-re mindössze 4 millió tonnát vár – vagyis jóval lassúbb felfutásra számít, mint a térségben tevékenykedő LUKoil. Noha a régiókra nem felosztott volumenből várhatóan jókora rész e térségben fog realizálódni.

A LUKoil a 2006-os éves jelentésében azt írja, hogy a Jurij Korcsaginról és a Vlagyimir Filanovszkijről elnevezett mezők termelésének 2016-ra meg kell haladnia az évi 12 millió tonnát (250 ezer hordó/nap). Az Észak-Kaspi-tenger legtekintélyesebb lelőhelyén, a Filanovszkij mezőn a termelés 2012-ben kezdődik. Bizonyított, valószínű és lehetséges készleteinek nagysága 2006-ban 1,5 milliárd hordó olajegyenérték volt, amelynek 86 százaléka a nyersolaj. Jó minőségű, nagyon alacsony kéntartalmú könnyű nyersolajról van szó. A Filanovszkij a legnagyobb olajfelfedezés Oroszországban az elmúlt 20 évben. A csúcstermelés becsült szintje 10 millió tonna (napi 210 ezer hordó). A Korcsagin mezőn 2009-ben indul a termelés.²⁵⁶ Szergej Ivanov első miniszterelnök-helyettes 2007. augusztus végén azt állította, hogy 100 milliárd dollárnyi tőkeberuházás szükségeltetik a Kaspi-tenger oroszországi szektorában lévő olaj- és földgázmezők fejlesztésére. 2020-ra a LUKoil éves termelése a térségben kőolajból elérheti a 30 millió tonnát (napi 600 ezer hordó), földgázból pedig a 20 milliárd köbmétert. A LUKoil három mezőt szeretne termelésbe fogni 2009 és 2015 között.²⁵⁷

A *Tyiman-Pecsora* régió olajtermelése – a meglévő mezők fejlesztése és számos új lelőhely termelésbe állítása révén – a CERA óvatos becslése szerint 2010-re 31,0, 2015-re 39,5 millió tonnára nőhet (alapvetően a működő vagy ismert mezőkből). Az előrejelzésben olyan új Barents-tengeri fejlesztések is benne foglaltatnak, mint például a Pirazlomnoje mező. A Tyiman-Pecsora a fel nem osztott oroszországi termelésből előreláthatólag jelentős részt fog kitenni.

A szahalini készletekre és a VSZTO megépítésére való tekintettel a CERA a *szahalini* és a *kelet-szibériai* termelés tetemes növekedését vetíti előre: a keleti kitermelés a 2005-ös 4,6 millió tonnáról, 2010-re 28,5, 2015-re 40,2 millió tonnára emelkedik. A volumen nagyját Szahalinról remélik: 2010-ben 23,0 millió tonnát (annak is szinte egészét a Szahalin–1 és a

²⁵⁶ LUKoil (2007a): pp. 16., 18. és 26.

²⁵⁷ The Moscow Times (2007).

Szahalin–2 termelésmegosztásos projektekből). Jóllehet a későbbiekben a kelet-szibériai termelés súlya egyre fontosabbá válik a régió belül olyan projektek által, mint a Verhnyecsonszkoje, a Talakan és a Vankor.²⁵⁸

A Rosznyefty tervei szerint 2008-ban kezdi meg a kutatófúrásokat – olajat és gázt keresve – a *Kamcsatka* félszigetnél (a nyugat-kamcsatkai, ohotszki-tengeri projektben), amelynek készletei a szahalinival vetekedhetnek. A Rosznyefty becslése szerint a kamcsatkai tengeri talapzat fejlesztése 24 milliárd dollárba fog kerülni, vagyis a beruházás mérete a Szahalin–1-hez és a Szahalin–2-höz hasonlítható, illetve talán meg is haladja azokat. A projektben 60 százalékos részesedéssel bíró Rosznyefty – partnere: a Korean National Oil Corporation – eddig 90 millió dollár körüli összeget investált, s 2008-ra további 270–300 millió dollárnyi befektetést ütemezett be.²⁵⁹ A 2006. december végi állapot szerint – a Rosznyefty közlése alapján – a blokk 13,3 milliárd hordó (1,8 milliárd tonna) nyersolajat és 2 billió (ezer milliárd) köbméter gázt rejthet.²⁶⁰ A számok azért olyan nagyok, mert a felfedezésre váró, potenciálisan kitermelhető vagyronról, az úgynevezett „*prospective resources*”-ról.²⁶¹

8) Kőolajexport és szállítóvezetékek

2006-ban az orosz nyersolajexport (gázkondenzátummal együtt; Belaruszt is beleértve) 2 százalékkal 248,4 millió tonnára csökkent, míg a nyersolaj súlya az exportban – a fizetési mérleg szerint – a 2005. évi 34,2-ről 33,7 százalékra mérséklődött.²⁶² Oroszország 2006-ban a megtermelt mennyiség 51,8 százalékát bocsátotta exportra.²⁶³ Oroszország Szaúd-Arábia után a második legjelentősebb kőolajexportőr a világon.²⁶⁴

²⁵⁸ Sagers (2006b): p. 543.

²⁵⁹ The Moscow Times (2007/).

²⁶⁰ Rosznyefty (web13).

²⁶¹ Gabrielyants *et al.* (2004).

²⁶² Bank Rosszii (web).

²⁶³ Transznyefty (2007b).

²⁶⁴ EIA (web5).

25. táblázat

A nyersolaj, az olajtermékek és a földgáz súlya az orosz áruexportban – a fizetési mérleg szerint

	Nyersolaj		Olajtermékek		Földgáz		Áruexport	
	M USD	%	M USD	%	M USD	%	M USD	%
1992	10 232	19,8	4 990	9,7	8 757	16,9	51 681	100,0
1993	10 268	17,5	4 117	7,0	9 591	16,4	58 608	100,0
1994	10 476	15,5	4 139	6,1	10 591	15,7	67 379	100,0
1995	13 323	16,2	5 025	6,1	12 122	14,7	82 419	100,0
1996	15 906	17,7	7 506	8,4	14 683	16,4	89 685	100,0
1997	14 808	17,0	7 252	8,3	16 414	18,9	86 895	100,0
1998	10 255	13,8	4 252	5,7	13 432	18,0	74 444	100,0
1999	14 158	18,7	5 448	7,2	11 352	15,0	75 551	100,0
2000	25 272	24,1	10 919	10,4	16 644	15,8	105 033	100,0
2001	24 990	24,5	9 374	9,2	17 770	17,4	101 884	100,0
2002	29 113	27,1	11 253	10,5	15 897	14,8	107 301	100,0
2003	39 679	29,2	14 060	10,3	19 981	14,7	135 929	100,0
2004	59 045	32,2	19 269	10,5	21 853	11,9	183 207	100,0
2005	83 438	34,2	33 807	13,9	31 671	13,0	243 798	100,0
2006	102 283	33,7	44 672	14,7	43 806	14,4	303 926	100,0

Forrás: Bank Rosszii (web), és saját számítások.

A csővezetékes nyersolajexport jelenleg Európát a Finn-öböl (Primorszk) és a Fekete-tenger felől (az orosz Novorosszijszk és Tuapszé, valamint az ukrán Odessza), továbbá a „kontinensen” keresztül (Barátság kőolajvezeték) éri el. (A Transznyefty szállít olajat Azerbajdzsánból, Kazahsztánból és Türkmenisztánból is.)

5. ábra
A Transznyefty és a „közei külföld” szállítóvezeték-hálózata

Forrás: <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Russia/images/772861%20%5bConverted%5d.pdf>

A belorusz–orosz határt három ponton lépik át a szállítóvezetékek: Brjanszk megyéből (az unyecsai csomóponttól a Szamara felől jövő Barátság kőolajvezeték) két helyen, valamint Pszkov megyéből (Nyeveltől).

* Unyecsától – nyugati irányban – a fehérorosz Mazir felé két párhuzamos szállítóvezeték fut (81 millió tonnás éves összkapacitással). A maziri finomító közelében azután megtörténik a „kettéágazás”. Két paralel cső (20 M t kap.) megy Ukrajnába (a Barátság déli ága: a Mazir–Brodi útvonal), s szintén két vezeték (50 M t kap.) Lengyelországba (a Barátság északi ága: a Mazir–Adamowo-Zastawa vonal), majd Plocktól egy szál halad Németországba. Az ukrán olajszállító rendszer két részből áll, az egyik az ország keleti, a másik az északnyugati oldalán működik (utóbbi a Barátság kőolajvezeték déli ága). A két rendszer az Odessza–Brodi kőolajvezeték – egy cső (9 M t kap.) – révén „találkozik”. Ami a keleti rendszert illeti: az orosz–ukrán határt három helyen szelik át a szállítóvezetékek. Az első a Micsurinszk (Oroszország)–Holovasivka (Ukrajna)–Kremencsuk, a második a Szamara–Szuhodolnaja–Velikock (Ukrajna)–Liszicsanszk–Kremencsuk, a harmadik a Liszicsanszkból Tyihoreckbe (Oroszország) menő vonal. Kremencsuk felől délre (Sznyihurivkán át) Herszonba és Odesszába áramlik a nyersolaj. Az Odessza–Brodi olajvezetéken jelenleg a folyásirány megfordításával orosz olajat küldenek Brodiból a fekete-tengeri juzsniji terminálhoz. Lengyelország és

a Baltikum vizsont az Odessza–Brodi kőolajvezeték meghosszabbításával (Płockig, ahonnan kétirányú vezetékes összeköttetés van a balti-tenger-parti Gdańskig) szeretne Kaszpi-tengeri nyersolajhoz jutni – évek óta. A Barátság kőolajvezeték Ukrajnát keresztező déli ága Brodit elhagyva az ukrán határnál – egy vezetéken (7,9 M t kap.) – Magyarországra (Barátság II.), illetve – két csövön (20 M t kap.) – Szlovákiába (Barátság I.) veszi az útját. Az utóbbi két csővezeték egészen Bucsányig (Bučany) fut együtt, ahonnan egy csőszál északnyugat felé, Csehországba vezet, egy pedig Pozsonyba. Még Bucsány előtt, Ipolyságnál (Šahy) van a leágazás – egy cső (3,5 M t kap.) – Magyarországra: a két irányban üzemeltethető vezetékek jelenleg készletkiegyenlítő, illetve -cserélő szereppel bír a pozsonyi és a százhalombattai finomítók között.²⁶⁵

- * A másik, Unyecsából (a Barátságból) jövő vonal – két párhuzamos csővel (14,9 M t kap.) – a fehéroroszországi Polackba tart.
- * Szintén Polackba igyekszik a harmadik vonal (egy cső): a Jaroszlavl–Nyevel–Polack szakaszon át (31 M t kap.).

Polackból két vezetékek megy a balti államokba (28 M t kap.). 2006-ig a nyersolaj egyrészt a litvániai „Mažeikių Nafta” Mažeikiában lévő finomítójába és a butingei terminálhoz áramlott, míg a lettországi Ventspils 2002 végéig számíthatott az orosz szállításokra.²⁶⁶

Belarusz, amelynek komoly (alku)pozíciót nyújt tranzitszerepe, az olajfinomítás révén is jelentős haszonélvező. Fehéroroszország nyersolaját importál Oroszországból, amelyet a két nagy olajfinomítóban – a navapolackiban és a maziriben – feldolgoz, majd exportál. 2006/2007 fordulójáig ezt a tranzakciót kivételezett helyzetben bonyolíthatta le: a vámunió – amely papíron 1995-ben jött létre – miatt az orosz nyersolajra Oroszország nem alkalmazott exportvámot, a Belaruszban finomított, majd továbbexportált termékek után kiszabott vámbevételből pedig Minszk nem juttatott Moszkvának, annak ellenére, hogy elvileg részesülnie kellett volna ebből az összegből.

Minekután a felek nem tudtak megegyezni az osztozkodás módjában, Oroszország – egy 2006. decemberi rendelkezésnek megfelelően – 2007. január 1-jétől (az akkor aktuális) 180,7 dolláros exportvámot vetett ki a Belaruszba irányuló kőolajexportra. Belarusz válaszul 2007 első hetében 45 dolláros tranzitvámot vezetett be az országon áthaladó, Európába kerülő szállítmányra. Mivel pedig Oroszország nem volt hajlandó fizetni, Belarusz megcsapolta a tranzitolajat. Oroszország emiatt 2007. január 8-án – *vis maiorra* hivatkozva – elzárta a Barátság kőolajvezetékét. A háromnapos szállítási kimaradást követő megállapodás értelmében Belarusz lemondott a tranzitvámról, míg Oroszország egy kisebb exportvámot rótt ki a finomításra szánt nyersolajra (amelynek mértéke 2007-ben a nyersolaj mindenkor aktuális exportvámjának 29,3%-a, vagyis 2007 januárjára 53 dollár volt); a reexport esetében maradt a teljes összeg (2007 januárjára 180,7 dollár). A Belaruszban finomított olajtermékek kiviteli vámjából a jövőben Oroszország fokozatosan növekvő mértékben – 2007-ben 70, 2008-ban 80, 2009-ben 85 százalékkal – fog részesedni.²⁶⁷

²⁶⁵ Dacher Alois Zoltán tájékoztatása alapján.

²⁶⁶ Energy Charter (2007a): pp. 19–25.

²⁶⁷ Weiner (2007b): p. 157., illetve a közreadott tanulmánynál bővebb kézirat.

A Szovjetunió felbomlása után, amíg a Balti Vezetékrendszer nem épült meg, a novorosszijszki volt az egyetlen nagy oroszországi tengeri terminál. A Tyiman-Pecsora régió kőolaját Primorszkba szállító vezetékrendszer (60 M t kap.) a Jaroszlavl–Kirisi (két cső), a Kirisi–Primorszk (egy cső) és a Palkino–Primorszk (egy cső) szakaszokból áll.

Mielőtt elkészült volna a primorszki terminál – Novorosszijszk után – a *lettországi Ventspils* volt a második legjelentősebb exportkikötője az orosz nyersolajnak. A Balti Vezetékrendszer végén lévő primorszki terminál 2001 decemberében kezdte meg működését 12 millió tonnás éves kapacitással, amely az erőviszonyok átrendeződését hozta.

Míg 2001-ben Oroszországból csaknem 15 millió tonna nyersolaj érkezett Ventspilsbe, 2002-ben kevesebb mint 7,5 millió. A valódi törés azonban 2003 elején következett be, amikor az oroszországi olajvezeték-hálózatot ellenőrző állami vállalat, a Transznyefty technikai okokra hivatkozva leállította a csővezetékes nyersolajszállításokat Ventspilsbe. A Ventspils Nafta (illetve a konszern illetékes része: a *Ventspils nafta termināls SIA*) ebben az évben összesen (!) csupán 3,3, 2004-ben 2 millió tonna nyersolajat fogadott. (Emellett természetesen kőolajtermékeket is továbbítottak.)²⁶⁸

Egyes elemzők szerint a Transznyefty a ventspils-i olajterminál megszerzése érdekében állította le a nyersolajszállítást a lett kikötőbe. A kormány 2003-ra tervezte 42,68 százalékos részesedésének magánkézbe adását. A 2003. évi lépés a 2002-es esztendőt követő módszeres ellehetetlenítés (a szállítások mérséklése) záróakordja volt. A Transznyefty célja kézenfekvő volt: előbb csődbe vinni a kikötőt, majd nyomott áron megvásárolni – véli *Socor*. Mindez a tél közepén történt, amikor Ventspils helyét az újonnan felépített primorszki, valamint a (hidegebb hónapokban nem ritkán viharos) novorosszijszki kikötő vehette – volna – át. (A ventspils-i kikötő fagymentes, szemben a primorszkival, amelyet jég borít 5 hónapon át, így jégtörőket igényel.) Az orosz olajcégek így – a költségesebb – vasúton voltak kénytelenek (illetve próbálhattak) a csővezeték-hálózatban helyet nem kapó mennyiséget elszállítani.²⁶⁹

A Litvániába irányuló orosz vezetékes nyersolajszállítások a „Barátság”-on 2006. július végén álltak le csőszérülés miatt,²⁷⁰ nem sokkal azután, hogy nyilvánvalóvá vált: a litvániai *Mažeikij Nafta* orosz jelentkező helyett a lengyel PKN Orlen kezébe kerül. Az olajexportot az orosz fél azóta sem indította újra.²⁷¹

Bár az *Interfax* egy évvel az esetet követően, 2007 júliusában – meg nem nevezett vállalati illetékesre hivatkozva – arról tudósított, hogy a kőolajvezeték sérülését kijavították, s így a Litvániába tartó export megújíthatóvá válik,²⁷² az orosz ipari és energetikai minisztériumnak az ügyben kompetens ügynöksége 2007 szeptemberében azon álláspontját ismertette, miszerint a Transznyeftynek legalább (további) 18 hónapra van szüksége ahhoz, hogy elhárítsák a

²⁶⁸ Nyefti i Kapital (web2).

²⁶⁹ Socor (2003), Zaslavsky (2003), RZD Partner Business Magazine (2004) és Weiner (2006a): p. 10.

²⁷⁰ Az Unyecsza–Polack szakaszon, még orosz területen történt a sérülés.

²⁷¹ Az orosz természeti erőforrások minisztériuma a Brjanszk megyei vezetéksérülést követően arról tájékoztatott, hogy a vezeték kijavítása vagy új szakasz építése akár egy évet is igénybe vehet. A Transznyefty vezetője azt hangsúlyozta, hogy a 30 éves használatra tervezett vezeték immár 42 éves, a csövet pedig ma már tiltólistán lévő anyagokból készítették. Az elkövetkező hónapokban különböző időpontok láttak napvilágot az újbóli ellátás lehetséges időpontjáról. (Népszabadság Online [2006] és Weiner [2007c]: pp. 15–16.)

²⁷² The Moscow Times (2007a).

2006-ban keletkezett hibát (mielőtt megadnák az újbóli üzemeléshez szükséges engedélyt). Ennek megfelelően a Transznyeftyet utasítani fogják, hogy 2007 őszén kezdjék meg a munkálatokat. A Transznyefty szerint viszont lehet, hogy nem nyitják meg többé a vezetékét.²⁷³ A litván elnök arra számít, hogy ez utóbbi fog bekövetkezni.²⁷⁴

Nem ez volt a Mažeikių Nafta első negatív tapasztalata az orosz féllel. Mint emlékeztet, miután a Mažeikių Nafta 1997–1999. évi privatizációja során az amerikai Williams Internationalhez került a társaság részvényeinek 33 százaléka, a csalódott LUKoil – amelyet már 1994-ben kategorikusan visszautasítottak, amikor a butingei export/import olajterminál építésében való részvételért cserébe részesedést kívánt szerezni – különféle technikai okokra hivatkozva korlátozta az olajexportot, ezért a finomító számos alkalommal kénytelen volt felfüggeszteni működését, ami tetemes veszteséget okozott a litvániai vállalatnak. A Mažeikių 2001 közepén kötött szállítási szerződést a Jukosszal (így az ellátási problémák megoldódni látszottak, de a veszteségtermelés tovább folyt), majd a Jukosz 2002-ben két lépésben jutott a részvények 53,7 százalékához.²⁷⁵

Lettország és Litvánia után a harmadik balti államot, Észtországot is érintette a közelmúltban az orosz *energetikai diplomácia*; Németországban a LUKoil élt – tisztán gazdasági érdekből – a szállítások csökkentésével 2007 nyarán.

²⁷³ Reuters (2007f).

²⁷⁴ Reuters (2007h).

²⁷⁵ Zashev (2004): pp. 12–16., Alexander's Gas & Oil Connections (2003) és Weiner (2006a): p. 11.

Az észtországi energetikai diplomácia

Oroszország 2007. május elején leállította az Észtországon áthaladó kőolajtermék- és széntranszítot. Bár az orosz állami vasúttársaság a kőolajtermékek esetében vasúti karbantartási munkákkal, a szénnél pedig – május hónapra – vagonhiánnyal indokolta a lépést, minden valószínűség szerint Észtország egyszerűen a Tallinn belvárosában lévő szovjet emlékmű és sírkert áthelyezésével vívta ki Moszkva haragját. Addig Oroszország olajtermékexportjának negyede – évi 25 millió tonna – haladt át Észtországon, de fontos tranzitútvonala a szénnek, a fémeknek, a faárúnak és a vegyi termékeknek is. A korlátozás tíz napig élt.

A következő korlátozásig csupán júliusig kellett várni. Orosz ipari és kereskedelmi források szerint miután kiújultak a politikai feszültségek, az orosz államvasút utasította az exportőröket, hogy felezzék meg az olajtermékek, a fémek és a szén Észtországon keresztüli szállítását.²⁷⁶

A májusi leállás a kőolajtermékek közül a gázolaj és a benzin tranzitját érintette, míg a júliusi nem hivatalos korlátozás a fűtőolajét. Utóbbi két hetet élt.

2007 júliusában Igor Levityin orosz közlekedési miniszter közölte: Oroszország azt tervezi, hogy teljes kőolajtermék-exportját a saját kikötőin keresztül bonyolítsa le. Elmondása szerint a közelmúltbeli észtországi exportvisszaesés egyik oka az, hogy a Szentpétervár melletti új orosz kikötők növelték kapacitásukat, ezért már nem kifizetődő Észtországon át szállítani. Jóllehet – a miniszter nem tagadta – a politika is szerepet játszott. Levityin az interjúban aláhúzta: nem lesz minden teheráru a saját kikötőkbe terelve (olyan 20 százaléknyi, 200–250 millió tonnányi rakomány az ukrán és a balti kikötőkbe fog menni), de az olajtermékeket stratégiai anyagoknak tekintik, amelyeket csak az orosz kikötőkbe fognak szállítani.²⁷⁷

A LUKoil németországi vitája

2007 nyarán a LUKoil egy hónapon át harmadával csökkentette a Németországba menő kőolajexportot. A LUKoil nyomásgyakorlásának célja az volt, hogy a jövőben közvetlenül – egyedileg – tudjon a finomítókkal szerződni, ne csak a Sunimex Handels-GmbH-n, a németországi finomítóba irányuló orosz nyersolaj importját lebonyolító cégen keresztül. Ez az óhaj nem valósult meg, az importmonopólium viszont belement az áremelésbe.^{278; 279}

A fekete-tengeri orosz kikötőkbe a Tyihoreck–Tuapszé és a Tyihoreck–Novorosszijszk folyosókon vezet a nyersolaj útja. A novorosszijszki terminál (48 M t kap.) az Urals, Tuapszé (5 M t kap.) az Uralsnál jobb minőségű *Siberian Light* típusú²⁸⁰ nyersolajat fogadja. Novorosszijszkból exportálják a Baku–Tyihoreck–Novorosszijszk vezetéken továbbított azeri és az Atirau–Szamara–Tyihoreck–Novorosszijszk relációban menő kazah kőolajat is. (A kelet-ukrán rendszer szintén szállíthat nyersolajat Novorosszijszkba Szamara–Szuhodolnaja–Velikock–Liszicsanszk–Tyihoreck vonalon, ám erre nincs Oroszországnak szüksége, miután megépült az Ukrajnát elkerülő Szuhodolnaja–Rogyionovszkaja alternatív szál.²⁸¹)

A Baku–Tyihoreck–Novorosszijszk olajvezeték (7 M t kap.) útvonala ma már Mahacskalán (Dagesztán) keresztül vezet, kikerüli Csecsenföldet. A Mahacskala–Novorosszijszk szakaszt

²⁷⁶ Az orosz államvasút 2007 júniusában közölte, hogy a szokásos napi 1500-ról 980-ra csökkenti az észt exportútvonalon futó vasúti kocsik számát. Az orosz vasúttársaság azt kérte az olajtermék-exportőröktől, hogy keressenek alternatív kikötőket Litvániában és Lettországon; a faanyagnál Finnországon, a szénnél pedig Ukrajnán és az oroszországi Uszty-Lugán keresztüli szállításra kért fel. (Zhdannikov – Doroshev [2007])

²⁷⁷ Zhdannikov (2007b), Zhdannikov–Doroshev (2007), The Moscow Times (2007b és 2007e).

²⁷⁸ Zhdannikov–Heller (2007), Napi Online (2007), Reuters (2007d) és Zhdannikov (2007c).

²⁷⁹ A szállítások visszafogása mögött húzódó lehetséges magyarázatokról lásd Socor (2007b).

²⁸⁰ Energy Intelligence Group (web).

²⁸¹ IEA (2006): pp. 231–232.

26. táblázat
Az orosz olajexport 2006-ban
(ezer hordó/nap)

Novorosszijszk	768
Más fekete-tengeri	217
Primorszk	1255
Barátság kőolajvezeték	1261
Németország	437
Lengyelország	466
Magyarország	136
Csehország	104
Szlovákia	118
Litvánia	158
<i>Fentiek együtt</i>	<i>3660</i>
Nem Transznyefty, tengeri	170
Kína (vasúton)	178
Murmanszk (vasúton)	47
Egyéb nem Transznyefty, vasúti	47
Kaszipi Csővezeték-konzorcium (CPC/KTK)	53
<i>Teljes nyersolajexport</i>	<i>4155</i>

Forrás: *Nefte Compass* (Energy Intelligence), 2007. január 18.

Idézi: EIA (2007c).

türkmén és kazah olaj
tranzitálására használják.
Mahacskalába (Kaszipi-
tengeri kikötőváros)
tankerekben érkezik a
nyersolaj.

A Transznyeftyen kívüli
*Kaszipi Csővezeték-
konzorcium* (angol rövidí-
tése: CPC, az orosz: KTK)
csőrendszere 2003-tól mű-
ködik (az első fázisban
28,2 millió tonnás éves
kapacitással), s a nyugat-
kazahsztáni tengizi mező-
ről – Tyihorecket délen elkerülve
– szállít olajat
Novorosszijszkba.^{282; 283} A
CPC/KTK saját olajtípusa a *CPC*

Blend.²⁸⁴

Az Oroszországot elkerülő 1768 kilométeres *Baku* (Azerbajdzsán)–*Tbiliszi* (Grúzia)–*Ceyhan* (Törökország) *kőolajvezeték*ből (50 M t kap.) 2006. május végén érkezett meg az első szállítmány. 2007 szeptemberében az azeri állami olajtársaság közölte, hogy terveik szerint 2008-ban jóval kevesebb olajat továbbítanak az oroszországi tranzit igénybevételével: a 2006-os 4 millió tonna helyett körülbelül egymilliót. 2007. január–augusztusban 1,5 millió tonna nyersolajat szállítottak Oroszország területén keresztül.²⁸⁵ (Az 1999-től üzemelő *Baku–Szupsza* [Grúzia] kőolajvezetékét [5 M t kap.] 2006 októberében tíznapos karbantartásra bezárták, s azóta sem nyitották meg.²⁸⁶)

Az alábbi táblázatok és ábrák részletesen szemléltetik, hogy az orosz *nyersolajkivitel* milyen *szállítási infrastruktúrák* igénybevételével és milyen irányokban bonyolódott le a 2000-es években. Jól látható a Transznyeftyen kívüli szállítások 2004–2006-os csökkenése, és hogy a

²⁸² A vezetékbe 2004 novembere óta orosz nyersolajat is juttatnak a kropotkini szivattyúállomásnál (Krasznodar vidék). Ide Tyihoreckből – a CPC/KTK és a Transznyefty hálózata közötti csővezetékes kapcsolat híján – vasúton érkezik a szállítmány. A CPC/KTK fele részt – orosz (24%), kazah (19%) és ománi (7%) – kormányzati kézben van, fele részt magántársaságok – a Chevron Caspian Pipeline Consortium Company (15%), a LUKARCO B.V. (12,5%), a Rosneft-Shell Caspian Ventures Limited (7,5%), a Mobil Caspian Pipeline Company (7,5%), az Agip International (N.A.) N.V. (2%), a BG Overseas Holding Limited (2%), a Kazakhstan Pipeline Ventures LLC (1,75%), illetve az Oryx Caspian Pipeline LLC (1,75%) – tulajdonolják. (CPC/KTK [web2])

²⁸³ Transznyefty (web2), CPC/KTK (web1), Rosznyeftyegasztrój (web) és Mikhailov (2002).

²⁸⁴ Chevron (web).

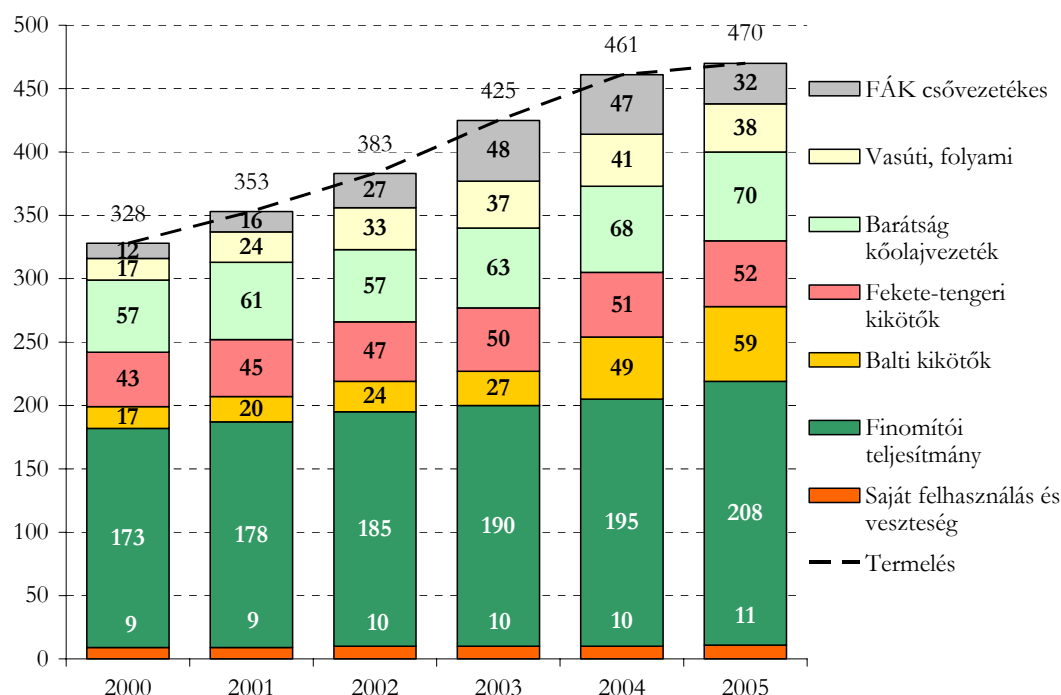
²⁸⁵ The Moscow Times (2007p).

²⁸⁶ Reuters (2007a), CENN (2007) és ABC.az (2007).

csővezetékes export 2006-ban a 2005-ös szinten volt. Szintén látványos a finomítói teljesítmény 2005–2006-os növekedése.

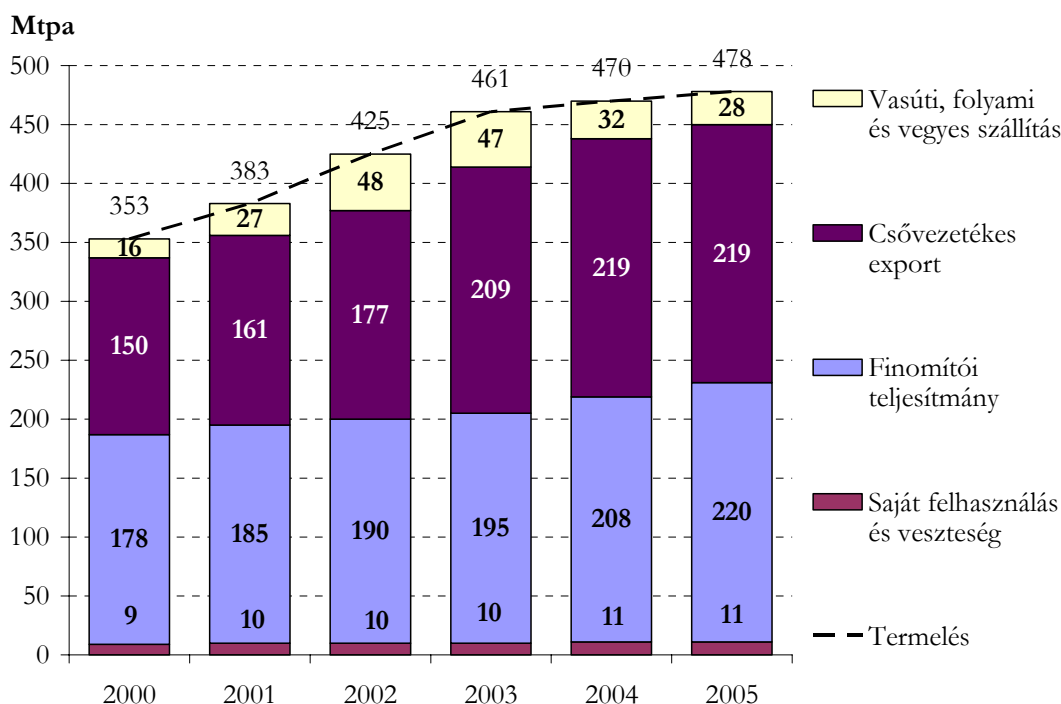
A vezetékes kivitelben a „Barátság” nagyjából 63 millió tonnás teljesítménye (a FÁK-on és a balti országokon kívüli export!) 2006-ban kevéssel haladta meg a 2001 vége óta nulláról felfuttatott primorszkiét (62 M t). A fekete-tengeri kikötőkből 49 millió tonna nyersolajat exportáltak 2006-ban.

6. ábra
Az orosz olajexport csatornái, 2000–2005
(millió tonna/év)

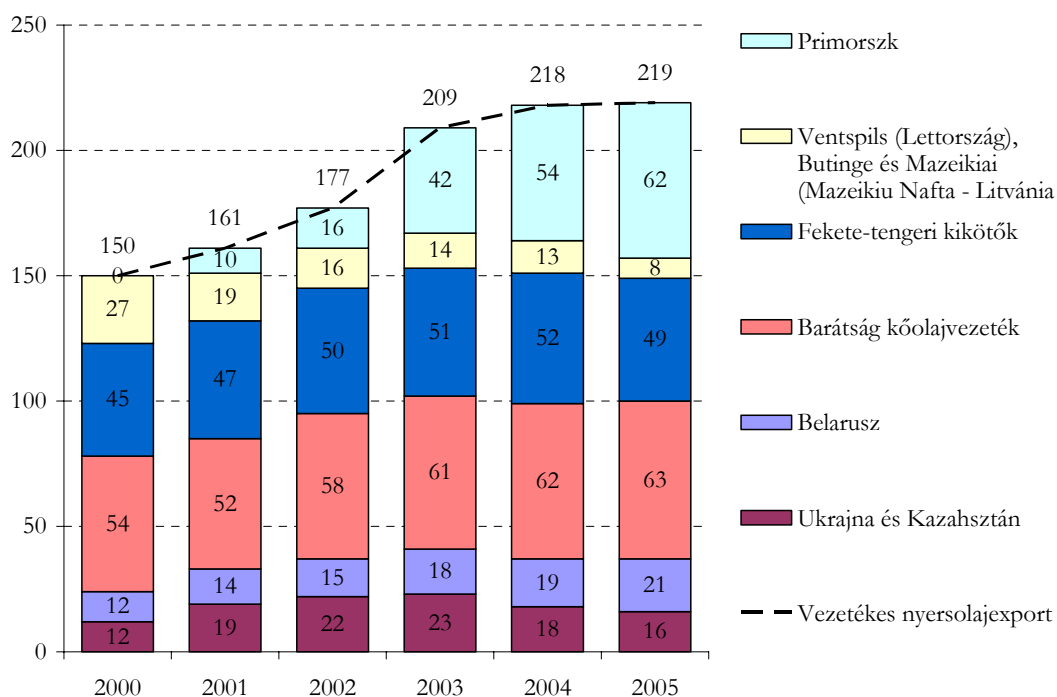
Forrás: Petromarket. Idézi: Considine (2006): p. 2.

7. ábra
Az orosz olajexport csatornái, 2001–2006
(millió tonna/év)

Forrás: Petromarket. Idézi: Nickolov (2007): p. 16.

8. ábra
A vezetékes nyersolajexport alakulása, 2001–2006
(millió tonna/év)

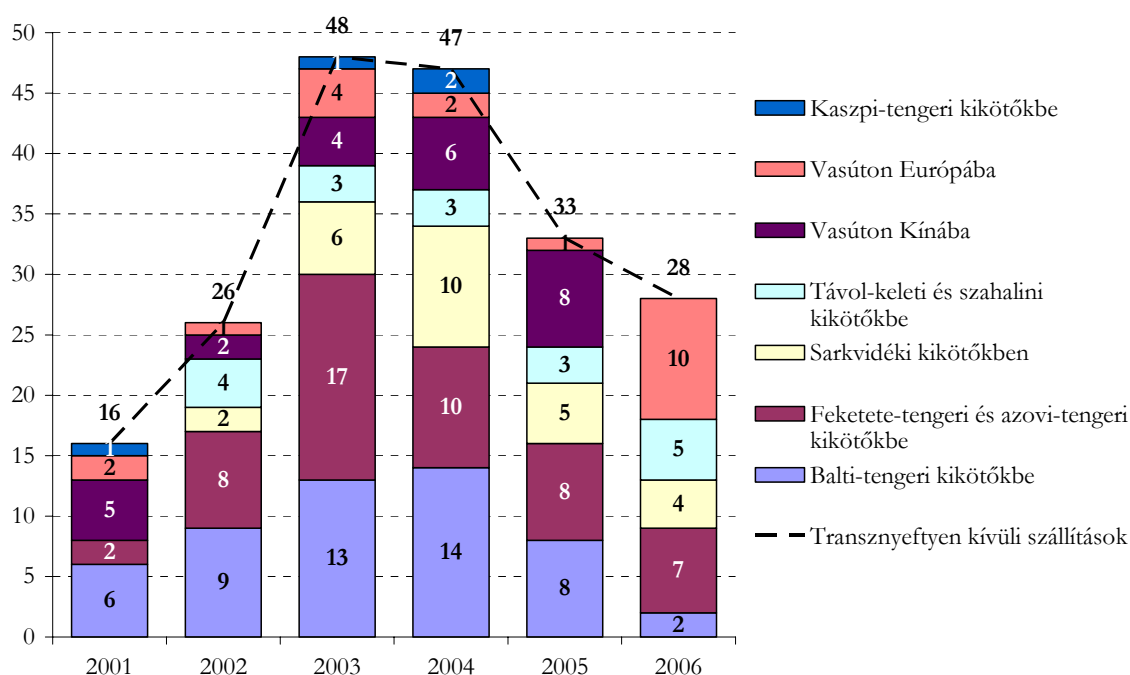

Forrás: Petromarket. Idézi: Nickolov (2007): p. 18.

Ha az olajtársaságnak nem áll rendelkezésére megfelelő vezetékes kapacitás (a nyersolaj vagy a finomított olajtermékek továbbítására), lehetősége van más szállítási módokat is igénybe vennie. Ilyen a vasút vagy a folyami szállítás, bár ezek jóval költségesebb módzatok. Ennek ellenére a Transznyefty hálózatán kívül exportált nyersolajmennyiség az 1995-ös 0,2 millió tonnával szemben 2004-ben 44,4 millió tonnát ért el, amely a FÁK-on túli teljes orosz nyersolajkivitel 21,3 százalékának felelt meg. 2005-ben viszont a Transznyefty szolgáltatásait elkerülő kőolajkivitel számottevően, 29,6 millió tonnára esett vissza.²⁸⁷

Putyin elnök kérése – miszerint a nagyobb hozzáadott érték érdekében az olajvállalatoknak növelniük kell az olajfinomítást, nem pedig egyszerűen exportálniuk a kibányászott kőolajat – meghallgatásra talált: a nyersolajexportot terhelő adó mértéke a finomítás felé fordította a társaságokat. Miközben 2005-ben az olajexport (a FÁK-ba és azon túl egyaránt) 2 százalékkal zsugorodott, az olajtermékek kivitele – 5,7 százalékkal csökkenő FÁK-szállítások mellett – 17,4 százalékkal nőtt.²⁸⁸

9. ábra
A Transznyeftyen kívüli olajszállítások, 2001–2006
(M tonna)

Forrás: Petromarket és TNK–BP. *Idézi:* Nickolov (2007): p. 19.

Ami eddig példátlan volt, 2005 végén bekövetkezett. 2005 novemberében összesen 1,35 millió tonna szabad kapacitás jelent meg olyan fő – az olajtársaságok számára legvonzóbb – irányokban, mint Primorszk (200 ezer tonna), Novorosszijszk (250 ezer tonna), Odessza (600 ezer tonna) vagy Juzsnij (300 ezer tonna).²⁸⁹ 2007 júniusában 1,4 millió tonna szabad hely volt

²⁸⁷ Sagers (2006a): pp. 316–317.

²⁸⁸ IET (2007a): p. 313..

²⁸⁹ Az adatok egy hónapra vonatkoznak. (Nyefity i Kapital [2005])

a rendszerben: Primorszk felé 600, Novorosszijszkba 300, Lengyelország és Németország irányában összesen 500 ezer tonna!²⁹⁰

9) Vezetékprojektek²⁹¹

Burgasz–Alexandrúpoli

A Burgasz–Alexandrúpoli kőolajvezeték a bulgáriai Burgasz kikötőjéből a Boszporuszt és a Dardanellákat kikerülve fog a görögországi partig orosz nyersolajat eljuttatni. A transzbalkáni vezeték kivitelezését 950 millió euróra (1,29 milliárd dollár) teszik. Az aláírási ceremóniára 2007 márciusában került sor.²⁹²

A tervek szerint a 285 kilométeres vezeték évi 35 millió tonna (napi 700 ezer hordó) nyersolajat fog szállítani, később 50 millió tonnát. A nemzetközi projektvállalkozásban a Rosznyefty, a Gazprom Nyefty és a Transznyefty konzorciuma (ООО „Трубопроводный консорциум «Бургас–Александрополис»”) 51 százalékkal részesedhet, míg 24,5–24,5 százalék kerül a bolgár és a görög partnerek kezébe. A bolgár oldalon a részesedés a „Техноэкспортизрой” EAD és a „Булгараз Holding” EAD 50–50 százalékos tulajdoni arányú konzorciumáé („Проектна компания нефтепровод Бургас–Александрополис – BG” AD), a görögöknél 23,5 százalék a „Helpe S.A.–Thraiki S.A.” közös vállalaté, 1 százalék a görög kormányzaté.^{293; 294}

Kelet-Szibéria–Csendes-óceán (VSZTO)

A keleti irányú csővezetékes olajexport, illetve exportdiverzifikáció megvalósítását szolgálja a Transznyefty óriásprojektje, a Kelet-Szibéria–Csendes-óceán kőolajvezeték. A vonal két szakaszból áll majd: az első a Tajset (Irkutszk megye)–Uszty-Kut–Lenszk–Andan–Tinda–Szkovorogyino (Amur megye), a második a Szkovorogyino–Kozmino (Nagy Péter-öböl, Japán-tenger). (Mint emlékeztet, a Jukosz a Bajkált délről elkerülő Kínába haladó kőolajvezetéket álmódott meg.²⁹⁵) A projekt első fázisában épül meg az első szakasz (30 millió tonnás kapacitással), valamint a kozminói terminál (30 M t. kap.). A második fázisban fektetik le a második szakaszt (50 M t. kap.) – a habarovszki és komszomolszki finomítókhoz is építenek leágazást

²⁹⁰ Transznyefty (2007g).

²⁹¹ Térképek (vezetékek, vezetékprojektek): *Transznyefty* (web1), *Mažeikių Nafta* (web), *EIA* (2007b), *Ventspils Nafta* (web), *Minina* (2007), *Mikhailov* (2002), *Poussenkova* (2007) és *CERA* (2007).

²⁹² Kommerszant (2007b).

²⁹³ Transznyefty (2007i).

²⁹⁴ 2007 júniusában és augusztusában olyan bolgár sajtójelentések voltak olvashatók, melyek szerint Oroszország azon van, hogy megszerezze a bolgár és a görög hányadot a megalapításra váró – az olajvezeték felett diszponáló – nemzetközi projektársaságban; a nyomásgyakorlás céljából pedig új feltételeket állít. A bolgárok viszont nem szeretnék megválni részesedésüktől. (Reuters [2007c], Southeast European Times [2007] és Novinite.com [2007]) Bulgária 2007 áprilisában azt nyilatkozta, hogy eladná részesedését vagy annak bizonyos hányadát olyan nagy olajtársaságoknak, mint a kazah állami olaj- és gázipari vállalat, a KazMunajGaz vagy az amerikai Chevron. Korábban a kazah energetikai miniszter elmondta: vásárolna a 49 százalékos bolgár–görög részesedésből. (Reuters [2007b])

²⁹⁵ Milov et al. (2006): p. 297. és Sagers (2006a): p. 524.

–, továbbá az első szakasz kapacitását 80 millió tonnára növelik.²⁹⁶ 2007 júliusában a Transznyefty tudatta, hogy a 2757 kilométeres első szakaszból ezer kilométer elkészült: a Tajset–Uszty-Kut és a Tinda–Szkovorogyino rész.²⁹⁷

Szemjon Vajnstok, a Transznyefty elnöke (aki 2007 októberében távozott a posztjáról) egy 2007. júliusi kormányülésen elmondta, azon vannak, hogy 2008-ban befejezzék az első – Tajsettől Szkovorogyinóig vezető – szakaszt, míg a második szakasz kiépítésére az ipari és energetikai minisztérium miniszterhelyettese, Andrej Gyementyev szerint, a kelet-szibériai mezők termelésbe vonásának függvényében, 2015–2017 előtt várhatóan nem kerül sor.

A kormány azt várja, hogy az olajtársaságok 2015-re képesek lesznek évi 40 millió tonna nyersolajat termelni a régióban. Ugyanakkor a VSZTO második szakaszát 50 millió tonna kapacitására tervezték. A miniszterhelyettes elmondta: Oroszország az ázsiai–csendes-óceáni piac 6 százalékát láthatja el a csővezetéken át.²⁹⁸

A Rosznyedra prognózisában a kelet-szibériai olajtermelés 2015-re eléri az évi 36 millió tonnát, míg 2020-ra nem kevesebb, mint 50 millió tonna nyersolajat kell kibányászni a térségben.²⁹⁹

A Jakutföldön áthaladó olajvezeték a térség mezőfejlesztése és a gazdaságos termelés szempontjából alapvető fontosságú.³⁰⁰ Így a Szaha Köztársaságban az olajbányászat 2020-ra elérheti a 10–12 millió tonnát.³⁰¹ Az első szakaszt teljesen meg tudják majd tölteni a kelet-szibériai mezőkről. Nem lesz szükség nyugat-szibériai nyersolajra, vagyis Oroszország, Vajnstok tájékoztatása alapján, nem fogja csökkenteni az Európába haladó exportot.³⁰² Vajnstok 2007 nyarán azzal dicsekedett, hogy 2009-re 29,8, 2010-re 33, 2011-re pedig már 38,3 millió tonnás igénybejelentés érkezett, vagyis 2010–2011-re az igény meghaladja az első szakasz kapacitását.³⁰³ 2009-re körülbelül 2 millió tonna kőolajat terveznek a Verhnyecsonszkoje mezőről (Irkutszk megye; TNK–BP, Rosznyefty és Kelet-szibériai Gáztársaság), 700–800 ezer tonnát a Duliszminszkről (Irkutszk megye; Urals Energy), több mint 2 milliót a Talakanról (Szaha Köztársaság; Szurgutnyeftyegaz) és 25 milliót a Vankorról (Krasznajarszk vidék; Rosznyefty) a VSZTO-ba táplálni.^{304; 305}

Meglátásom szerint viszont a fenti négy mezőről irreális 2009-re 29,8 millió tonnát várni:³⁰⁶ elképzelhetetlen, hogy 2009-re a Vankorról 25 millió tonna nyersolaj érkezzen!³⁰⁷ Az EIA úgy

²⁹⁶ Eurasia Economic Report (2007).

²⁹⁷ Transznyefty (2007f).

²⁹⁸ Medetsky (2007a).

²⁹⁹ Vosztocsnij nyeftyeprovod (2007b).

³⁰⁰ A VSZTO szempontjából is kiemelendő mezők a Szrednyebotuobinszkoje és a Csajangyinszkoje. (Wehbe–Maggs [2007]: p. 322.)

³⁰¹ Írja a *Transznyefty* (2007f).

³⁰² Medetsky (2007a) és Transznyefty (2007f).

³⁰³ Vosztocsnij nyeftyeprovod (2007a).

³⁰⁴ Transznyefty (2007f).

³⁰⁵ További jelentős kelet-szibériai olajmezők még a Jurubcseno-Tohomszkoje (korábban Evenki Autonóm Körzet, ma Krasznajarszk vidék; Rosznyefty, előtte Jukosz) és a Kujumbinszkoje (korábban Evenki Autonóm Körzet, ma Krasznajarszk vidék; Szlavnyefty). (Minina [2007]: p. 60.)

³⁰⁶ Vö. a CERA fentebb idézett 2010-re szóló kelet-szibériai előrejelzésével.

³⁰⁷ 2009-ben biztosan 10 millió tonna alatt lesz az olajtermelés a Vankoron.

véli, hogy 2011 körülre a Verhnyecsonszkoje, a Talakan és a Vankor mezőről feltölthető a VSZTO első szakasza. Az EIA itt a *Degolyer & McNaughton* előrejelzésére hivatkozik, amely szerint a Vankorról 2010-re akár napi 270 ezer hordós mennyiség (ez durván évi 13,5 millió tonnának felel meg) érkezhethet.³⁰⁸

Az eredetileg 6 milliárd dollárra kalkulált, 2007 végén már 12 milliárd dollár feletti költségvetésűnek mondott első vezetékszakra vonatkozó tarifát még nem állapították meg, de a tervek szerint vagy növelnék a kezdetben szóban forgó – tonnánkénti és 100 kilométerenkénti – 38,80 dollárt, vagy a meglévő vezetékek használatát drágítanák.³⁰⁹ (Egy 2005-ös interjúban Vajnstok 38,80 dolláros tarifát feltételezett a Szkovorogyino és Kína, valamint a Szkovorogyino és a keleti parti terminál közötti szakaszra is.)³¹⁰

Az akkor még gazdaságfejlesztési és kereskedelmi miniszter German Gref 2007 júliusában hangsúlyozta, hogy 50 dollárt meghaladó szállítási díjnál az olajtársaságok már veszítenének az üzleten, hacsak nem eltekintenének az ásványkincs-kitermelési adótól.³¹¹

Bár az eredeti tervekben az állt, hogy az első fázisban Szkovorogyinóból az összes olaj Kínába kerül, valószínűleg 15 millió tonna megy Kínába és ugyanennyi – vasúttal – Kozminóba.³¹² (Vajnstok egy 2007. márciusi interjúban elmondta, hogy a Szkovorogyino–Kozmino szakaszra tonnánkénti 25 dollárban állapodtak meg a vasúttársasággal.³¹³) Természetesen a vasútlobbi erősen ellenérdekelt a csővezeték-építésben. A Szkovorogyinótól a kínai határig vezető 70 kilométeres szakasz megépítésének 400 millió dolláros költségét a kínai fél fedezi.³¹⁴ Az elágazás építését 2008-ban kezdik el.³¹⁵

A Balti Vezetékrendszer második ága (BTSZ–2)

Az orosz kormányzat 2007 májusában végső jóváhagyását adta a Balti Vezetékrendszer második ágára (BTSZ–2).³¹⁶ A tervek szerint a belorusz határhoz közeli oroszországi Unyecsánál (Brjanszk megye) térülne el a Barátság vezetéken áramló nyersolaj, s a primorszki terminálba érkezne meg (ahonnan tankhajókon keresztül szállíthatják el), vagyis kikerül(het)né az eddigi tranzitországokat.³¹⁷

A Transznyefty szerint a vezeték 18 hónap alatt kivitelezhető. A megépítés költsége 2–2,5 milliárd dollárra rúghat. A BTSZ–2 kapacitása perspektivikusan évi 50 millió tonna (50 millió tonna $\approx$ 370 millió hordó) lesz.³¹⁸ A Balti Vezetékrendszer jelenlegi kapacitása 75 millió tonna. (A BTSZ kapacitása a 2001. decemberi 12 millió tonnáról 2006 áprilisára 65, majd novemberé-

³⁰⁸ EIA (2007c).

³⁰⁹ Medetsky (2007a), RIA Novosztji (2007d) és The Moscow Times (2007f).

³¹⁰ Nyefty i Kapital (2005).

³¹¹ Medetsky (2007a) és RIA Novosztji (2007d).

³¹² Uo.

³¹³ Rebrov (2007).

³¹⁴ Demyanenko (2006).

³¹⁵ Transznyefty (2007e).

³¹⁶ RIA Novosztji (2007b).

³¹⁷ Kárpátinfo.net (2007).

³¹⁸ A tervek szerint 50 millió tonna lesz, de a Transznyefty korábban azt közölte, hogy nem zárják ki a kapacitás 75 millió tonnára történő emelését. (Gudkov–Rebrov [2006])

re 75 millió tonnára nőtt.³¹⁹) Ennek megfelelően Primorszk kapacitását évi 150 millió tonnára ($\approx$ 1,1 milliárd hordó) növelnék. Ez a mennyiség egyaránt háromszorosa a novorosszijszki terminálból történő szállításoknak, illetve a Baku–Ceyhan vezeték kapacitásának.³²⁰

A Barátság kőolajvezeték évi 75–80 millió tonna (80 millió tonna $\approx$ 590 millió hordó) nyersolajat szállít. A korábbi szintet természetesen csökkenti a Litvániába irányuló csővezetékes export 2006 júliusával való leállása.³²¹

2007 elején Putyin elnök egy sajtótájékoztatón közölte, hogy már utasította a kormányzatot a primorszki olajterminál 50 millió tonnával való bővítésének kidolgozására. Putyin elnök jelezte, hogy az Oroszország által kifizetett évi összesen 4,2 milliárd dolláros tranzitdíj igen eltűzött.³²²

Harjaga–Indiga

Bizonytalanok a kilátások a Transznyefty egy másik projektjét, a 12 millió tonnás éves áteresztő kapacitásúra tervezett *Harjaga–Indiga* cső megépítését illetően. A Barents-tenger partján található Indigába (Nyenec Autonóm Körzet) a Tyiman-Pecsora olajmedencéből (Harjaga olajmező, Nyenec Autonóm Körzet) érkezhette a nyersolaj a 430 kilométeres csövön.³²³

A régió nyersolaja ma döntően a LUKoil tulajdonában lévő 150 kilométeres *Harjaga–Usza* szakaszon át kerül a Balti Vezetékrendszerbe (Usza–Uhta–Jaroszlavl). Egy kisebb, de növekvő mennyiség a Varandey melletti terminálból kerül exportra.³²⁴ A Harjaga olajmezőt (Nyenec Autonóm Körzet) bekapcsoló vezeték kapacitása 150 millió dolláros beruházás eredményeként 2003-ban 7-ről 12 millió tonnára emelkedett.³²⁵ Szemjon Vajnstok a már idézett 2007. márciusi interjúban aláhúzta, hogy a Harjaga–Usza vezeték használati díja 15-ször magasabb, mint a Transznyeftyé.³²⁶

A jégmentes és nagyobb tankhajók fogadására alkalmas *Murmanszkba* továbbra is csak vasúton lehet olajat szállítani (Indiga télen befagy, jégtörőket igényel, s sekélyebb is a murmanszki vizeknél).³²⁷ Jóllehet a LUKoil, a Jukosz, a Szibnyefty és a TNK még 2002-ben egy Nyugat-Szibériából Murmanszkba tartó olajvezeték megépítését javasolta, a projekt 2003–2004-ben elakadt.³²⁸ A magánforrásokból épülő vezetéknek, amelyet legfeljebb évi 80 millió tonna nyersolaj elszállítására méreteztek volna (2002-ben a felek úgy gondolták, hogy 2010-re ekkora hiány lesz az exportinfrastruktúrában), két lehetséges útvonalat adtak meg: a 3600 kilométeres Nyugat-Szibéria–Uhta–Murmanszkot és a 2500 kilométeres Nyugat-Szibéria–Usza–Murmanszkot. A szállítandó olajmennyiség többsége Nyugat-Európába és Észak-Amerikába

³¹⁹ Dementyev (2007).

³²⁰ Socor (2007a).

³²¹ RIA Novosztyi (2007b).

³²² Transznyefty (2007a).

³²³ A Barents-tengeri szállítási lehetőségekről lásd Bambulyak–Frantzen (2007).

³²⁴ BarentsObserver.com (2007a).

³²⁵ Piterisky (2004).

³²⁶ Rebrov (2007).

³²⁷ de Zardain (2005): p. 4.

³²⁸ Milov et al. (2006): p. 295.

ment volna. Azt tervezték, hogy 2004-ben megkezdődhet az építés és 2007-től működőképes is lesz a vezeték. A 2002. novemberi közös sajtótájékoztatón elmondták, hogy a projekt nyitva áll mások előtt is (a külföldieket szintúgy beleértve), és hogy a Szurgutnyeftyegaz nemrég jelezte érdeklődését. Mihail Hodorkovszkij megjegyezte, hogy további elégséges érdeklődő esetén a résztvevők esetleg úgy döntenek, hogy nem egy, hanem két vezetéképítést építenek Murmanszk felé, 120 millió tonnás összkapacitással.³²⁹

Kazahsztán–Kína

Kazahsztán megelőzte Oroszországot a Kínába irányuló csővezetékes kapcsolat kiépítésében: a 2005 végén felavatott *Ataszu–Alasankou kőolajvezeték*en 2006 közepén indult el a kereskedelmi szállítás. 2007 augusztusában Kazahsztán és Kína megegyezett az Ataszu és Alasankou közötti közel ezer kilométeres kazah–kínai – közös tulajdonban lévő – olajvezeték meghosszabbításáról is. A 700 kilométeres újabb szakasszal Kína közvetlen csővezetékes kapcsolatba kerülne a Kaszpi-tengerrel az *Atirau–Kenkijak–Kumkol–Ataszu–Alasankou* útvonalon.³³⁰ (Az orosz nyersolaj az Omszk [Oroszország]–Pavlodár [Kazahsztán] szakaszon keresztül az Ataszu–Alasankou vezetékbe juttatva érkezik Kínába.³³¹) Elemzők szerint a vezetéken évi 5 millió tonna nyersolajat küldhetnek Kínába, később viszont megnégyszerezhetik a kapacitást.³³² A KazMunajGaz elnöke, Uzakbaj Karabalin szerint az olajvezeték meghosszabbítása 2009-re kivitelezhető.

A kazahsztáni olajtermelés jelenleg gyakorlatilag stagnál: 2006-ban 64,8 millió tonnát tett ki (gázkondenzátummal együtt), míg 2007-re 65,3 millió tonna várható (2007 első kilenc hónapjában 49,9 millió tonnát ért el). A 2015-re vonatkozó 150–160 milliós ambiciózus hivatalos előrejelzést Kazahsztán kénytelen volt 120–130 millió tonnára mérsékelni. (A kazah energetikai miniszterhelyettes elmondása szerint 2010-re 75–80, 2015-re pedig 120–130 millió tonnás olajtermelés várható.) A belföldi felhasználás jelenleg 11 millió tonnára rúg, 2015-re 16 milliót várnak.³³³

Az 57 millió tonnás kazah olajexportból 24 millió a Kaszpi Csővezeték-konzorcium rendszerén keresztül áramlik Novorosszijszkba, hogy ott tankerekbe töltsék. További 16 millió tonna jut az *Atirau* (Kazahsztán)–*Szamara* (Oroszország) csővezetékebe. Vasúton Oroszországba 2,8 millió tonna megy. Évi 2,4 millió tonna kondenzátumot szállítanak Orenburgba (Oroszország) feldolgozásra.

Az orosz irányon túl a Kaszpi-tengeri kikötővárosból, Aktauból 9–10 millió tonnát bocsátanak vízre kisebb tankhajókon – főként Bakuba (Azerbajdzsán) és Nekába (Irán). A Bakuba érkező kőolaj vasúton jut el a batumi és kulevi terminálba (Grúzia).

Az *Ataszu–Alasankou* csővezetékebe 2,2 millió tonna nyersolajat pumpáltak 2006 második félévében, 2007-re 4,5 millió tonna valószínűsíthető. A Kínába irányuló mennyiség azonban a

³²⁹ Jukosz (2002 és web).

³³⁰ BBCHungarian.com (2005), Yermukanov (2006) és The Moscow Times (2007f).

³³¹ TNK–BP (2006) és Rodova (2007).

³³² Golovnina (2007).

³³³ Socor (2007c) és Kioge.kz (2007).

majdani Kenkijak–Kumkol vezetéknek köszönhetően 2010-től évi 20 millió tonnára nőhet.³³⁴ Mivel Kazahsztán olajexportjának nagyja Oroszországon keresztül fut, el kell viselnie az orosz tranzitmonopóliumot. Ezzel a monopolpozícióval került szembe a Mažeikių Naftára pályázó KazMunajGaz 2005-ben, amikor a Transznyefty visszalépett a tranzitmegállapodástól, meggátolva ezzel a KazMunajGazt abban, hogy nyersolajjal lássa el a Mažeikių Naftát.³³⁵ De komoly akadályt jelent az is, hogy – a nagyobb profitra vágyó – Oroszország ellenzi a Kaszpi Csővezeték-konzorcium évi 67 millió tonnára történő bővítését.³³⁶

10. ábra
Kőolajvezetékek és olajtermelő régiók Oroszországban

Forrás: <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Russia/images/Russian%20Energy%20at%20a%-20Glance%202007.pdf>

A Baku–Tbiliszi–Ceyhan és az Ataszu–Alasankou kőolajvezetékek megfelelő válaszok a Kaszpi-tengeri, közép-ázsiai diverzifikációt illetően. Transzkaszpi vezetékek azonban a

³³⁴ Socor (2007c).

³³⁵ RIA RosBusinessConsulting (2005).

³³⁶ Schmollinger–Gordon (2007).

Kaspi-tenger jogi helyzetének elhúzódó rendezetlensége miatt egyelőre nem kivitelezhetők.³³⁷

Ami a keleti irányt illeti, a kazah állami olaj- és gázipari vállalat, a KazMunajGaz elnöke, Uzakbaj Karabalin a 2007. augusztusi kazah–kínai elnöki találkozót követően – a pragmatizmusra helyezve a hangsúlyt – úgy fogalmazott: bár Kelet felé erősítenek, ez nem jelenti azt, hogy a nyugati irányban gyengítenének a szálakon.³³⁸

³³⁷ Milov (2006b): pp. 19–20. és Milov (2007e): pp. 6–7.

³³⁸ The Moscow Times (2007f).

10) Finomítóépítés és -bővítés

28. táblázat
Kőolaj-finomítás Oroszországban

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
M tonna	178	185	188	194	207	219
Változás (%) [*]		3,9	1,6	3,2	6,7	5,8

^{*} A fenti – kerekített – adatok alapján saját számítások.

Forrás: Szurgutnyeftyegaz (2006 és 2007): p. 15.

Oroszországban 25 kőolaj-finomító üzemel.³³⁹ 2006-ban 219 millió tonna kőolajat dolgoztak fel az oroszországi finomítóknak, 23 százalékkal többet, mint 2001-ben (178 millió tonna).³⁴⁰ A kőolaj-finomítás 2007 júliusában – napi 4,71 millió hordós teljesítménnyel – a februári rekordot követően ismét csúcsot döntött. A legtöbb nyersolajat a LUKoil (18%)

és a Jukosz (16%) finomította 2006-ban. A sorban követő társaságok a TNK–BP (9%), a Szurgutnyeftyegaz (9%), a Gazprom Nyefity (7%), a Szlavnyefity (6%), a Rosznyefity (5%) és a RusszNyefity (3%).³⁴¹

Benzinből a 2006-os belföldi felhasználás 28,2 millió tonnát tett ki, míg az export mennyisége mindössze 5,9 millióra rúgott. A gázolajnál a vonatkozó számok: 29,0 és 36,2, a fűtőolajnál 22,0 és 37,1 millió tonna.³⁴²

A kőolaj-finomítók kapacitáskihasználtsága a 2004. évi 68 százalékról 2006-ra 84,7-re nőtt; 2005-ben 81 százalékon állt.³⁴³ A finomítói kapacitások terén Oroszország 6,3 százalékos aránnyal a harmadik helyen áll a világon – az Egyesült Államok (20,0%) és Kína (8,1%) után, Japánt (5,2%) megelőzve.

29. táblázat
Olajfinomítás Oroszországban 2006-ban – a legjelentősebb társaságok (%)

LUKoil	18
Jukosz	16
TNK–BP	9
Szurgutnyeftyegaz	9
Gazprom Nyefity	7
Szlavnyefity	6
Rosznyefity	5
RusszNyefity	3
Egyéb	27

Forrás: Szurgutnyeftyegaz (2006): p. 15

³³⁹ Zhdannikov (2007a).

³⁴⁰ Szurgutnyeftyegaz (2006): p. 15.

³⁴¹ Szurgutnyeftyegaz (2007): p. 15.

³⁴² Nickolov (2007): p. 21.

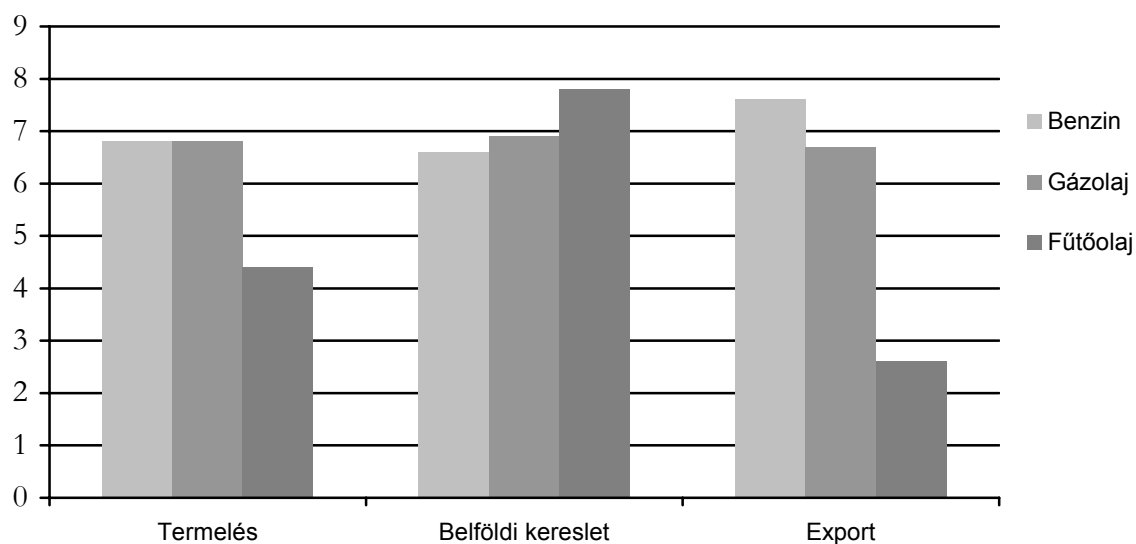
³⁴³ *Uo.* p. 20.

30. táblázat
A kőolajtermékek belföldi felhasználása és
exportja 2004–2006-ban
(M tonna)

	2004	2005	2006
<i>Benzin</i>			
Export	4,4	5,5	5,9
Belföldi felhasználás	26,1	26,4	28,2
<i>Gázolaj</i>			
Export	29,8	32,8	36,2
Belföldi felhasználás	25,6	27,1	29,0
<i>Fűtőolaj</i>			
Export	31,3	36,2	37,1
Belföldi felhasználás	22,1	20,4	22,0

Forrás: Reuters. Idézi: Nickolov (2007): p. 21.

11. ábra
A benzin, a gázolaj és a fűtőolaj termelésének, belföldi keresletének,
továbbá exportjának növekedése 2006-ban
(%)

Forrás: Reuters. Idézi: Nickolov (2007): p. 21.

31. táblázat
A finomítói kapacitás* alakulása az Oroszországi SZSZSZK-ban,
illetve az Oroszországi Föderációban
(ezer hordó/nap)

1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
6862	6922	7002	7002	7042	7202	7212	7212	7242	7278	7278	7278	7278	7278

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
6425	6425	6485	6087	6098	5933	5577	5443	5395	5363	5451	5486	5491	5491	5491

* Atmoszférikus desztillációs kapacitás.

Forrás: BP (2007).

Az olajcégek a finomítói kapacitások bővítésén és modernizálásán dolgoznak: az olajtermékexport növelése érdekében elengedhetetlen a minőség javítása, az európai standardoknak való megfelelés.

- * Ekképpen a *Tatnyefty* 5 milliárd dolláros beruházással készül kőolaj-finomítót építeni, amely a Szovjetunió összeomlása óta az első új oroszországi létesítmény lesz. A nyiznyekamszki finomító (Tatársztán), amely a tervek szerint 2009-ben kezdi meg működését, a társaság gyenge minőségű, magas kéntartalmú nyersolajából évi 7 millió tonna feldolgozására lesz képes. Az üzemben évi 2,5 millió tonna – az európai szabványok követelményeit kielégítő – gázolaj termelésére kerülne sor, amelyet exportálnának; az előállítandó 1 millió tonna benzín majdnem egészét pedig a hazai piacon tervezik értékesíteni.³⁴⁴
- * A *TNK–BP* 2009-re 500 millió dollárt óhajt finomítóba fektetni a kibocsátás növelése érdekében.³⁴⁵
- * A *LUKoil* 1,5 milliárd dollárt tervez beruházni 2010-ig a Nyizsnyij Novgorod-i (Nyizsegorod megye) olajfinomító felújítására és bővítésére, ami a létesítmény kibocsátásának több mint 30 százalékos emelkedését tenné lehetővé.³⁴⁶
- * A *Szurgutnyeftyegaz* Leningrád megyében kíván 6 milliárd dolláros tőkebefektetéssel kőolaj-finomítót felhúzni 2011-re, amellyel a társaság finomítói kapacitása 50 százalékkal bővül. A Kirisi–2 nevű komplexum évi 12 millió tonna kőolaj feldolgozására lesz képes. A „Szurgut” leányvállalata, a Kirisinyeftyeorgszintyez által Kirisi városában jelenleg működő olajfinomító – amely 2007-ben 22 millió tonna nyersolajat fog feldolgozni – kapacitását 2009-re 24 millió tonnásra tornázzák fel. A Szurgut 2,4 milliárd dollárt költ 2008 végéig egy hidrokrakkoló üzem létesítésére, továbbá legalább 2,8 milliárdot egy katalitikus krakkoló létrehozására (annak érdekében, hogy több könnyű terméket tudjanak termelni).³⁴⁷

³⁴⁴ The Moscow Times (2007m).

³⁴⁵ The Moscow Times (2007n).

³⁴⁶ The Moscow Times (2007r).

³⁴⁷ The Moscow Times (2007q).

- * A fekete-tengeri kikötővárosban, Tuapszében lévő jelenlegi Rosznyefty-olajfinomító – 2 milliárd dolláros költségvetésű – bővítése, illetve rekonstrukciója következtében évi 12 millió tonna nyersolaj feldolgozására lesz lehetőség a jelenlegi 4,3 millió tonnával (2006-os adat) szemben.³⁴⁸ 2007 januárjában a Rosznyefty vezetése egy sajtótájékoztatón elmondta, hogy a munkálatoknak 2007 harmadik negyedében állnak neki, és 2010 végén fogják befejezni. A Rosznyefty 2007 elején az év egészére 100 millió dolláros beruházással számolt a finomítás terén: 60 milliót szánt a tuapszéi, 40-et a komszomolszki létesítményére.³⁴⁹ Ugyancsak 2010-re terveznek a kínai nemzeti olajtársasággal, a CNPC-vel, közös vállalkozásban Peking mellé egy 10 millió tonna éves kapacitású olajfinomítót felépíteni.³⁵⁰ A Rosznyefty 2012-re szándékozik megnyitni új finomítóját a csendes-óceáni partvidéken, a VSZTO végpontjától 3–4 kilométerre, amely az első fázisban 10 – a másodikban pedig már 20 – millió tonnás éves kapacitással bírna. A termelés 90 százalékát exportra szánják.³⁵¹ A Rosznyefty 2007 augusztusában első alkalommal vett nyersolajat a szabadpiacon Oroszországban (szeptemberi szállításra) – a saját szamarai finomítójában történő feldolgozása céljából. Az eladó a Szurgutnyeftyegaz volt. Az orosz szabadpiacon havi 2,8–3,5 millió tonna kőolaj cserél gazdát a szabad finomítói kapacitással és a kőolajból „többlettermeléssel” rendelkezők között. Az eladói pozícióban jellemzően a Szurgutnyeftyegaz és a TNK–BP helyezkednek el, a vevők pedig a baskíriai finomítók, valamint a moszkvai kőolaj-finomító.³⁵²
- * A londoni székhelyű *Imperial Energy* 2007. szeptemberi hírek szerint arról tárgyal más olajvállalatokkal, hogy Tomszk megyében finomítót építsenek, amelynek kezdő kapacitása évi 1 millió tonna (napi 20 ezer hordó) lehet.³⁵³

11) Összegzés

Oroszország a világ második legnagyobb olajtermelője és -exportőre, az olajfelhasználásban a negyedik. A nyersolaj az orosz árukivitel mintegy 34 százalékát adja, az olajtermékek részesedése 15 százalék. Az olajágazat kitüntetett szerepet játszott a 2000-es évek Oroszországnak felemelkedésében. A szektort és a nemzetgazdaság egészét megtámogató³⁵⁴ Urals-ár 2007-ben átlagosan 69–70 dollárt ért el (október második felétől tartósan 80 dollár fölé került az árfolyam, novemberben háromszor volt 90 dollárt meghaladó heti átlagár³⁵⁵); csökkent a Brenttel szembeni árhátrány.

Az exportvámmal és a kitermelési adóval az állam keményen megsarcolja az olajtársaságokat. A nyersolaj exportvámja a hazai finomítást és az olajtermékek kivitelét ösztönzi (mind ehhez járul még az erős rubel is), jóllehet a növekvő számú modern gépkocsi következtében a

³⁴⁸ Rosznyefty (web8).

³⁴⁹ Rosznyefty (2007a).

³⁵⁰ The Moscow Times (2007d) és RIA Novosztyi (2006b).

³⁵¹ The Moscow Times (2007o) és Transznyefty (2007h).

³⁵² The Moscow Times (2007g) és EnergiaInfo (2007).

³⁵³ The Moscow Times (2007k).

³⁵⁴ A „Gajdar-intézet” becslése szerint a Urals árának 1 dolláros emelkedése a GDP 0,28 százalékával növeli a szövetségi költségvetés adóbevételét. (IET [2007]: p. 85.)

³⁵⁵ FOB, mediterrán jegyzés. (EIA [web1])

jó minőségű benzin és gázolaj iránti élénk kereslet kedvezővé teszi a belföldi értékesítést. Az olajvállalatok a közelmúltban ambiciózus tervekkel álltak elő a finomítói kapacitások bővítését és modernizálását illetően.

Az állami felügyelet alatt álló társaságok részesedése a kitermelésből mára mintegy 39 százalék lett. A Rosznyefty – főként a Jukosz romjaiból építkezve – közepes nagyságúból a legjelentősebb termelővé lépett elő 2007-re: 2004 végén megszerezte a Juganszknjeftjegaszt, 2006. decembertől az Udmurtnjeftt többségi tulajdonosa, 2007-ben megvette a Szamaranyeftjegaszt és a Tomszknjefttet is (bár utóbbi felét 2007. decemberben a Gazprom Njeftynek adta el). A Gazprom-csoport 2005-ben a Szibnyefttyel gyarapodott, 2006 decemberében a Szahalin–2-be kéredzkedett be.

Az orosz olajtermelés a 2000–2004 közötti kiemelkedő, átlag évi 8,5 százalékos növekedést követően politikai, geológiai, gazdasági és szállítási okoknak köszönhetően 2004 második felében elvesztette a dinamizmusát. A 2005 óta tapasztalt, 2 százalékos nem sokkal meghaladó éves bővülési ütem 2008-ban minden valószínűség szerint 2 százalék alá fog esni. A 2007-es növekményben oroszánrésze volt a Szahalin–1 és a Szalim-projektnek.

A CERA 2006-os előrejelzése azt mutatja, hogy az oroszországi olajkitermelés 2005 és 2015 között évi átlag 1,9 százalékkal fog bővülni. A fő olajterület, Nyugat-Szibéria, termelése 2015-ig évi átlag 1,1 százalékkal emelkedhet.

A kelet-szibériai olajbányászat aktivizálódása összekapcsolódik a Kelet-Szibéria–Csendes-óceán kőolajvezeték építésével. A vezeték legfőbb forrásai a Vankor, a Verhnyecsonszkoje és a Talakan mezők lesznek. A kozminói terminállal együtt 13–14 milliárd dolláros költségvetésű első fázis befejezését az ütemterv 2008-ra teszi, a jelenlegi készütségi állapotot tekintve azonban 2009-re várható. Kérdés, hogyan fogják a keleti beruházások befolyásolni a nyugat-szibériaiakat, előbbiek milyen mértékben vannak el forrásokat.

Amíg nem üzemel a VSZTO, addig is mehet orosz nyersolaj csővezetéken Kínába: Omszkból Kazahsztánon át az Ataszu–Alasankou vezetéken. A kínai olajigény látványosan nő: 2006-ban a kínai nyersolajimport (145,8 M t) 2,1-szerese volt a 2002-es mennyiségnek, míg a kőolajtermékeknél 1,5-szeres növekedést jegyezhettek fel. Az olajfelhasználás Kínában 1990-ben 112,8, 2000-ben 223,6, 2006-ban 349,8 millió tonna volt, az olajtermelés eközben rendre 138,3, 162,6 és 183,7 millió tonnát tett ki.³⁵⁶

A tervek szerint 2008-ban kezdődik el a Burgasz–Alexandrúpoli kőolajvezeték építése, amely lehetővé teszi, hogy 300 ezer tonnás bruttó hordképességű, transzatlanti tankhajókat töltsenek meg nyersolajjal a görög terminálnál.³⁵⁷ A CPC/KTK kapacitásbővítéséről viszont továbbra sincs megállapodás.

Kérdéses, hogy a 2007 eleji orosz–belorusz olajvitával napirendre került Balti Vezetékrendszer második ágának lefektetését követően mekkora mennyiséget terelne át Oroszország a Barátság kőolajvezetékéből, amelyről rossz állapota és a diverzifikációs projektek ellenére sem gondoljuk, hogy leáldozott volna az ideje. Oroszországnak figyelnie kell arra is, nehogy túltáplálja a fekete-tengeri és a primorszki irányt.

³⁵⁶ BP (2003 és 2007).

³⁵⁷ Dimas (2005): p. 7.

A Harjaga–Indiga vezetékiprojektje egyelőre áll: a LUKoil „beelőzi” (varandei terminál bővítése, Juzsno–Hilcsujuszkoje–Varandei vezetékiprojekt) a Transznyeftyet.

A nyomásgyakorlásban és külpolitikai viszontválaszban (csapelzárás, forgalomátterelés stb.) megnyilvánuló orosz energiadiplomácia elemzése nagyon kényes feladat. Leginkább azért, mert korlátozottak az információk a történeésekről, így nehéz megállapítani, hogy egyidejűségről vagy ok-okozati összefüggésről van-e szó; a különböző ügyeket mindig egyedileg kell kezelni. A Mažeikių Nafta esetében például egyes elemzők közvetlen összefüggést sejtnek az olajtársaság nem orosz vállalatnak (hanem a lengyel PKN Orlennek) történő értékesítése és a röviddel ezt követő vezetéksérülés miatti orosz exportleállítás között – erre azonban nincs bizonyíték. Ebben a helyzetben fontosabb lehet az a kérdés, hogy az orosz félnek, illetve az olajvezetékek felett diszponáló Transznyeftynek szándékában áll-e a problémát megoldani, vagy inkább a halogatás az érdeke. Az orosz hozzáállásról némi képet ad Viktor Hrisztyenko 2007. május végi cinikus párizsi nyilatkozata. Az ipari és energetikai miniszter – azontúl, hogy közölte, nem fogják megnyitni a vezetéket, az ügyet pedig technikainak és gazdasági nevezte – azt mondta, hogy az egyetlen áldozat egy olyan finomító, amelyről azelőtt nem is hallott.³⁵⁸ (Litvániának valószínűleg bele kell törődnie, hogy a jövőben csővezetékes orosz nyersolaj nélkül marad.)

A Tallinn belvárosában lévő szovjet emlékmű és sírkert áthelyezése utáni 2007-es észtországi ideiglenes tranzitleállítás (az orosz államvasút a kőolajtermékeknél karbantartási munkákra, a szénnél pedig vagonhiányra hivatkozott) és tranzitcsökkentés (amely okára előbb nem érkezett magyarázat) abból a szempontból volt más, hogy Igor Levityin orosz közlekedési miniszter (később) nem tagadta: a politika is szerepet játszott (amellett, hogy állítása szerint az egyik ok az a tény, hogy a Szentpétervár melletti új orosz kikötők növelték kapacitásukat, ezért már nem kifizetődő Észtországon át szállítani).³⁵⁹

Felvetődik az a kérdés is, hogy egy időszakos leállítás, illetve átterelés mekkora veszteséget okoz az egyes orosz társaságoknak. (A tranzitországokra most nem térünk ki, hiszen az orosz reakciók arról is szólnak, hogy nem támogatják tovább a tranzittal ezeket az utódállamokat.) Jelen esetben egyrészt a Transznyeftyre és az orosz vasúttársaságra gondolunk, másfelől e két cég szolgáltatásait igénybe vevő termelőkre, illetve exportőrökre. (A gáziparban az orosz monopolcég, a Gazprom révén ilyen megkülönböztetés nem is tehető.) Utóbbiak nem véletlenül használták eddig ezt az irányt. A ventspilsi vezetékes reláció 2003-as megszüntetésekor például az öt legnagyobb társaság – a LUKoil, a Jukosz, a Szurgutnyeftyegaz, a TNK és a Rosznyefty – a szállítások folytatása végett fordult az akkori miniszterelnökhöz, Mihail Kaszjanovhoz, hiszen a kialakult helyzet (abban a pillanatban) sértette az exportőrök érdekeit.³⁶⁰

Az észtországi korlátozás azonban annyiban is különbözik Ventspilstől és a Mažeikių Naftától, hogy előbbinél az adott problémától (a szoborügy és annak bel-, illetve külpolitikai vonatkozásai) független területet (tranzit) ért a megtorlás, továbbá nem gazdasági, hanem politikai kiindulópontja volt.

³⁵⁸ Bohlen (2007).

³⁵⁹ Noha Szergej Ivanov már 2007. április végén – vagyis a májusi és júliusi lépések előtt – megfenyegette Észtországot tranzitügyben. (Nyilas [2007b])

³⁶⁰ Socor (2003).

Kiemelendő, hogy a LUKoil magántársaság (!) németországi vitája nem hasonlítható a szóban forgókhoz: ez egy üzleti alku volt, amelyben az orosz fél a szállítások csökkentésével próbálta érdekeit érvényesíteni. (A LUKoil az ezredfordulón – más okból – a Mažeikių Naftánál is hasonló eszközökhöz nyúlt.)

Az orosz–belorusz vita a fentieknél bonyolultabb volt. Az orosz lépésre (csapelzárás) elvileg azért került sor, mert Belarusz elutasította Oroszország jogos követelését (hogy Belarusz 85–15%-os arányban ossza meg az olajtermékek exportvámját a vámuniós partnerrel, Oroszországgal). Egyértelmű az ok-okozati összefüggés, ám a valós indítékok mélyebben húzódnak meg, vagyis a „retorzió” időzítésének van jelentősége: egy hosszú ideje fennálló állapot (Oroszország számára gazdasági veszteséget termelő helyzet valamilyen – jövőbeli/potenciális – előnyért cserébe) miért pont akkor szűnjön meg.

Természetesen bármikor hozhatnak tisztán gazdasági megfontolásból ilyen döntést, az elemzők a nyomás mögött mégis olyan tényezőket véltek felfedezni 2007 elején, mint a belorusz kőolaj-finomítók megszerzése,³⁶¹ Aljakszandr Lukaszenka elnök meggyengítése,³⁶² vagy az orosz olajtársaságok rászorítása arra, hogy a Barátság helyett más exportcsatornák felé forduljanak, s ezáltal a tranzitországokat kerüljék ki.³⁶³ (*Konończuk* – tekintettel a 2006 végi orosz–belorusz gáztárgyalás eredményeire is – az Oroszországtól való gazdasági függőség növelésére irányuló törekvést hangsúlyozza.³⁶⁴)

A tanulmánynak nem témája a földgázszektor (az orosz–ukrán tranzitviták még összetettebbek – a közvetítőcégek, az ukrán belpolitika és az ukrán klánok szerepe okán is, s nem szabad elfelejteni azt sem, hogy Ukrajna korábban rendszeresen megcsapolta a tranzitot), ezért csak megjegyezzük, hogy hasonló a helyzet a Szovjetunió utódállamaiban történő gázáramelésekkel is: alacsonyabb ár – fizetési elmaradás vagy egyéb hátrány tűrése – értelemszerűen csak bizonyos feltételek teljesülése (politikai lojalitás; részesedésszerzés vezetékekben, egyéb energetikai létesítményben, társaságban) esetén lehetséges.

A következmények szempontjából főként nem mindegy, hogy milyen termékről van szó: nyersolajról vagy földgázról, hiszen más célra használják fel (ma általában az előbbit a közlekedéshez, az utóbbit a fűtéshez és a melegvíz előállításához), más pótlási lehetőségek merülhetnek fel (készletek; szállítási módok és irányok; rövid távú szerződések, valamint azonnali piacon való vásárlás), így a kimaradásnak is más kihatásai vannak. A Barátság kőolajvezeték 2007. januári elzárásakor például nem kellett ellátási gondoktól tartaniuk a fogadó országoknak. Egyfelől, mert stratégiai készletekkel rendelkeznek³⁶⁵ (a 2007. januári leálláskor a Mol a technikai tartalékon felül a stratégiaihoz is kénytelen volt hozzányúlani), másrészt a nyersolaj

³⁶¹ A Szlavnyeftynek 42,5 százalékos részesedése van a maziri olajfinomítóban. (Energy Charter [2007b]: p. 13.)

³⁶² Deák András György véleménye. (Hírszerző [2007])

³⁶³ Mihail Krutyihin meglátása. (Deák [2007] és BBCRussian.com [2007])

³⁶⁴ Konończuk (2007): p. 7.

³⁶⁵ Az egyes országok eltérő nagyságú stratégiai készletekkel bírnak a régiókban. A kőolaj- és/vagy kőolajtermék-készletezési kötelezettségéről szóló uniós irányelvnek Magyarország már a 2004-es csatlakozáskor megfelelt, míg Csehország 2005. december 31-ig kapott derogációt (jóllehet maradéktalanul jelenleg sem teljesíti a feltételeket), Lengyelországnak és Szlovákiának 2008 végén, Észtországnak, Lettországnak és Litvániának pedig 2009. december 31-én jár le az átmeneti időszak (Lengyelországnak mára sikerült bőségesen megfelelnie az irányelvnek). (European Commission [web1] és [web2])

pótlása – bár drágábban – más szállítási útvonalon (Magyarországnak rendelkezésére áll a horvátországi Omišalj és a százhalmombattai finomító között húzódó Adria-kőolajvezeték³⁶⁶) és módon (például vasúton, a tengerpartiakra tankerekkel) is megoldható. Fontos tényező, hogy rövid távú szerződések keretében és az azonnali piacokon is lehetőség van nyersolajat vásárolni. A földgáznál viszont a keleti irány téli közepi kimaradása rövid idő alatt nagyon komoly fennakadáshoz vezethet a régiókban.

³⁶⁶ Az Adria-kőolajvezeték kétirányú működésre képes: Magyarországra 9,6, az Adriai-tenger felé 6,9 millió tonnás éves kapacitással. 2007 nyara óta ismét hoz nyersolajat Magyarországra.

Felhasznált irodalom

- ABC.az (2007): *State Oil Company of Azerbaijan exported over 7.3 million tons of oil for January-November 2007*. ABC.az, december 3. http://abc.az/eng/news_03_12_2007_19576.html
- ABCmoney.co.uk (2007): *Rosneft, TNK-BP to split East Siberian Gas Co's 11 pct stake in Russian oilfield*. ABCmoney.co.uk, május 25. <http://www.abcmoney.co.uk/news/25200777467.htm>
- Alexander's Gas & Oil Connections <http://www.gasandoil.com>:
- (2000): *Wintershall and Gazprom to make feasibility study for Prirazlomnoye project*. 5. évf., 13. sz., június 23.
- (2002): *Wintershall withdraws from joint oil project with Gazprom*. 7. évf., 8. sz., április 18.
- (2003): *Country Analysis: Baltic Sea Region*. 8. évf., 2. sz., január 24.
- (2004): *BHP Billiton holds talks with Russian energy minister*. 9. évf., 21. sz., október 28.
- APS Review Downstream Trends (2001): *The Russian Oil & Gas Producers - SurgutNefteGaz*. APS Review Downstream Trends, augusztus 21. <http://www.allbusiness.com/sector-21-mining/oil-gas-extraction-crude/1190742-1.html>
- Åslund, Anders (2006): *Russia's Energy Policy: A Framing Comment*. Eurasian Geography and Economics, 47. évf., 3. sz., szeptember-október, pp. 321–328.
- Bambulyak, Alexei – Frantzen, Bjørn (2007): *Oil transport from the Russian part of the Barents Region. Status per January 2007*. The Norwegian Barents Secretariat and Akvaplan-niva, Norway. http://www.barentswatch.com/miljo/olje/oil_transport_ru_no_2007.pdf
- Bank Rosszii (web) *Platyojsnij balans Rosszijszkoj Fegyeracii (analiticeszskoje predsztavlenyje)*. Bank Rosszii – web. http://www.cbr.ru/statistics/credit_statistics/print.asp?file=bal_of_paym_an_06.htm
- BarentsObserver.com:
- (2007a): *Nenets AO calls for quick construction of pipeline to Barents Sea*. Január 5.
- (2007b): *Total reached compromise with Russian watchdog*. Augusztus 24.
- Basnyefty (2007): *Godovoj otcshot otkritogo akcionyernogo obszsesztva „Akcionyernaja Nyeftyjanaja Kompanyija Basnyefty” za 2006 god*. http://www.bn-rb.ru/files/bn_document_34.rtf
- BBCHungarian.com (2005) *Kazah-kínai olajvezeték*. BBCHungarian.com, december 15. http://www.bbc.co.uk/hungarian/news/story/2005/12/051215_kazak_china_oil.shtml
- BBCRussian.com (2007): *Zajavlenyje Minszka nye iszpugali nyeftyanyikov*. BBCRussian.com, január 4. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_6230000/6230281.stm
- Bohlen, Celestine (2007): *Letter from Lithuania: Baltic state seeks freedom from Russia's energy 'friendship'*. International Herald Tribune, július 3. <http://www.iht.com/articles/2007/07/03/news/letter.php>
- BP (2003): *BP Statistical Review of World Energy 2003*. BP, London, június.
- BP (2007): *BP Statistical Review of World Energy 2007*. BP, London, június.
- Chevron (web) *CPC Blend. Assay and Composition*. Chevron – Crude Oil Marketing. http://crudemarketing.chevron.com/assay/cpc_summary.pdf
- CENN (2007): *BP will replace a 60-kilometer site of an Baku-Supsa oil pipeline*. CENN (Caucasus Environmental NGO Network) Monthly Bulletin, szeptember 30. <http://bulletin.cenn.ge/digest.php?ca=Georgia&langu=English#2831>
- CERA (2007): *Comparative Views on Eurasian Oil and Gas Transportation. Eurasia Transportation Forum Breakfast.*, Cambridge Energy Research Associates, Houston, február 13. <http://www.cera.com/asp/cda/filedisplay/filedisplay.ashx?PK=28980>
- CEU–VKI (2007): *A biztonság gazdasági vonatkozásai, a mozgástér perspektívái. A nyersanyag- és energiaforrások elérhetősége (ellátásbiztonság)*. Vitaanyag, Közép-európai Egyetem – Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, január. <http://www.vki.hu/kulkapcs/Ellatasbiztonsag.pdf>
- ConocoPhillips (2005): *ConocoPhillips and LUKOIL Announce Closing of Timan-Pechora Joint Venture*. ConocoPhillips – News Release, július 1. <http://www.conocophillips.com/NR/rdonlyres/92D4E48D-1F05-4B80-B283-F15755650012/0/LUKOILCOPJVRReleaseFINAL070105.pdf>
- Considine, Tony (2006): *The export potential of Russian Refining*. CERA conference, Istanbul, június. http://www.tnk-bp.com/common/en/press/events/Tony_CERA-0506.pdf
- CPC/KTK (web1) *Obscsaja informacija o kompanyii*. CPC/KTK – web. <http://www.cpc.ru/portal/alias!press/lang!ru/tabID!3357/DesktopDefault.aspx>

- CPC/KTK (web2) *Sztruktúra KTK*. CPC/KTK – web.
<http://www.cpc.ru/portal/alias!press/lang!ru/tabID!3360/DesktopDefault.aspx>
- de Zardain, Paul (2005): *The Barents Sea: Strategic Options for Oil Exports in Russia's Northwest*. IAAE Newsletter, 3. né. <http://www.iaee.org/documents/05sum.pdf>
- Deák András György (2007): *Az orosz energiaipar sajátosságai*. Magyar Külügyi Intézet Hírlevél, 2007/4. sz., július 10.
http://www.kulugyiintezet.hu/kulpol/kiadvany/hirlevel/MKI_hirlevel_2007-04.pdf
- Deák Bálint (2007): *Szünetel a Barátság, jöhet az Adria*. Origó, január 8.
<http://www.origo.hu/uzletinegyed/hirek/hazaihirek/20070108elzartak.html?pldx=1>
- Dementyev, Andrey (2007): *For a well-balanced development*. Oil of Russia, 2. sz.
<http://www.oilru.com/or/31/582/>
- Demyanenko, Vlasta (2006): *Russia may scrap plan for China oil pipeline link*. Reuters, november 8.
<http://uk.reuters.com/article/oilRpt/idUKL0873750820061108?sp=true>
- Dienes, Leslie (2004): *Observations on the Problematic Potential of Russian Oil and the Complexities of Siberia*. Eurasian Geography and Economics, 45. évf., 5. sz., július, pp. 319–345.
- Dimas, Christos (2005): *Why the Burgas-Alexandroupolis pipeline?* Oil and Gas Transportation in the CIS & Caspian Region, Emerging Europe Energy Summit, Vienna, november 3–4.
http://www.doingbusiness.ro/summit/pdf/Day%20One/Parallel%20Session%20A%20-%20Oil%20&%20Gas/16.30%20-%2018.00/BAOPP-Christodoulos_Dimas.pdf
- EBRD (2007): *EBRD disengages from talks on Sakhalin II Project*. EBRD – Press releases, augusztus 7.
<http://www.ebrd.com/new/pressrel/2007/070807.htm>
- eBroker (2006): *A Gazprom hamarosan megegyezhet a Shellel a Szahalin-2-ről*. eBroker, december 13.
http://www.ebroker.hu/pls/ebkr/new_cikkek_html_p.startup?p_cikk_id=120457354
- EEG (2007): *Obzor ekonomiceszkij pokazatyelej*. Ekonomiceszkaja ekspertnaja gruppá Minisztersztvo Finanszov Rossziszkoj Fegyeracii, Moszkva, december 12.
http://www.eeg.ru/downloads/obzor/rus/zip/2007_12.zip
- EIA: (1997): Appendix D – Field Summaries. In: *Oil and Gas Resources of the West Siberian Basin, Russia*. Energy Information Administration, Washington, DC, DOE/EIA–0617. sz., november, pp. 138–216.
- (2007a): *Oil – Russia. Country Analysis Briefs*, Energy Information Administration, április.
<http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Russia/Oil.html>
- (2007b): *Maps – Russia. Country Analysis Briefs*, Energy Information Administration, április.
<http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Russia/Maps.html>
- (2007c): *Oil Exports – Russia. Country Analysis Briefs*, Energy Information Administration, április.
http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Russia/Oil_exports.html
- (web1) *World Crude Oil Prices*. Energy Information Administration – web.
http://tonto.eia.doe.gov/dnav/pet/pet_pri_wco_k_w.htm,
http://tonto.eia.doe.gov/dnav/pet/xls/pet_pri_wco_k_w.xls
- (web2) *Mediterranean Russian Urals Spot Price FOB* (Dollars per Barrel). Energy Information Administration – web. <http://tonto.eia.doe.gov/dnav/pet/hist/wepcuralsw.htm>
- (web3) *Europe Brent Spot Price FOB* (Dollars per Barrel). Energy Information Administration – web. <http://tonto.eia.doe.gov/dnav/pet/hist/rbrteA.htm>
- (web4) *Cushing, OK WTI Spot Price FOB* (Dollars per Barrel). Energy Information Administration – web. <http://tonto.eia.doe.gov/dnav/pet/hist/rwtca.htm>
- (web5) *Top World Oil Producers and Consumers*. Energy Information Administration – web.
http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/topworldtables1_2.htm
- Enyergetyicseskaja sztratyeigija Rosszii na period do 2020 goda* (Az orosz kormány által 2003. augusztus 28-án elfogadott 2020-ig tartó energiastratégia).
<http://www.minprom.gov.ru/docs/strateg/1> (Angolul [rövidített]):
http://ec.europa.eu/energy/russia/events/doc/2003_strategy_2020_en.pdf
- EnergialInfo (2007): Szabadpiaci olajat vett a Rosznyefty. EnergialInfo, augusztus 23.
<http://olajpiac.hu/?t=1&i=15915&m=10&s=165>
- Energy Charter: (2007a): *From Wellhead to Market. Oil Pipeline Tariffs and Tariff Methodologies in Selected Energy Charter Member Countries*. Energy Charter Secretariat, Brussels, január.
http://www.encharter.org/fileadmin/user_upload/document/Oil_Pipeline_Tariffs_-_2007_-_ENG.pdf

- (2007b): *In-depth Review of the Investment Climate and Market Structure in the Energy Sector of Belarus*. Energy Charter Secretariat, Brussels, december.
http://www.encharter.org/fileadmin/user_upload/document/Belarus_ICMS_2007_ENG.pdf
- Energy Intelligence Group (web) *The Crude Oils and their Key Characteristics*. Energy Intelligence Group – web. (Táblázat a „The International Crude Oil Handbook, 2007” című könyvből.)
http://www.energyintel.com/DocumentDetail.asp?document_id=200017
- Eurasia Economic Report (2007): *Eurasia Economic Report (Interfax Eurasia Economic Weekly)*, szeptember 3. <http://www.allbusiness.com/manufacturing/manufacturing-sector-performance/5502861-1.html>
- European Commission: (web1) *Report on the results of the negotiations on the accession of Cyprus, Malta, Hungary, Poland, the Slovak Republic, Latvia, Estonia, Lithuania, the Czech Republic and Slovenia to the European Union*. European Commission – web.
http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/enlargement_process/future_prospects/negotiations/eu10_bulgaria_romania/negotiations_report_to_ep_en.pdf
 (web2) *Security Stocks. European Commission – Energy*.
http://ec.europa.eu/energy/oil/stocks/index_en.htm
- Felder, Theodor (2005): *Russian Oil – Current Status and Outlook*. APPEX London 2005.
<http://energy.ihs.com/NR/rdonlyres/26C6F43E-29F7-4486-9B39-B9A07C40AB6F/0/felder.pdf>
- Gabrielyants G. A. – Poroskun V. I. – Krasilnikova T. B. (2004): *Comparison of the Russian Classification and UNFC of Reserves and Resources*. Presentation to First Session of UNECE Ad Hoc Group of Experts on Supply of Fossil Fuels, Geneva, november 10–11.
http://www.unece.org/ie/se/pdfs/adclass/day2/GabrielyantsRussianFed_UNFC.pdf
- Gárdonyi Imre (2007): *Végleg a Rosznyefty a Jukosz*. Világgazdaság, szeptember 27.
<http://vg.hu/index.php?apps=cikk&cikk=189801&fr=rss>
- Gateway to Russia (2002): *Anglo Siberian Oil - Interim Results. Gateway to Russia*, szeptember 30.
<http://www.gateway2russia.com/art.php?artid=8994&rubid=50&parent=Results&grandparent=Economic+News>
- Gazprom, <http://www.gazprom.com>: (2006): *Gazprom Annual Report 2005*.
 (2007a): *Gazprom Databook 2006*.
 (2007b): *Gazprom Annual Report 2006*.
 (web) *Prirazlomnoye oil field*. Gazprom – web.
<http://www.gazprom.ru/eng/articles/article22766.shtml>
- Gazprom Nyefty: (web1) *Analyst Center*. Gazprom Neft – web.
<http://www.gazpromneft.com/pages.php?page=472&lang=1>
 (web2) *Dobicsa i razrabotka*. Gazprom Nyefty – web.
<http://www.gazpromneft.ru/business/production/>
 (web3) *History of Oil in Russia*. Gazprom Neft – web.
<http://gazpromneft.com/pages.php?page=2&lang=1> (Oroszul: *Isztorija nyeftyi v Rosszii*.
<http://gazprom-neft.com/pages.php?lang=2&page=2>)
- Gereben Ágnes (2005): *Az orosz oligarchák alkonya*. In: Hoffman (2005): pp. 606–607.
- Golovkina, Maria (2007): *Kazakhstan, China agree on pipeline from Caspian*. Reuters, augusztus 18.
<http://uk.reuters.com/article/oilRpt/idUKL1872705320070818?sp=true>
- Gorskova, Anna: (2007a): *Total okupajetszja*. Vremja Novosztej, február 13.
 (2007b): *Francuzszkij kompromissz*. Vremja Novosztej, augusztus 24.
- Grace, John D. (2005): *Russian Oil Supply. Performance and Prospects*. Oxford Institute for Energy Studies – Oxford University Press, Oxford.
- Grohmann, Karolos (2007): *Russia, Greece, Bulgaria sign oil pipeline deal*. Reuters, március 15.
<http://www.reuters.com/article/companyNewsAndPR/idUSL1517739320070315?sp=true>
- Gudkov, Alekszandr – Rebrov, Denisz (2006): *Nyefty pusztjat v obhod Belorysszii*. Kommerszant, május 22. <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=767382>
- Hanson, Philip (2005): *Observations on the Costs of the Yukos Affair to Russia*. Eurasian Geography and Economics, 46. évf., 7. sz., október–november, pp. 481–494.
- Hírszerző (2007): *Ez már a megoldás, vagy a diktátor feje a tét? - sokkolja Európát az olajháború*. Hírszerző, január 10.
http://www.hirszerto.hu/cikk.ez_mar_a_megoldas_vagy_a_diktator_feje_a_tet_-_sokkolja_europat_az_olajhaboru.26613.html

- Hoffman, David. E. (2005): *Oligarchák. Erő és hatalom az új Oroszországban*. Századvég Kiadó, Bp.
- IEA (2006): *Ukraine Energy Policy Review 2006*. International Energy Agency, Paris.
- IET (Institute for the Economy in Transition, Moscow):
- (2005): *Russian economy in 2004. Trends and Outlooks*. Március.
 - (2006): *Russian economy in 2005. Trends and Outlooks*. Március.
 - (2007a): *Russian economy in 2006. Trends and Outlooks*. Március.
 - (2007b): *Russian Economy: Trends and Perspectives November 2007*. December.
- Jukosz (2002): *YUKOS, LUKOIL, SIBNEFT and TNK formalize intention to construct Murmansk pipeline system*. YUKOS – YUKOS Exclusive, november 27.
<http://www.yukos.com/exclusive/exclusive.asp?id=6111>
- Jukosz (web) Murmansk Pipeline. YUKOS – web. <http://www.yukos.com/RM/Murmansk.asp>
- Kanajev, Pjotr (2006): „Rosznyefty” nye ponyimajet po-francuzszki. Gazeta.ru, február 14.
http://www.gazeta.ru/2006/02/14/oa_188660.shtml
- Kárpátinfo.net (2007): *Ismét az orosz kormány előtt a balti vezetékterv*. Kárpátinfo.net, április 12.
<http://www.karpatinfo.net/article40270.html>
- Kezik, Irina (2007): *Doplata za bankrotsztvo*. Gazeta, 172. sz., szeptember 17.
<http://www.gzt.ru/business/2007/09/16/220035.html>
- Kioge.kz (2007): *Oil production volume expected to hit 75-80 mln tons in 2010: Vice Minister of Energy*. Kioge.kz, október 3. http://www.kioge.kz/en/2007/news_items/oil-productionvolume
- Kommerszant, <http://www.kommersant.com>:
- (2007a): *Transneft, Transnefteproduct Ordered to Consolidate*. Kommersant, április 17.
 - (2007b): *Putin Signs Burgas-Alexandroupolis Deal into Law*. Kommersant, június 14.
 - (2007c): *Subsoil Agency Approves New Schedule for Kharyaga*. Kommersant, augusztus 29.
- Konończuk, Wojciech (2007): *Belarusian-Russian Energy Conflict: The Game Is Not Over*. Policy Brief, Batory Foundation, Warsaw, január. <http://www.batory.org.pl/doc/belarusian-russian-energy-conflict.pdf>
- Laskina, Jelena (2007): *Ekonomike nuzsen kapitalnij remont*. Rosszjiszkaia Gazeta, április 20.
<http://www.rg.ru/2007/04/20/ekonomika.html>
- Lenta.ru: (2004a): „Vedomosztyi”: Docsku „Jukosza” kupil „Szurgutnyeftjegaz”. Lenta.ru, december 21.
<http://pda.lenta.ru/economy/2004/12/21/ugansk/>
- (2004b): „Rosznyefty” kupila „Bajkalfinanszgrup” za 10 tiszjacs rublej. Lenta.ru, december 28.
<http://lenta.ru/economy/2004/12/28/rosneft/>
- LUKoil, <http://www.lukoil.com/materials/doc>:
- (2007a): *LUKoil Annual Report 2006*.
 - (2007b): *LUKoil Fact Book 2007*.
 - (2007c): *Exploration and Production*. In: LUKoil (2007b) pp. 24–33.
 - (2007d): *LUKoil Analyst Databook 2007*.
 - (2007e): *Major Fields of LUKOIL Group*. In: LUKoil (2007d).
 - (2007f): *Tax Environment*. In: LUKoil (2007d).
- Mažeikių Nafta (web) *Our Company*. <http://www.nafta.lt/en/content.php?pid=5>
- Medetsky, Anatoly: (2007a): *Pacific Pipeline Delayed Until 2015*. The Moscow Times, július 20., p. 5.
- (2007b): *Strategic Sectors Bill Off Until 2008*. The Moscow Times, november 9., p. 5.
- MERT (2007): *Koncepcija dolgoszrocsnogo szocialno-ekonomicsseszkogo razvityija Rosszjiszkoj Fegyercii do 2020 g.* Minyiszersztvo ekonomicsseszkogo razvityija i torgovlja Rosszjiszkoj Fegyercii (MERT), július 24.
http://www.economy.gov.ru/wps/portal/!ut/p/_s.7_0_A/7_0_AP/.cmd/ad/.ar/sa.detailURI/.ps/X/.c/6_0_6/K/.ce/7_0_1LK/.p/5_0_J8/.d/8/_th/J_0_18L/_s.7_0_A/7_0_AP/_me/7_0_35-7_0_A?PC_7_0_1LK_documentId=1185283411781&PC_7_0_1LK_listMode=-Archive&PC_7_0_1LK_documentType=monitoring&PC_7_0_1LK_pageNum=4#7_0_1LK
- Mikhailov, Nick (2002): *Russian oil pipelines set for expansion*. Oil and Gas Journal, 12. sz., március 25., pp. 62–68. http://www.ogj.com/articles/save_screen.cfm?ARTICLE_ID=139400
- Milov, Vladimir – Coburn, Leonard L. – Danchenko, Igor (2006): *Russia's Energy Policy, 1992-2005*. Eurasian Geography and Economics, 47. évf., 3. sz., május–június, pp. 285–313.
- Milov, Vladimir:

- (2006a): *The Power of Oil and Energy Insecurity*. Institute of Energy Policy, Moscow, január.
<http://www.energypolicy.ru/files/Russia-energy%20insecurity.pdf>
- (2006b): *Possible future of Russian and CIS oil production*. OECD, Paris, június 23.
<http://www.energypolicy.ru/files/milov-June23-2006.ppt>
- (2006c): *Russian oil & gas sectors: recent developments*. London, szeptember 18.
<http://www.energypolicy.ru/files/Milov-London%20Sep.18-2006.ppt>
- (2006d): *Putin's Russia and its energy policy*. CERI, Paris, október 11.
<http://www.energypolicy.ru/files/Milov-Oct11%202006.ppt>
- (2006e): *Post-G8 activities of Gazprom and Transneft*. IEA, Paris, október 12.
<http://www.energypolicy.ru/files/Milov-Oct.12%202006.ppt>
- (2006f): *Whither Russian oil & gas?* Moscow, november 13.
<http://www.energypolicy.ru/files/Milov-Nov13-2006.ppt>
- (2007a): *The growing role of state in Russia's oil & gas industries*. Bagshot, Surrey, május 23.
<http://www.energypolicy.ru/files/milov%20May23-2007.ppt>
- (2007b): *Nuzsno li Rosszii nacionalizirovaty enyergytyku?* Voronyezs, június 30.
<http://www.energypolicy.ru/files/milov%20June30-2007.ppt>
- (2007c): *Russian oil & gas sector: major slowdown amid increased state interference*. Georgetown University, október 29. <http://www.milov.info/files/milov-Oct29-2007.ppt>
- (2007d): *Understanding Russia's International Energy Politics*. Columbia University, New York, október 30. <http://www.milov.info/files/milov-Oct30-2007.ppt>
- (2007e): *Energy geopolitics, Russia, Central Asia, and South Caucasus*. Yerevan, november 12.
<http://www.milov.info/files/milov-Nov12-2007.ppt>
- Minina, Olga (2007): *Pipelines Of Eastern Siberia From Local Supplies To Large-Scale Exports*. Pipeline & Gas Journal, augusztus.
http://www.oildompublishing.com/PGJ/pgj_archive/aug07/siberia.pdf
- Mol (2005). *A MOL új partnere a ZMB projektben*. Mol – Tőzsdei bejelentések, szeptember 14.
http://www.mol.hu/hu/a_molrol/befektetoknek/tozsdei_bejelentesekek/2005/2005._szeptember_14
- Mosolova, Tanya (2007): *Gazprom Pushes Exxon on Gas Sales*. The Moscow Times, szeptember 5., p. 5.
- Munkácsy Gyula (2006) *Olaj-vezérelte gazdasági expanzió Oroszországban*. Fejlesztés és Finanszírozás, 2006/4. sz., pp. 3–11..
- Napi Online (2007): *Újra megy az orosz olaj*. Napi Online, augusztus 28.
<http://www.napi.hu/default.asp?cCenter=article.asp&nID=342879&place=parnews>
- Narjanmarnyefteygaz (web): *O kompanyii*. Narjanmarnyefteygaz – web.
<http://www.nmng.ru/About.aspx?Lang=ru>
- Népszabadság Online (2006): *Nem lesz újra Barátság-1 Litvánia felé?* Népszabadság Online, augusztus 16. <http://www.nol.hu/cikk/414135/>
- Nickolov, Ruslan (2007): *Energy Security and Sustainability: Russia's Role in the New Energy Equation*. Február 19. <http://www.oecd.org/dataoecd/9/42/38253401.pdf>
- Novinite.com (2007): *Russia Pressures Bulgaria, Greece into Selling Stakes in Oil Pipeline*. Novinite.com, augusztus 28. http://www.novinite.com/view_news.php?id=84700
- Nyefty i Kapital: (2004): *Szevernije tyerritorii*. Nyefty i Kapital, október 12.
<http://www.oilcapital.ru/info/projects/63395/private/63405.shtml>
- (2005): *Szemjon Vajnstok: „Transznyefty” predlagajet szokratyity ekszport nyeftyi. Procentov na 50–60.* (Intervju sz prezigyentom OAO „AK Transznyefty”) *Nyefty i Kapital*, 12/2005. sz. (Az interjú oroszul és angolul is olvasható a Transznyefty honlapján:
<http://www.transneft.ru/press/Default.asp?LANG=EN&ATYPE=9&PG=1&ID=10183> és
<http://www.transneft.ru/press/Default.asp?LANG=RU&ATYPE=9&PG=5&ID=10006>)
- (web1): http://www.oilcapital.ru/stat/stat_2/stat_2.shtml
- (web2): *Ventspils Nafta*. Nyefty i Kapital – web.
<http://www.oilcapital.ru/info/companies/comp1/63424/private/63444.shtml>
- Nyilas Gergely (2007a): *Orosz intés a NATO-nak. Putyin a fegyverzetkorlátozás felfüggesztését jelentette be*. Népszabadság, április 27. <http://www.nol.hu/cikk/444477/>
- Nyilas Gergely (2007b): *Megszökött az orosz milliárdos?* Népszabadság, augusztus 30.
<http://nol.hu/cikk/462254/>
- Oil & Gas Eurasia (2007): *Russian Oil Majors Don't Gain Much from High Prices*. Oil & Gas Eurasia, november 13. <http://www.oilandgaseurasia.com/news/p/0/news/1305>

- Pápay József (2004): *Kőolaj- és földgáztelepek kitermelési eljárásai és azok hatékonysága*. Székfoglaló előadás, elhangzott 2004. november 23-án. www.mta.hu/fileadmin/szekfoglalok/000583.pdf
- Pappe, Jakov – Drankina, Jekatyerina (2007): *Kak nacionalizirujut Rossziju: nyeftjegazovij szektor*. Gyengi, 36. (642.) sz., szeptember 9. <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=804680>
- Pitersky, Alexander (2004): *The five successful years*. Oil of Russia, 3. sz. <http://www.oilru.com/or/17/213/>
- Poussenkova, Nina (2007): *The wild, wild East. East Siberia and the Far East: A New Petroleum Frontier?* Working Papers, Carnegie Moscow Center, Carnegie Endowment for International Peace, Moscow, 2007/4. sz. <http://www.carnegie.ru/en/pubs/workpapers/RM-4-eng.pdf>
- Rebrov, Denis (2007): *Szemjon Vajnstok: ot nasz praktyicseszki nyicsego nye zaviszit. Glava „Transznyeftyi” o novih rosszizszkih nyeftjeprovodah*. Kommerszant, március 13. <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=749199> (Az interjú angolul is olvasható a Transznyefty honlapján: <http://www.transneft.ru/press/Default.asp?LANG=EN&ATYPE=9&ID=13096>)
- RedOrbit.com (2006): *Rosnedra to Discuss Revoking Kharyaga License on Dec 22*. RedOrbit.com, december 21. http://www.redorbit.com/news/business/777118/rosnedra_to_discuss_revoking_kharyaga_license_on_dec_22/index.html
- Reuters, <http://uk.reuters.com/article>:
- (2007a): *Reopening Baku-Supsa pipeline not high priority-BP*. Április 16.
 - (2007b): *Talks on Balkan pipeline company to start in May*. Április 19.
 - (2007c): *Press Digest - Bulgaria - June 11*. Június 11.
 - (2007d): *LUKOIL reaches oil supply deal with Germany*. Augusztus 28.
 - (2007e): *Rosneft says Kamchatka oil reserves rival Sakhalin*. Szeptember 5.
 - (2007f): *Russian oil link to Lithuania to be shut until 2009*. Szeptember 6.
 - (2007g): *Sakhalin-2 confirms winter crude export delays*. Szeptember 25.
 - (2007h): *Russia won't re-open oil pipeline, Lithuania says*. Október 11.
- RIA Novosztyi, <http://en.rian.ru/>:
- (2006a): *Court dismisses Total's Siberian oil field claims*. Október 10.
 - (2006b): *CNPC, Rosneft to build oil refinery in China by 2010*. December 6.
 - (2007a): *Gazprom issues plan for oilfield development in Barents Sea*. Február 8.
 - (2007b): *PM Fradkov orders second leg of Baltic Pipeline System – 1*. Május 21.
 - (2007c): *Russia approves 2007 Kharyaga cost rise for Total to \$164 mln*. Július 12.
 - (2007d): *Work on second leg of East-Siberian pipeline could start 2015*. Július 19.
 - (2007e): *Russia meets France halfway in energy sphere*. Augusztus 29.
 - (2007f): *Crude producer Rosneft receives \$9.8 bln from Yukos bankruptcy*. Október 17.
 - (2007g): *Gucerijev nye proszil politubezsicsa v Velikobritanyii – poszol*. December 10.
- RIA RosBusinessConsulting (2005): *Kazakhstan can do without Russian pipeline*. RIA RosBusinessConsulting, december 13. <http://www.rbcnews.com/komment/komment.shtml?2005/12/13/2086372>
- Rodova, Nadia (2007): *Russian oil exports to China via Kazakhstan to start this year*. Platts Commodity News, június 1. <http://www.uofaweb.ualberta.ca/chinainstitute/nav03.cfm?nav03=61429&nav02=58139&nav01=57272>
- Rosznyefty:
- (2003): *OJSC Rosneft Oil Company Audited Consolidated Financial Statements. Years ended December 31, 2002 and 2001 with Report of Independent Auditors*. http://www.rosneft.com/attach/0/16/38/Rosneft_GAAP_2002_eng_formatted_03_07_02_final.pdf
 - (2006a): *Rosneft Prospectus*. Július 14. http://www.rustocks.com/put.phtml/rsnt_Offering_Circular.pdf
 - (2006b): *OJSC Rosneft Oil Company Consolidated Financial Statements. Years ended December 31, 2005, 2004 and 2003 with Report of Independent Auditors*. http://www.rosneft.com/attach/0/16/32/Rosneft_consolidated_FS_2005_ENG_SIGNED.pdf
 - (2007a): *Rosneft announces plans to reconstruct the Tuapse industrial and transport complex*. Rosneft – Rosneft in the news, január 19. http://www.rosneft.com/news/news_in_press/10681.html

- (2007b): *Rosneft president visits Vankor field*. Rosneft – Rosneft in the news, február 8.
http://www.rosneft.com/news/news_in_press/10697.html
- (2007c): *Rosneft Oil Company/Annual Report 2006*.
http://www.rosneft.com/attach/0/27/50/a_report_2006_eng.pdf
- (2007d): *Management's Discussion and Analysis of Financial Condition and results of operations for the three and six months ended 30 June 2007 and 2006*.
http://www.rosneft.com/attach/0/16/28/MDA_H107_eng.pdf
- (2007e): *OJSC Rosneft Oil Company Interim Condensed Consolidated Financial Statements. Three and six months ended June 30, 2007 and 2006*.
http://www.rosneft.com/attach/0/16/28/Rosneft_GAAP_6m_2007_Eng.pdf
- (2007f): *Rosneft Closes Sale of 50% of Tomskneft*. Rosneft – Press releases, december 27.
<http://www.rosneft.com/news/pressrelease/27122007.html>
- (web1): *RN-Juganszknyeftyegaz*. Rosznyefty – web.
http://www.rosneft.ru/Upstream/ProductionAndDevelopment/western_siberia/yuganskneftegaz/
- (web2): *Sakhalin-1*. Rosneft – web.
http://www.rosneft.com/Upstream/ProductionAndDevelopment/russia_far_east/sakhalin-1/
- (web3): *Sakhalin-3*. Rosneft – web.
http://www.rosneft.com/Upstream/Exploration/russia_far_east/sakhalin-3/
- (web4): *Sakhalin-4*. Rosneft – web.
http://www.rosneft.com/Upstream/Exploration/russia_far_east/sakhalin-4/
- (web5): *Sakhalin-5*. Rosneft – web.
http://www.rosneft.com/Upstream/Exploration/russia_far_east/sakhalin-5/
- (web6): *Szamaranyeftyegaz*. Rosznyefty – web.
http://www.rosneft.ru/Upstream/ProductionAndDevelopment/central_russia/samaraneftegaz/
- (web7): *Tomsknyefty*. Rosznyefty – web.
http://www.rosneft.ru/Upstream/ProductionAndDevelopment/western_siberia/tomskneft
- (web8): *Tuapse Refinery*. Rosneft – web.
http://www.rosneft.com/Downstream/refining/Refineries/Tuapse_Refinery/index.html
- (web9): *Udmurtneft*. Rosneft – web.
http://www.rosneft.com/Upstream/ProductionAndDevelopment/central_russia/udmurtneft/
- (web10): *Upstream*. Rosneft – web. <http://www.rosneft.com/Upstream/>
- (web11): *Vankorneft*. Rosneft – web.
http://www.rosneft.com/Upstream/ProductionAndDevelopment/eastern_siberia/vankorneft/
- (web12): *Verkhnechonskneftegaz*. Rosneft – web.
http://www.rosneft.com/Upstream/ProductionAndDevelopment/eastern_siberia/verkhnechonskneftegaz/
- (web13): *Zapadno-Kamcsatszkij blok*. Rosznyefty – web.
http://www.rosneft.ru/Upstream/Exploration/russia_far_east/west_kamchatka/
- Rosznyeftyegazsztró (web): *Construction of Pipelines. RAO Rosneftegazstroy* – web.
http://www.rngs.ru/index.php?show=133&page=eng_patwine_build&lang=en
- Roszsztat (2005): *Rosszijszkij Sztatyiszticzeszkij Jezsegodnyik 2005*. Sztatyiszticzeszkij szbornyik. Roszsztat, Moszkva.
- Russian Analytical Digest (2007): *Russia's energy policy. Russian Analytical Digest*, Research Centre for East European Studies, Bremen – Center for Security Studies, ETH Zurich – Otto Wolff-Stiftung, 18. sz., április 3.
<http://se2.isn.ch/serviceengine/FileContent?serviceID=7&fileid=3BD26965-750E-6427-C2D9-EF15A3D54DF4&lng=en>
- RusszNyefty (web) *Isztorija szozdanyija. RusszNyefty* – web. <http://russneft.ru/history/>
- RZD Partner Business Magazine (2004): *Primorsk oil terminal to hurt all Baltic ports*. RZD Partner Business Magazine, október 12.
- RZD-Partner (2007): *Rosneft Increases Verkhnechonskneftegaz Stake Slightly*. RZD-Partner, július 6.
- Sagers, Matthew J.: (2006a): *Russia's Energy Policy: A Divergent View*. Eurasian Geography and Economics, 47. évf. 3. sz., május–június, pp. 314–320.
- (2006b): *The Regional Dimension of Russian Oil Production: Is a Sustained Recovery in Prospect?* Eurasian Geography and Economics, 47. évf., 5. sz., szeptember–október, pp. 505–545.

- Sakhalin-1 Project (web) *General. Sakhalin-1 Project – web.*
<http://www.sakhalin1.com/en/project/overview.asp>
- Salym Petroleum Development, <http://www.salympetroleum.ru>:
 (2007): *Salym Petroleum Development production exceeds 100,000 bpd at Salym oilfields.* Október 22.
 (web1): *Salym Project.* Salym Petroleum Development – web.
 (web2): *Project implementation.* Salym Petroleum Development – web.
- Schmollinger, Christian – Gordon, Paul (2007): *Chevron to Proceed With Tengiz Project in Kazakhstan.* Bloomberg, október 29.
- Shell (2006): *Gazprom, Shell, Mitsui, Mitsubishi sign Sakhalin II protocol.* Shell – News & Media releases, december 21. http://www.shell.com/home/content/mediaen/news_and_library/-press_releases/2006/sakhalin_protocol_21122006.html
- Sibir Energy (web): *Salym Group of Fields.* Sibir Energy – web.
<http://www.sibirenergy.com/operations/upstream/48/>
- Simonia, Nodari (2004): *Russian Energy Policy in East Siberia and the Far East.* James A. Baker III Institute for Public Policy of Rice University, október.
http://www.rice.edu/energy/publications/docs/PEC_SimoniaFinal_10_2004.pdf
- Socor, Vladimir: (2003): *Have Oil, Won't Let It Travel Via Latvia.* *The Wall Street Journal Europe*, február 2.
 (2007a): *Russia to Redirect Massive Oil Volumes from Druzhba to Baltic Pipeline.* *Eurasia Daily Monitor*, 4. évf., 102. sz., május 24.
 (2007b): *Shortfalls in Russian oil deliveries to Germany.* *Eurasia Daily Monitor*, 4. évf., 163. sz., szeptember 5.
 (2007c): *Kazakhstan's oil export picture detailed.* *Eurasia Daily Monitor*, 4. évf., 190. sz., október 15.
- Southeast European Times (2007): *Russia puts new conditions on Bourgas-Alexandroupolis oil pipeline.* *Southeast European Times*, augusztus 29.
- Stavskiy, A. – Egorova, I. – Moskvina, A. – Puzanova, M. – Yapaskurt L. (2007): *Predicting oil and gas production in Russia until 2030.* *First Break*, szeptember, pp. 87–94.
http://www.firstbreak.org/files/focus_predicting_sept2007.pdf?PHPSESSID=333a6eb3ced4f11de45957523bc6505e
- Stewart, Will – Lewis, Jason (2007): *New rift looms with Putin as Russia's 'most wanted' oligarch seeks asylum in Britain.* *The Mail on Sunday*, október 27.
- Sz. Bíró Zoltán (2003): *Oroszország csata közben.* *Élet és Irodalom*, 47. évf., 45. sz.
- Szergejev, Nyikolaj (2007): *Milicija predprinjala Mihaila Gucerijeva. Predjavleno obvinjenje glave „Russznyeftyi”.* *Kommerszant*, május 15.
- Szurgutnyeftyegaz, <http://www.surgutneftegas.ru>:
 (2006): *OJSC "SURGUTNEFTEGAS" Annual Report 2005.*
 (2007): *OJSC "SURGUTNEFTEGAS" Annual Report 2006.*
- Tatnyefty (2007): *Tatneft consolidated interim financial statements. Six months ended June 30, 2007 and 2006.* <http://www.tatneft.ru/doc/persons/tatneft%206m%202007.pdf>
- The Moscow Times: (2007a): *Druzhba Pipe Repaired.* Július 20., p. 6.
 (2007b): *Levitin Says Oil Products Will Avoid Estonia Route.* Július 24., p. 5.
 (2007c): *EBRD Will Not Finance Sakhalin-2.* Augusztus 8., p. 5.
 (2007d): *Rosneft CEO Calls for Lower Oil Tax.* Augusztus 8., p. 5.
 (2007e): *Fuel Ban to Estonia Short-Lived.* Augusztus 8., p. 6.
 (2007f): *China, Kazakhstan Agree to Link Pipe to Caspian.* Augusztus 20., p. 6.
 (2007g): *Rosneft Buys Local Crude Oil.* Augusztus 23., p. 7.
 (2007h): *Oil Export Tax May Reach Record High.* Augusztus 28., p. 6.
 (2007i): *Ivanov Urges \$100Bln for Caspian.* Szeptember 3., p. 9.
 (2007j): *Oil Duty Reaches Record.* Szeptember 4., p. 6.
 (2007k): *Imperial in Refinery Talks.* Szeptember 5., p. 6.
 (2007l): *Rosneft Touts Potential in Kamchatka.* Szeptember 6., p. 5.
 (2007m): *Fluor to Help Tatneft Build New Refinery.* Szeptember 13., p. 7.
 (2007n): *TNK-BP to Spend \$500M.* Szeptember 19., p. 6.
 (2007o): *Rosneft Refinery in 2012.* Szeptember 19., p. 6.
 (2007p): *Fewer Azeri Oil Imports.* szeptember 21., p. 6.

- (2007q): *Surgut to Build Refinery*. Szeptember 28., p. 7.
- (2007r): *LUKoil to Upgrade Refinery*. Október 5., p. 6.
- (2007s): *Sakhalin-2 Delays Drilling First Gas Well*. Október 25., p. 7.
- (2007t): *Pipeline to China Cost Hits \$12Bln*. December 6., p. 5.
- (2007u): *Gazprom's Tomskneft Deal Approved*. December 27., p. 5.
- TNK-BP (2006): *In 2007 TNK-BP Hopes to Begin Exporting Oil to China Along the Atasu-Alashankou Route*. TNK-BP – TNK-BP in the news, november 22. <http://www.tnkbp.com/press/media/2006/11/1844/>
- TNK-BP (web): *Exploration and production*. TNK-BP – web. <http://www.tnkbp.com/operations/-exploration-production/>, <http://www.tnkbp.com/operations/exploration-production/-production/>.
- Total (2002): *Russia: TotalFinaElf signs an Agreement with Anglo Siberian Oil Company to enter into the Vankor Permit*. Total – Press Releases, május 22. http://www.total.com/en/press/press_releases/pr_2002/020522_russia_2196.htm
- Total (2004): *Exploration and Production in Extreme Environments*. Total – Technological Performances, május 14. http://www.total.com/en/group/activities/upstream/exploration_production/-techno_perf/extreme_conditions_876.htm
- Transznyefty press centre (<http://www.transneft.ru/press/>):
- (2007a): *Russia will enlarge its energy delivery capacities*. Február 1.
- (2007b): *In 2006 export of oil from Russia totaled 248,4 million tons*. Február 21.
- (2007c): *Russia to increase oil processing volume*. Február 27.
- (2007d): *Crude oil production expected to reach 514 mln tonnes per year by 2010*. Március 4.
- (2007e): *Sztoityelsztvo otvetvleniya ot VSZTO na Kitaj bugyet nacsato v 2008 godu*. Július 10.
- (2007f): *Siberian-Pacific Pipe: 1,000 km done*. Július 12.
- (2007g): *Access of export capacities in June – 1.4 million tons*. Június 19.
- (2007h): *“Rosneft” finished preparation to construction of the Eastern refinery*. Szeptember 20.
- (2007i): *Podpiszano szoglasenyije o szozdanyii MPK „Burgasz–Alekszandrupalisz”*. December 18.
- Transznyefty (web1): *Projekti*. <http://www.transneft.ru/Projects/Default.asp?LANG=RU>
- Transznyefty (web2): *Szhemi nyeftyeprovodov*. <http://www.transneft.ru/Shema/Shema.asp?LANG=RU>
- Újvári Miklós – Kósa András – Máté T. Gyula – Németh Szilárd (2004): *Putyini visszaállamosítás jogi arzenállal*. Magyar Hírlap, július 13.
- Ventspils Nafta (web): *Spheres of Business*. http://www.vnafta.lv/?menu_id=55&lang_id=2
- Vosztocsnij nyeftyeprovod:
- (2007a): *Dementyev: realizacija vtorogo etapa projekta VSZTO mozset nacsatyszja v 2015-2017 gg*. Július 19. <http://www.vstoneft.ru/news.php?number=442>
- (2007b): *Vosztocsnoszibirszkaja nyefty zapolnyit VSZTO na 80 mln tonn*. Október 2. <http://www.vstoneft.ru/news.php?number=516>
- Watson, Clare (2007): *Tatneft's 2006 oil production reaches highest level for 13 years*. Energy Business Review, május 3. http://www.energy-business-review.com/article_news.asp?guid=A01D450E-AF4D-4D22-B86B-E6727B5EB476
- Wehbe, Yehia – Maggs, Peter (2007): *Russian Oil & Gas Market Report*. UK Trade & Investment, április. <http://www.eeegr.com/uploads/DOCS/67-20071116115145.pdf>
- Weiner Csaba: (2006a): *Orosz közvetlen tőkeberuházások a közép- és kelet-európai régióban*. Műhelytanulmányok, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest. 71. sz., március.
- (2007a): *Rövid helyzetkép Oroszországról a 2000-es évek közepén*. Vélemények, Kommentárok, Információk, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 142. sz., január 9.
- (2007b): *Belarusz – Lukasenka és Putyin szorításában?* In: Európa peremén: új tagok és szomszédok. Kelet-Európa Tanulmányok I. szám. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, pp. 148–166.
- (2007c): *Beszámoló Litvánia harmadik uniós évéről (2006. május 1. – 2007. április 30.)*. Kihívások, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 189. sz., június.
- (2006b): *Russian FDI in Central and Eastern European Countries. Opportunities and Threats*. Working Papers, Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 168. sz., április.

- Yermukanov, Marat (2006): *Atasu-Alashankou pipeline cements „strategic alliance” between Beijing and Astana*. Eurasia Daily Monitor, 3. évf., 1. sz., január 3.
http://www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2370620
- Zashev, Peter (2004): *Russian investments in Lithuania – politics, business, corporate culture*. Electronic Publications of Pan-European Institute, Turun Kauppakorkeakoulu Turku School of Economics and Business Administration, Turku, 2004/10. sz.
- Zaslavsky, Alexander (2003): *Comment: Kremlin support of Transneft hinders private Russian pipeline projects*. Oil and Gas Journal, 10. sz., március 10., pp. 31–34.
http://www.ogj.com/articles/save_screen.cfm?ARTICLE_ID=170472
- Zhdannikov, Dmitry – Doroshev, Anton (2007): *Russia halves cargoes to Estonia as tensions rise*. Reuters, július 17.
<http://www.reuters.com/article/companyNewsAndPR/idUSL1761800220070717?sp=true>
- Zhdannikov, Dmitry – Heller, Gernot (2007): *Russia cuts oil to Germany amid LUKOIL trading row*. Reuters, augusztus 24. <http://uk.reuters.com/article/oilRpt/idUKL2471837620070824?sp=true>
- Zhdannikov, Dmitry:
- (2007a): *Fire slashes LUKOIL's Volgograd oil processing*. Reuters, március 12.
 - (2007b): *Russia halts Estonia fuel transit amid statue row*. Reuters, május 2.
 - (2007c): *LUKOIL boss concerned by power of state firms*. Reuters, augusztus 30.
 - (2007d): *Alekperov Disturbed By Large State Firms*. The Moscow Times, augusztus 31., p. 5.

Melléklet

Az Oroszországi Föderáció szubjektumai (85)

Szövetségi Körzet (7)	Megye (47)	Köztársaság (21)	Autonóm Körzet (6)	Vidék (8)	Szövetségi jogállású város (2)	Autonóm megye (1)
Központi (központ: Moszkva)	Belgorod, Brjanszk, Ivanovo, Jaroszlavl, Kaluga, Kosztroma, Kurszk, Lipeck, Moszkva, Orlov, Rjazany, Szmolenszk, Tambov, Tula, Tver, Vlagyimir, Voronyez				Moszkva	
Észak-nyugati (Szentpétervár)	Arhangelszk, Leningrád, Kalinyingrád, Murmanszk, Novgorod, Pszkov, Vologda	Karélia (Karjala), Komi	Nyenyec**		Szentpétervár	
Déli (Rosztov-na-Donu)	Asztrahán, Rosztov, Volgográd	Adige, Csecsen, Dagesztáni, Észak-Oszét (Alán), Ingus, Kabard-Balkár, Kalmük, Karacsáj-Cserkesz		Krasznodar, Sztavropol		
Volga Menti (Nyizsnyij Novgorod)	Kirov, Nyizsegorod, Orenburg, Penza, Szamara, Szaratov, Uljanovszk	Baskír, Csuvas, Mari, Mordvin, Tatór, Udmurt		Perm ¹⁾		
Uráli (Jekatyerinburg)	Cseljabinszk, Kurgan, Szverdlovszk, Tyumeny		Hanti-Manysi (Jugra),* Jamal-Nyenyec*			
Szibériai (Novoszibirszk)	Csita, ⁵⁾ Irkutszk ⁴⁾ Kemerovo, Novoszibirszk, Tomszk, Omszk	Altaj, Burját, Hakasz, Tuvai	Agai Burját, ⁵⁾ Uszty-Ordinszkiji Burját ⁴⁾	Altaj, Krasznajarszk ²⁾		
Távol-keleti (Vlagyivosztok)	Amur, Magadan, Szahalín	Szaha (Jakut-föld)	Csukcs	Habarovszk, Kamcsatka ³⁾ , Primorszk		Zsidó

Megjegyzés: Az 1993-ban elfogadott alkotmánynak (lásd 1993. december 12-i népszavazás) megfelelően Oroszország föderatív szerkezettel bír. 2005 végéig a föderáció 89 jogalanyból állt: 21 köztársaságból, 1 autonóm megyéből (*avtonomnaja oblaszty*), 10 autonóm körzetből (*avtonomnij okrug*), 6 vidékből (*kraj*), 49 megyéből (*oblaszty*) és 2 szövetségi jogállású városból (Moszkva és Szentpétervár). 2000 óta a 89 szubjektum földrajzi alapon 7 szövetségi körzetre tagolódik. Ezek a Központi (központja Moszkva), az Észak-nyugati (Szentpétervár), a Déli (Rosztov-na-Donu), a Volga-menti (Nyizsnyij Novgorod), az Uráli (Jekatyerinburg), a Szibériai (Novoszibirszk) és a Távol-keleti Szövetségi Körzet (Vlagyivosztok).

¹⁾ A Komi-Permjak Autonóm Körzet – Perm megye autonóm körzete volt. Perm megye és a Komi-Permjak Autonóm Körzet 2005. december 1-jén egyesült Perm vidék néven, jóllehet a Komi-Permjak Autonóm Körzet a 2006–2008-as átmenet idejére megőrizte autonóm státusát.

²⁾ Az Evenki Autonóm Körzet és a Tajmir Autonóm Körzet – a Krasnojarszk vidék autonóm körzetei voltak. Az Evenki Autonóm Körzet és a Tajmir Autonóm Körzet 2007. január 1-jétől beleolvadt Krasnojarszk vidékbe.

³⁾ Korjak Autonóm Körzet – Kamcsatka megye autonóm körzete volt. Kamcsatka vidék – Kamcsatka megye és a Korjak Autonóm Körzet egyesülésével 2007. július 1-jével létrejött új jogalany.

⁴⁾ Az Uszty-Ordinszkij Burját Autonóm Körzet – Irkutszk megye autonóm körzete. 2008. január 1-jével az Uszty-Ordinszkij Burját Autonóm Körzet beleolvadt Irkutszk megyébe.

⁵⁾ Az Agai Burját Autonóm Körzet – Csita megye autonóm körzete. Csita megye és az Agai Burját Autonóm Körzet 2008. március 1-jei egyesülését követően Bajkálon túli (Zabajkalszkij) vidék néven fog működni.

* Tyumeny megye autonóm körzetei.

** Arhangelszk megye autonóm körzete.

AZ EU-N KÍVÜLI TÉRSÉGEKBE IRÁNYULÓ OROSZ SZÉNHIDROGÉN-EXPORT PERSPEKTÍVÁI

Deák András György

Ebben a tanulmányban három, egymással sok tekintetben összefüggő és most mesterségesen különválasztott témakört dolgozok fel. Elsőként az orosz olaj- és gázexport nemzetközi gazdasági kereteit, az arra vonatkozó ár- és kvótapolitikai eszközöket, termelési célkitűzéseket tárgyalom. Ezt követően a szénhidrogén-politika két eminens kérdését veszem górcső alá. Elsőként egy rövidebb fejezet keretében kitérek az orosz exportdiverzifikációs törekvésekre, a nem Európába irányuló szállítási folyosók és exportutak megnyitására. Másodszorra kimerítőbben tárgyalom az orosz tranzitdiverzifikációs kérdéskört, illetve az azzal szervesen összefüggő, a posztsovjet térségben folytatott orosz energiapolitikát. Ez a dolgozat nem foglalkozik részletebben az európai orosz exporttal. Bár az orosz exportpolitika értelmezhetetlen annak európai dimenziója nélkül, ezt a kérdéskört terjedelmi, és a kitüntetett jelentőségéből fakadó okokból külön tanulmány tárgyalja. Mindazonáltal amennyiben szükséges, utalás szintjén én is érintem az európai piac problémáit.

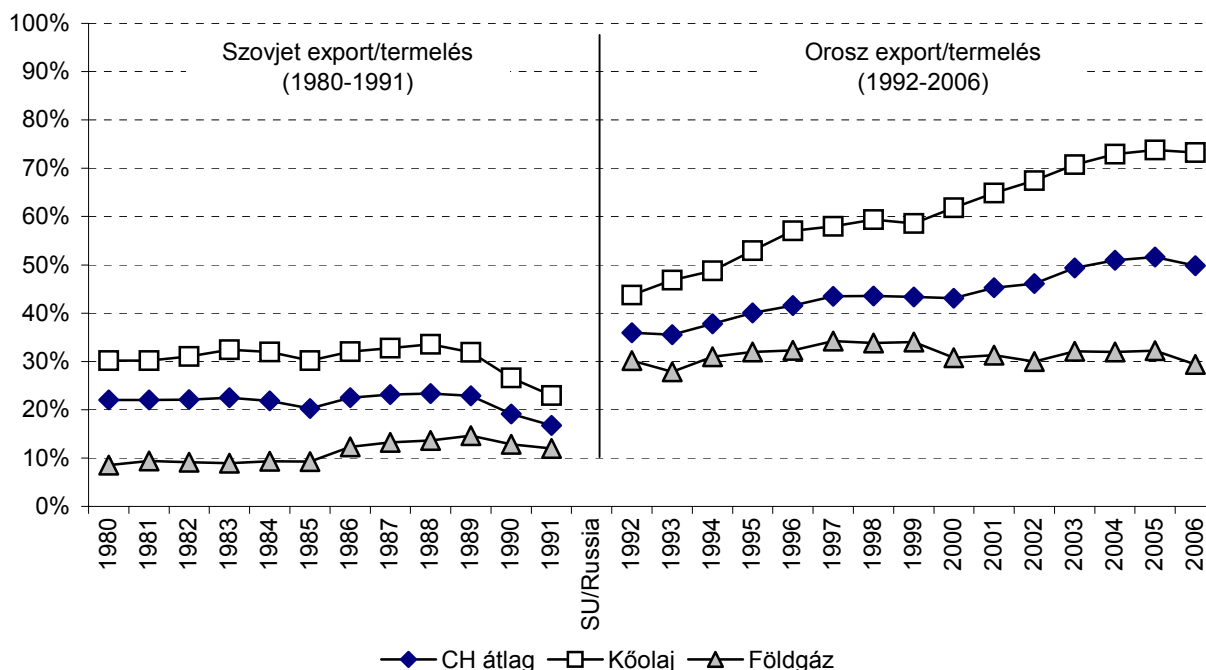
1) Az orosz exportpolitika globális jellemzői

Az orosz energiaipar az elmúlt két évtizedben egy sor drámai és meghatározó változáson ment át. A szektor jövőjére vonatkozó prognózisok készítését épp ezen változások nagy száma teszi nehezéssé. Mivel a Szovjetunió szétesése óta az orosz energiaipar még nem fejezett be egy teljes befektetési ciklust, nem volt képes még nem bővített formában sem újratermelni önmagát, korai lenne ezen változások mérlegét megvonni.

1.1. Exportprimátus az orosz olaj- és gáziparban

A jelen tanulmány szempontjából legfontosabb, valóban forradalmi változás az orosz szénhidrogénipar exportágazattá válása volt. A Szovjetunió időszakában az olaj- és gáziparágakkal szemben megfogalmazott legfőbb elvárás a belső piac igényeinek kielégítése volt, olcsó és bőséges nyersanyagforrást kellett biztosítaniuk a lakosságnak és az ipari fogyasztóknak. Az export jelentősége a hatvanas évek végétől kezdődően fokozatosan növekedett, a nyolcvanas évek közepére pedig az ország egyik meghatározó devizaforrása lett. Azonban sem volumenében, sem az iparág előtt álló feladatok tekintetében nem vált prioritássá. A szovjet gáz- és olajiparágak tervezése, infrastruktúrája, befektetési rendszere és azok ütemezése kifejezetten a belső kereslet kielégítésének volt alárendelve, és az exportra csak a könnyen kiaknázható, külön erőfeszítést kevésbé igénylő „maradék” jutott.

1. ábra
A szénhidrogénexport aránya a teljes termelésből
(1980-2006)

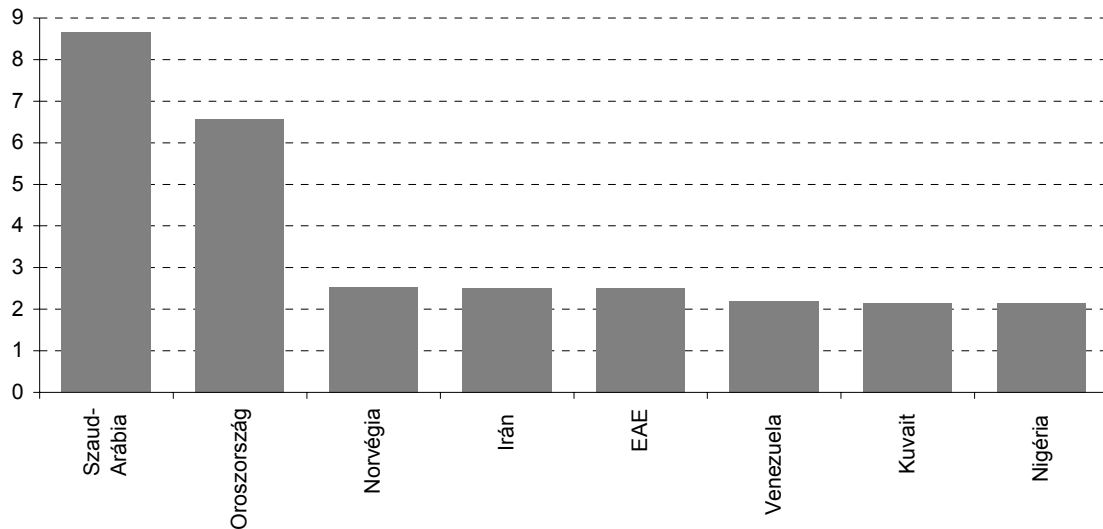

Forrás: BP Statistical Review of World Energy

Ebben az állapotban mára gyökeres változás állott be. Mint az 1. ábrából is látható, az exportórré válásnak két fontos mozzanata volt. Az első egy egyszeri alkalom, a Szovjetunió felbomlása. Mivel Oroszország a Szovjetunió belüli nettó exportőr volt, a felbomlással párhuzamosan ez a korábbi szovjet belkereskedelem nemzetállamok közti külkereskedelmmé vált. A posztszovjet térségbe irányuló kivitel sok esetben kényszerexportot jelentett, infrastrukturális meghatározottságok és szűk keresztmetszetek jellemezték, az export feltételeit az orosz fél nem határozhatta meg szabadon. Mindazonáltal ez a változás alapjaiban érintette mind az olaj-, mind a gázszektort. A második, főleg az olajiparra vonatkozó mozzanat, az export részesedésének meredek emelkedése a kilencvenes évek elejétől kezdődően. Jelenleg négy hordónyi orosz olajból durván három exportra megy. A posztszovjet térség részesedése a világ olajkereskedelméből az 1992-es 7 százalékról 2006-ra majdnem megduplázódott, 13,6 százalékra nőtt. Hasonló folyamat még nem kezdődött el, de kibontakozóban van a gázszektor esetében is. Bár itt a belföldi piac ellátása még mindig fajsúlyosabb kérdés, a Gazprom és a kormányzat szándéka szerint is az exportnak kell a jövőbeni tervezés és befektetések alapjául szolgálni.³⁶⁷

³⁶⁷ Pénzügyi értelemben ez már most is így van. 2006-ban a Gazprom belföldi földgázadásaiból bevételeinek 25,22 százaléka (kb. 10,3 milliárd EUR), a dinamikus növekvő baltikumi és FÁK eladásokból 14,86 százaléka (6,1 milliárd EUR), míg a többi exportból 59,92 százaléka (24,5 milliárd EUR) származott. In: *Gazprom éves jelentés* (2006). <http://www.gazprom.ru/articles/article23921.shtml>, pp. 45–53. Ugyanakkor érdemes hozzáfűzni, hogy a Gazprom egyre kisebb mértékben látja el a belső piacot, így bevételei közt az export a teljes orosz gáztermeléshez képest egyre inkább felülreprezentált.

2. ábra
A világ legnagyobb olajexportőrei
(millió hordó/nap, 2006)

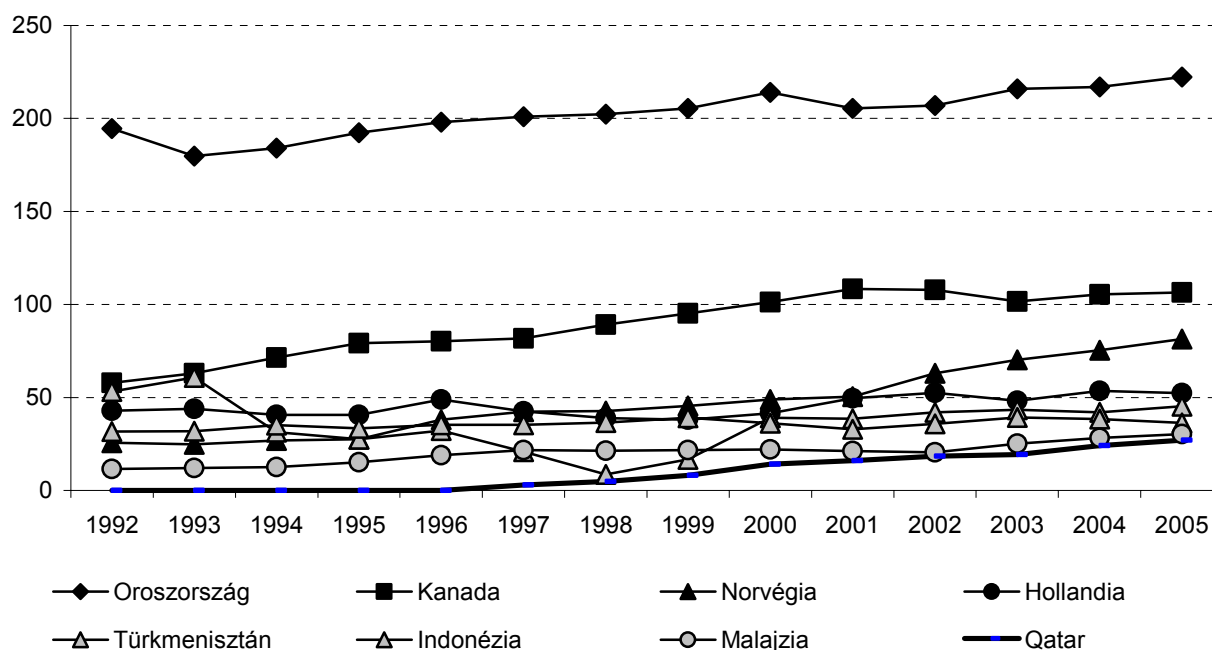
Forrás: http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/topworldtables1_2.htm

Ilyen arányú változásokat nem lehet pusztán mennyiségi kategóriaként kezelni, ezek valódi minőségi változások. Az export nagyobb infrastrukturális beruházásokat, távolabbi piacokig való logisztikai lánc kiépítését, a fogyasztókkal való szorosabb együttműködést, a felek közötti bizalom és kiszámíthatóság növelését feltételezi. Az orosz energiaszektor interdependenciája ebben a kérdésben egyik percről a másikra, részben akaratan kívül radikálisan megnőtt. Nagy kérdés, hogy a megnövekedett kölcsönös függőséget, a nemzetközi energiaellátásban jelentkező nagyobb felelősséget az orosz kormányzat, a piaci szereplők miként képesek mentálisan, politikailag kezelni. Ennyiben az orosz exportra vonatkozó politikai magatartás jelentősége mára drámaian megnőtt.

Az orosz exportpolitika értelmezésekor alapvető tényező, hogy a kivitel jelentőségének növekedésével párhuzamosan romlott az orosz keresletbiztonsági helyzet. Ennek a folyamatnak két, a későbbiekben tárgyalandó tényezője az exportdiverzifikáció hiánya, az orosz kivitel továbbra is szinte kizárólag európai irányultsága és a posztszovjet térségben egymással szorosan összekapcsolódó ellátási és tranzitproblémák. Azonban a rossz keresletbiztonsági helyzetnek van egy nagyon fontos, harmadik komponense is: az exportpolitika globális eszközrendszerének hiánya. Az orosz kormányzat és termelők növekvő világpiaci részesedésük ellenére sem képesek – esetleg nem akarják – érdemben befolyásolni a nemzetközi energiaárakat. Ez a szovjet export hatvanas évekbeli „visszatérése”³⁶⁸ óta folyamatos vonás, az orosz exportpolitika a helyzet drámai megváltozása ellenére sem módosult érdemben.

³⁶⁸ Oroszország a századfordulón pár évig nemcsak a világ legnagyobb exportőre, de termelője is volt, maga mögé utasítva az Egyesült Államokat.

3. ábra
A legnagyobb gázexportőrök
(milliárd m³, 1992-2005)

Forrás: <http://www.eia.doe.gov/emeu/international/gastrade.html>

Oroszország nemzetközi olajpiaci értelemben „el nem kötelezett” termelő. Sem az OPEC-nek nem tagja, sem a fogyasztó országokkal nem működik érdemben együtt. Nincs kinyilvánított nemzetközi olajárszint elvárása és nem részese semmilyen kvótapolitikai rendszernek. Ugyanakkor nem is növeli zabolátlanul kitermelését, és válasz nélkül hagyja a nyugati, legfőképpen amerikai felhívásokat termelési kapacitásainak bővítésére. Bár rendszeresen konzultál nemzetközi olajár- és termelési kérdésekről, ezek sem nem nyernek nyilvános jelleget – és így nem nevezhetők exportpolitikai eszközöknek –, sem nem látszanak összeformni egységes koncepcióvá. Az orosz ár- és termelési célkitűzésekről, magatartásról nincs érdemi információnk.³⁶⁹ Úgy tűnik, hogy Moszkva „price-taker” stratégiát folytat, elfogadja a világpiaci árakat, nem törekszik azok közvetlen befolyásolására, legfeljebb hosszú távon kíván valamilyen hatást kifejteni a nemzetközi olajpiacon.

Mindez éles kontrasztban áll Oroszország megnövekedett világpiaci jelentőségével. Oroszország jelenleg a világ magasan legnagyobb gáz- és második legjelentősebb olajexportőre.

³⁶⁹ Kidolgozott formában csak a kormány által elfogadott 2003-as Energetikai Stratégia jelöl ki ilyen célokat, de ezen a dokumentumon szinte már elfogadásakor túlhaladt az idő. Az újabb változat kidolgozása folyamatban van, 1-2 éven belül elfogadásra kerülhet. A költségvetés rendelkezik olajár-elképzelésekkel, de ezek inkább kincstári prognózisok, és nem kapcsolódnak hozzá valódi piacbefolyásoló eszközök. Majdhogynem forradalmi változásnak tekinthető, hogy Viktor Hrisztenko, ipari és energetikai miniszter 2010-ig 5,2 százalékos növekedést prognosztizált az orosz kitermelésben (ez nagyon mérsékelt, mindössze 25 millió tonnás többletet jelentene a 2006-os állapothoz képest). *Moscow Times*, 2007. november 19.

Ennek ellenére nem folytat rövid- és középtávú árpolitikát. Az egyik legfőbb kérdés éppen az, hogy várható-e változás ebben a magatartásban. Az exportpolitika ilyen „nemléte” mögött állnak-e azt alátámasztó, az orosz export tehetetlenségét fenntartó tényezők, avagy az csak a politikai döntéshozatal deficitje és a későbbiekben bepótolható hiányosság? Esetleg gyakorlati, nem az olaj- és gáziparral összefüggő megfontolások állnak a háttérben.

1.2. Az orosz termelés földrajzi és klimatikus adottságai

Az orosz keresletbiztonsági pozíció megértésekor az egyik legfontosabb szempontot a lelőhelyek extrém elhelyezkedése jelenti. Az export szinte egyedüli forrását adó nyugat-szibériai olaj- és gázmezők szélsőséges klimatikus és zord földrajzi viszonyok között helyezkednek el.³⁷⁰ A terület hatalmas arktikus mocsár, ahol nyáron az áradás, télen a rendkívüli hideg okoz gondokat. Az orosz kitermelés földrajzi viszonyai sokkal rosszabbak, mint a hasonló szélességi fokon található alaszakai vagy kanadai lelőhelyeké. Ebből fakadóan az olajtermelő régiók közül az orosz az egyik leginkább munkaerő-igényes. Ezt a munkaerőt lakatlan, civilizálatlan területre kell betelepíteni és ellátni, ami komoly pótlólagos költségeket jelent a cégek számára.

Ugyanakkor Nyugat-Szibéria rendkívül messze helyezkedik el a fogyasztóktól. Az orosz mezők földrajzilag messzebb vannak Közép-Európától, mint a Közel-Kelet, a Kaszpi-térség vagy a Maghreb országok. Az ott kitermelt földgáz hat napig jön folyamatosan Magyarországra. Mivel a térségnek nincs tengeri kijárata, a szállítás csak csővezetékes formában oldható meg. Ez egyrészt megnöveli a beruházási költségeket, ugyanakkor nem teszi a kivitelt átirányíthatóvá. A vezetékes összeköttetés – amely kiépítésének oroszlánrészét az orosz fél viseli – hosszú távra is összeköti a fogyasztót és a termelőt, jelen esetben szinte kizárólag Európát Oroszországgal.

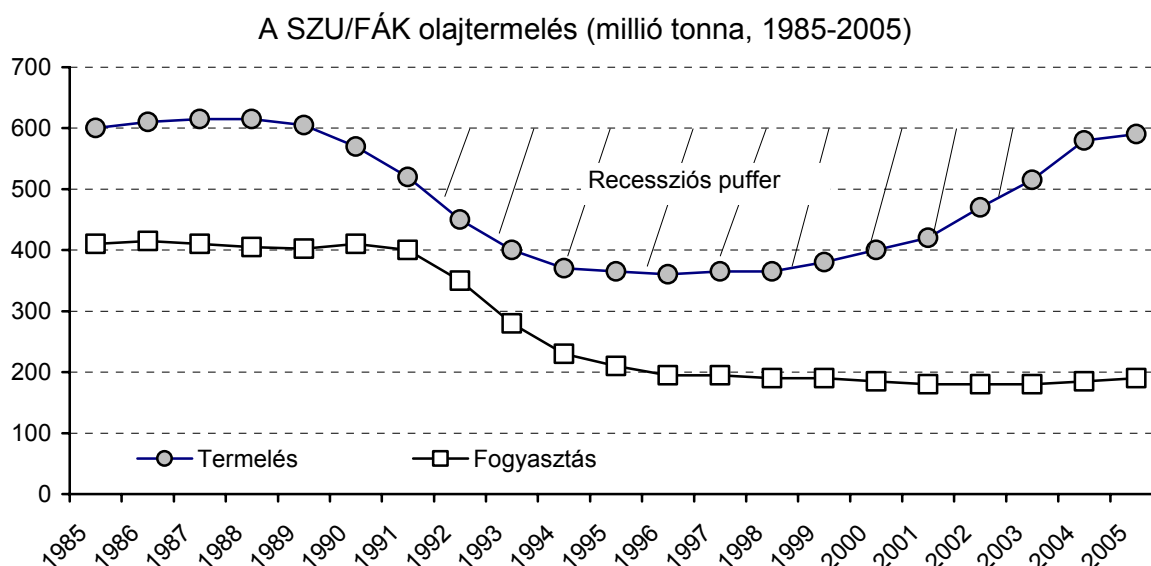
Mindez oda vezet, hogy az orosz termelési kapacitások kiépítése és működtetése rendkívül drága, többszörösen meghaladja a közel-keleti szintet. Az orosz termelés kimondottan érzékeny a világpiaci olajár alsóbb tartományaiban. Költségszempontról az orosz termelés a hagyományos és az új típusú olajfajták (pl. nehézolajok, olajhomok) között helyezkedik el. A világ nagy olajexportőr nemzetei között kétségtelenül a legmagasabb önköltségűek közé tartozik. Az elmúlt években különösen aktuálissá vált ez, amikor az orosz termelőknek meg kellene újítaniuk termelési bázisaikat, új mezőkbe kellene befektetniük.

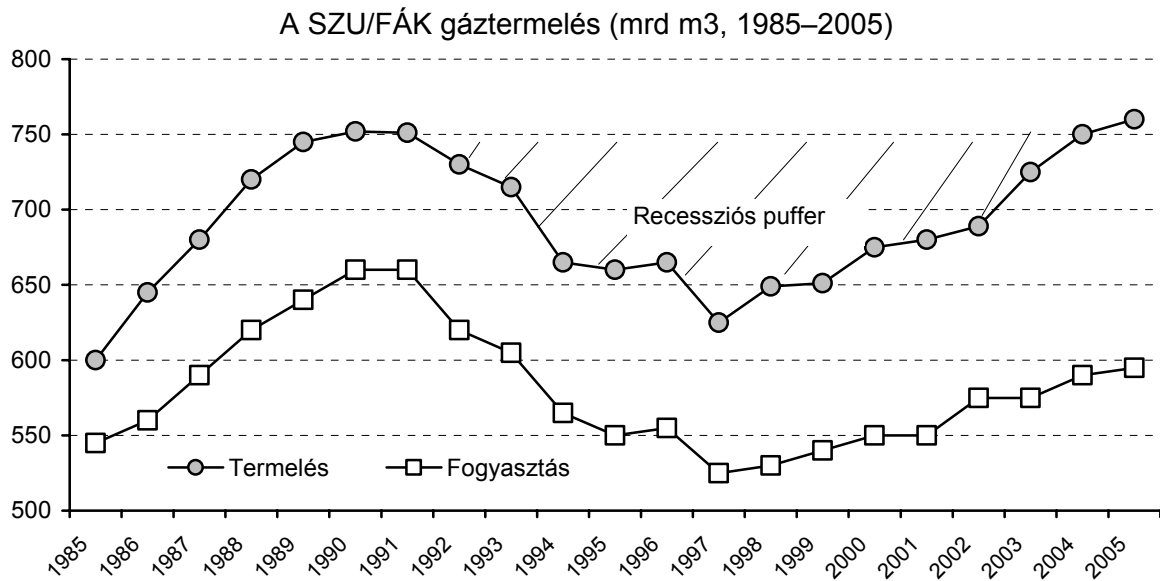
Ebből fakadóan az orosz exportpolitikának adva vannak bizonyos peremfeltételei. Egyrészt ún. „szabad termelési kapacitások” kialakítása rendkívül költséges. Ilyen, a termelésből kivont, de bármikor üzembe állítható potenciál képezi a szaúd-arábiai olajpolitika lelkét és az OPEC működésének lényegét. Moszkva számára a termelési potenciál kialakításának fajlagosan magas ára miatt ez a lehetőség kevésbé adott. Az orosz termelők csak szélsőségesen alacsony árszint, vagy eddig még soha nem tapasztalt politikai feltételek mellett vonják ki kapacitásaikat a termelésből. Ha a kormányzat kvótapolitikai eszköztárat szeretne kialakítani, az komoly konfliktushoz vezetne nemcsak a magán-, de az állami cégek menedzsmentjével is. Figyelembe véve ez utóbbiak lobbijerejét, nagyon valószínűtlennek tűnik egy ilyen fejlemény. (4. ábra)

³⁷⁰ A gáztermelés 85 százaléka, az olajtermelés kétharmada innen származik. Grace, John D. (2005): *Russian Oil Supply*. Oxford, Oxford University Press, p. 34.

Másfelől az orosz termelők és döntéshozatal számára egy konzervatívabb fejlesztési program látszik célravezetőnek és hosszabb távon valószínűnek. Mivel nem tudják érdemben befolyásolni a világpiaci árakat, csakis a hosszú távú termelési szintek kialakítása révén képesek hatást gyakorolni azokra. Befektetési döntéseiknél az átlagosnál nagyobb ár-, tranzit- és újabban politikai kockázatot vállalnak, ezért fokozottabb garanciákat, kiszámíthatóbb árviszonyokat szeretnének teremteni. Ennek különböző formái lehetnek: hosszabb távú szerződések, a tőzsdei ingadozásokat mérséklő árformulák, vertikális integráció az iparágban. Mindazonáltal az orosz iparági befektetők az átlagosnál óvatosabbak kapacitásaik növelésekor és nagyobb profitáldozatot hajlandóak vállalni a stabilabb piaci viszonyokért. Orosz kormányzati körök erősen megosztottak abban a kérdésben, hogy érdemes-e 10 millió hordó/nap fölé hajszolni a termelést. Középtávon, 6-8 éves távlatban a legvérmesebb szakértői és piaci prognózisok sem számolnak 12 millió hordó/nap feletti termelési szinttel.

4. ábra
„Recessziós puffer” a posztszovjet gáz- és olajiparban

Forrás: BP Statistical Review of World Energy

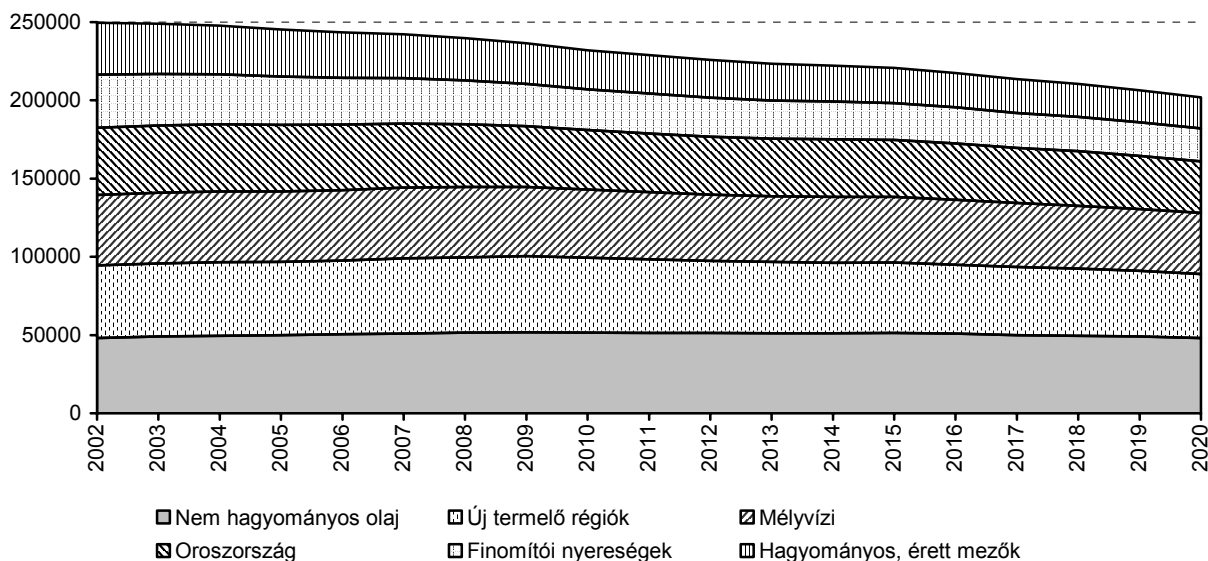
Ettől nem független kérdés a fenntarthatóság problémája. Az orosz exportvolumen másfél évtizedes ütemes növekedése egyszeri jelenség, biztosan nem extrapolálható.³⁷¹ Mint az ábrából is kitűnik, a posztszovjet gazdasági recesszió következtében jelentősen csökkent a belső kereslet. Mivel nem álltak rendelkezésre sem a szállítási kapacitások, sem az így keletkezett volument felvenni képes külső fogyasztói piacok, mind az orosz gáz-, mind az olajszektorban jelentős „kényszerleállás”, szabad potenciál halmozódott fel.³⁷² Ez a „recessziós puffer” egészen a legutóbbi időkig nagyon olcsóvá tette az orosz gázt és olajat. A termelési kapacitások léteztek, azokat részlegesen új technológiákkal szerelték fel, és csak a dimenzionálisan kisebb kiadásokat jelentő szállítási infrastruktúra kialakítására volt szükség.

Mára a „recessziós puffer” elfogyott, a termelési szint további növeléséhez vagy akár fenntartásához is új mezőket, régiókat kell feltárni. Ezt a folyamatot tovább nehezíti, hogy míg eddig a könnyen elérhető, kevésbé bonyolult, a felszínhez közeli mezőket művelték, most mélyebbre, bonyolultabb geológiai struktúrákkal kell majd az iparágak megbirkóznia. Kiváltképp a gázexport esetében szembesülni kell az újra dinamikusán növekvő belföldi kereslettel is. Mindezek a folyamatok legalábbis az orosz exportpotenciál növekedésének korlátozottságát vetítik előre, és kétségeket ébresztenek annak fenntarthatóságát illetően.

³⁷¹ 2000 és 2005 között az orosz termelés másfélszeresére nőtt, mintegy 3,5 millió hordónyi napi többletet hozva felszínre.

³⁷² Itt ugyan statisztikai okokból a teljes posztszovjet térség adatai szerepelnek, de ennek trendjét lényegében az orosz helyzet határozza meg.

5. ábra
A nem-OPEC termelésre vonatkozó előrejelzés 2020-ig
(ezer hordó/nap)

Forrás: Skinner, Arnott (2005): p. 84.

Hangsúlyozni szeretném, hogy itt nem egyszerűen a termelők iránti szokásos fogyasztói bizalmatlanságról van szó. A szaúdi esetben egyértelmű, hogy a termelési kapacitások növelésének kérdése az arra vonatkozó szándékokra, és nem a képességekre vonatkozik. Oroszország esetében azonban nem egyértelmű, hogy a mostani, az orosz történelemben páratlanul magas exportszintnek van-e igazi fedezete az iparágban. Eddig a szovjet tartalékok és az orosz recesszió bázisán fejlődött az orosz kivitel, és annak nem volt stabil, hosszú távra is tervezhető alapja. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az orosz termelési perspektíva hagyományosan nehezen prognosztizálható és a nemzetközi szakértői becslések jobbra konzervatívnak és szkeptikusnak bizonyultak a későbbiekben. Ezen dolgozatnak nem feladata, hogy a termelés strukturális kérdéseivel foglalkozzon, de a kérdés jelenleg közvetlenül érinti az export perspektíváit is. A potenciál kétségkívül rendelkezésre áll, a kihívások a korábbinál nagyobbak és az orosz iparági folyamatok meglehetősen vegyesek.

A képességek, és ennek folyományaként az exportpolitika iránti bizalmat viszont most kelene megalapozni, de az orosz magatartás nem feltétlenül képes hitelességet teremteni ezen a téren. A szovjet időszakban erre nem volt szükség, hiszen az export részesedése a teljes termelésből sokkal alacsonyabb volt. Tudomásul véve az export jelentőségét – a gázszállítások esetében a „delivery or pay” klauzulák meglétét – a fogyasztók biztosak voltak abban, hogy Moszkva akár a belső fogyasztás korlátozása révén is biztosítani fogja és tudja a kivitel volumenét. A mai exportszint mellett a termelési perspektíva alakulása sokkal közvetlenebbül érinti az exportot, Moszkvának sokkal kisebb a manőverezési lehetősége az exportvolumen előteremtésénél, mint a szovjet időszakban. A korábbi megbízhatóság ennyiben újraértékelésre szorul, a magasabb interdependencia és az export megnövekedett aránya miatt jogos az orosz exportpolitika és befektetési rendszer átláthatatlanságára vonatkozó nyugati kritika. A nagy európai gázszállítási szerződések 2006-os meghosszabbítási hulláma arról árulkodik,

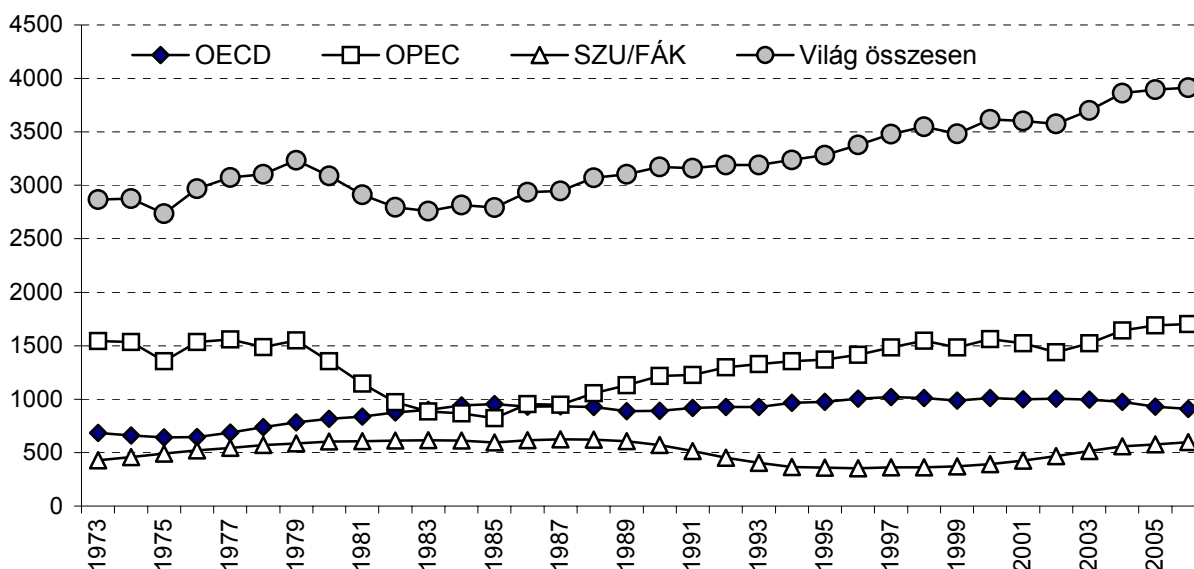
hogy még a legnagyobb nyugati üzleti szereplők is aggódnak az ágazat alulfinanszírozottsága miatt és szeretnék pozícióikat biztosítani.

1.3. Az exportpolitika külső vetülete, együttműködés a többi termelővel

Az egyértelmű nemzetközi árpolitika hiánya azonban nem pusztán strukturális, az orosz termelés földrajzi és klimatikus adottságaira visszavezethető adottságokkal magyarázható. Az orosz külpolitika eszközrendszerébe bizonyos fókig jól beilleszthető a mostani „el nem kötelezett” magatartás. Oroszország nagyhatalmi nexusai főleg a fogyasztó államokkal, az Egyesült Államokkal, az európai hatalmakkal, Kínával és Japánnal alakultak ki. Leszámítva a posztsovjét régiót, nincs igazán közös politikai napirendje a többi termelő térséggel, a közel-keleti arab államokkal vagy Latin-Amerikával. A nagyhatalmi megfontolások egyértelműen a fogyasztókkal folytatott, valamilyen formájú bensőségesebb energetikai párbeszéd fenntartása mellett szólnak. Ez az ár- és kvótapolitika hiánya, de legalábbis mérséklése mellett szóló érv. Ugyanakkor a Kreml, nemcsak külpolitikai megfontolásokból, közvetlen kontrollt kíván gyakorolni a két iparág felett. Nyilvánvalóan nem szándékozik az azok feletti stratégiai kontrollt akár csak részlegesen is kiengedni a kezéből. Ennyiben az orosz magatartás felfogható lavírozásként is. Bár strukturális tekintetben az orosz iparágak egyre zártabbak, egyre távolodnak a nyugati társaiktól, klasszikus értelemben vett termelői vonásokat vesznek fel, ez nem jelenti azt, hogy az orosz exportpolitika ne lenne nyitott a többi exportörhöz képest jelentősebb alkukra és engedményekre.

Az olaj- és gázszektorban kibontakozó nemzetközi trendek bizonyos mértékig segítik az orosz exportpolitika „el nem kötelezettként” történő pozicionálását. Mint az a 6. ábrán is látható, az 1985-ös trendforduló óta ismét nő az OPEC, és azon belül is a közel-keleti OPEC tagállamok súlya a globális ellátásban. A nem-OPEC termelők – a mai technológiai paradigma fennmaradása mellett – aligha lesznek képesek lépést tartani a kereslet növekedésével. Ennek megfelelően a nem-OPEC, legfőképpen pedig nem közel-keleti termelők – részesedésük csökkenése ellenére – jelentősége óhatatlanul nőni fog. Ennek a folyamatnak a legnagyobb nem-OPEC exportörként Oroszország egyértelműen nyertese lehet. Ha bebizonyosodik, hogy Moszkva képes fenntartani és növelni termelési potenciálját, hiteles módon távolságot tud tartani az OPEC-től és kiszámíthatóan cselekszik, akkor a mai energiaipari berendezkedése mellett is javuló alkupozíciókkal kalkulálhat. Ebben az esetben semmi sem fogja a mai keretek érdemi megváltoztatására kényszeríteni. A legfőbb feladat ezen „el nem kötelezett” státusz pontosítása, kiszámíthatóságának növelése lesz.

6. ábra
A világ olajtermelése, 1973-2006, millió tonna

Forrás: <http://www.eia.doe.gov/emeu/international/contents.html>

Hasonló helyzet van kialakulóban a gázipar területén. A tartalékok jelentős – még ha az olajnál kisebb – hányada itt is a Közel-Keleten található. Az orosz készletek pedig ebben az esetben még impozánsabbak és elégségesek arra, hogy a Közel-Keletnek alternatívát jelentsenek. A földgáz viszonylag alacsony CO₂ emissziójú szénhidrogén, így a jövőben pótlólagos ösztönzők fokozott térnyerését vetítik előre. Csakúgy, mint az olaj esetében, itt is nagy és növekvő keresleti igényre lehet számítani. Mind az olaj-, mind a gázszektorban az idő egyelőre Oroszországnak dolgozik.

A „zárt”, a többi exportörhöz hasonló termelési jelleg persze nem jelenti feltétlenül azt, hogy Oroszország jóban lenne a többi termelővel. Oroszországot az olajexportörök exkluzív klubjában érdeklődő, de nem teljesen megbízható jövevényként kezelik. Ennek egyik oka nyilvánvalóan a deklarált árpolitika hiánya: a nem szabályozott orosz export megnehezíti az OPEC érdekérvényesítését. Mindezt jobb esetben felelőtlenségként, rosszabb esetben a fogyasztókkal való összejátszasként értelmezik. A másik ok ezen kapcsolatok nagyon alacsony intézményesültségi foka. A közel-keleti arab államok jelentős részével 1991 előtt Moszkva még diplomáciai kapcsolatot sem tartott fenn, míg Latin-Amerikában befolyása marginális volt. Oroszország termelőkkel kiépített kapcsolatrendszerének intézményesültsége messze elmarad a globális ellátásban betöltött részesedésétől. Éppen ezért a termelőkkel folytatott orosz párbeszéd jobbára másodlagos kérdésekről, az ágazatba való orosz befektetésekről folyik.

Két olyan kérdés van, amelyek kapcsán Moszkvát – jobbára fogyasztói oldalról – nemzetközi árkartell kialakításával vádolják: a gáz-OPEC, illetve az európai piacra gázt exportálókval való összefogás. Pusztán gazdasági szempontból a mai feltételek mellett mindkettő irreális. A gáz-OPEC, mint hagyományos árkartell működtetéséhez szinte semmi sem adott. Nincs világpiac és nincs tőzsde. Az orosz szerződések hosszú távra, leginkább 20 évre szólnak, rögzítve a mennyiséget és az árat is. Legfeljebb a cseppfolyósított gáz piacán (LNG) lehetne ilyen kartellt kialakítani, de ezen a piacon Oroszország alig-alig van jelen. Továbbá mint ahogy a 3. ábrából is kitűnik, nincsenek partnerek. Az Oroszországot követő három legnagyobb exportör

nyugati állam, amelyek aligha vennének részt egy ilyen együttműködésben, míg a többiek olyan kis részesedéssel rendelkeznek, hogy Moszkva szemszögéből nem lenne értelme hozzájuk kötni a kitermelési dinamikát. Ilyen jellegű együttműködésnek legfeljebb a posztszovjet térségben lenne értelme, ahol lényegében véve ki nem nyilvánított módon, régebb óta működik is valami hasonló. Politikai megfontolásból egy ilyen felvetés természetesen hízeleg Moszkvának, és ezzel magyarázható az eziránt mutatott érdeklődés. Azonban ez diplomáciai, legfeljebb befektetői megfontolásokat takar, és az elkövetkező egy-két évtizedben nagyon nehéz lenne hatékony kartellt kialakítani belőle.

Az európai piacon valóban viszonylag kis számú exportőr van jelen. Oroszország és Algéria súlya meghatározó és kettejük együttműködése nagymértékben determinálná az EU ellátását. A két ország 2006-ban az EU importjának durván kétharmadát, a teljes fogyasztás majdnem 40 százalékát fedezte, és ez az arány minden bizonnyal nőni fog.³⁷³ Algéria és Oroszország között az évtized közepe óta valóban egyre szorosabb együttműködés van kialakulóban. Ezeknek vannak olyan pontjai, amelyek utalhatnak egy koordinált európai exportstratégiára: swap-ügyletek (oroszok árulnának algériai gázt és fordítva), orosz érdekeltségek szerzése csővezetékekben és LNG-terminálokban. Azonban mindeddig ezen elképzelések közül igazán egyik sem realizálódott. További problémát okozhat, hogy az európai piac még mindig fragmentált és a két fél eltérő földrajzi régiókba szállít: Oroszország a közép- és észak-európai térséget látja el, míg Algéria és Líbia jobbára a mediterrán országoknak ad el. Átfedés szinte csak az olasz piacon van, kismértékben a jövőben elképzelhető ilyen Franciaországban. Így a két fél között jelenleg sincs igazi versenyhelyzet, a vezetékes és szerződéses meghatározottság miatt ebben egyhamar nem is lesz változás. Így az algériai-orosz együttműködés inkább perspektivikus, semmint valós és közvetlen fenyegetés.

Ugyanakkor nem az energetika az egyetlen kapcsolódási pont a termelőkhez. Az olajbevételekből felduzzadt költségvetések remek lehetőséget kínálnak az orosz fegyverexport diverzifikációjához, India és Kína abban élvezett nyomasztó részesedésének a csökkentéséhez. Az Algériával kötött 7 milliárd dolláros üzlet mögött meghúzódó fő megfontolás éppen ez, és csak másodlagos szempont volt az azért cserébe kapható orosz beruházások tető alá hozatala. Ugyanakkor például a korai putyini időszak szaúdi politikájának egy meghatározó tényezője a csecsen ellenállás potenciális pénzügyi ellátásának a megelőzése volt. Ez is arra utal, hogy ezekben a relációkban hangsúlyos, de nem kizárólagos szempont az energetika.

Más termelőknél történő orosz beruházások esetén Oroszország nagyon komoly versenyhelyzettel szembesül. Általában termelő államok ritkán ruháznak be egymás energetikai rendszereibe, a termelők és fogyasztók között sokkal erősebb érdekközösség van, mint az exportőrök horizontális szervezeteiben. A fogyasztóknak sokkal fontosabb ellátásuk ilyen módon való biztosítása, rendszerint rendelkeznek a szükséges legmodernebb technológiákkal, fel tudnak kínálni downstream részesedéseket, amelyek kölcsönösen előnyöket és garanciákat jelentenek, végezetül esetenként olyan katonai, politikai képességekkel rendelkeznek, amelyek egyértelműen kívánatos partnerré teszik őket. Az orosz cégeknek így amerikai, német, japán, francia és angol, újonnan kínai versennyel is szembe kell nézniük külföldi beruházásaikkor.

³⁷³ BP Statistical Survey of World Energy (2007).

Az orosz beruházásoknak eddig három formája alakult ki. Esetenként, főleg kitermelő iparral nem rendelkező államok esetében pusztán a pénz és a technológia felkínálása is elegendőnek bizonyulhat: ilyen a Lukoil egyiptomi terjeszkedése. A legtöbb nyilvánosságot a „politikai üzletek” kapják, amikor az orosz nagyhatalmi vagy technológiai támogatásért cserébe Moszkva befektetési lehetőségeket kér cégei számára. Ilyenek az orosz vállalatok venezuelai, iraki, iráni befektetései. Mindazonáltal üzleti szempontból ezek nem a legkedvezőbb megoldások és gyakran nem hozzák meg a várt eredményeket. Végezetül főleg a Gazprom esetében találkozhatunk a nyugati cégekkel közösen végrehajtott „asset swap” ügyletekkel. Erre példa, ahogy az Észak-európai Gázvezeték projekt keretében a Wintershall líbiai érdekeltségei egy részét adta oroszországi gázmezőkben élvezett részesedésért. Hasonló tárgyalások folynak az ENI-vel és a francia esetben sem kizárt pár ilyen megoldás. Fonák módon a Gazprom számára eddig épphogy a fogyasztókon keresztül vezetett a legegyszerűbb út a többi termelőhöz.

Mindazonáltal kár lenne az eddigi eredményeket túlbecsülni. Az orosz cégek külföldi upstream aktívái minimálisak, még az e téren legelőrébb tartó Lukoil is csak 2010-re kívánja elérni a 15 százalékos külföldi részesedést teljes termelésében. Ha ebből kivonjuk a poszt-szovjet térségben meglévő kapacitásokat, akkor teljes nyugalommal a termelők közötti interdependencia teljes hiányáról beszélhetünk. Ugyanígy más, pl. arab termelők érdekeltségei Oroszországban marginálisak, és egyelőre nem kell semmilyen érdemi változással számolni e téren.

2) Exportdiverzifikáció – az orosz olaj és gáz potenciális új piacai

Az orosz olaj- és gázexport szinte kizárólagosan a tágabban értelmezett európai térségbe irányul, s ez az EU-országokat, a Balkánt és Törökországot jelenti. Jelenleg infrastrukturális okokból nem is nagyon van más lehetőség, az orosz termelők, ha akarnának sem lennének képesek más piacokra versenyképes módon eljutni. A gázipar esetében az exportirányokat determinálja a meglévő csőhálózat, amely a poszt-szovjet térséget leszámítva kizárólag európai irányultságú. Az olajipar esetében a nagyobb mobilitás és a jobb szállíthatóság lehetőséget teremt bizonyos fokú diverzifikációra, azonban továbbra is az a helyzet, hogy a vezetékes, vasúti és kikötői infrastruktúra túlnyomó többsége Európa felé irányul. Mivel sem a Boszporuszon, sem a Skagerrakon keresztül nem engedik át a legnagyobb kapacitású tankereket (ULCC és VLCC), az Európán kívüli, transzatlanti hajózás nem oldható meg rendszeres formában.

2.1. Az exportdiverzifikáció okai

Ez mára több szempontból is kellemetlenné vált az orosz kormányzat, és bizonyos mértékig a vállalatok számára is. Egyrészt a folyamatnak jelentkezik egy nagymérvű árkockázata. Az orosz olajexport offenzíva már így is lenyomta az árakat Európa északi részén. Az európai finomítói kapacitások képtelenek ekkora mennyiségű kénese, Urals olajat felvenni, ami komoly, önmagában a minőség által nem indokolt áresést eredményezett ennél a márkánál. Míg 2003-ig az Urals-Brent árkülönbség (spread) a legtöbb esetben 1,5 USD/hordó körül mozgott, jelenleg inkább 3,5 USD körüli tartományban, illetve afölött van. Nyilvánvaló, hogy a meglévő piacokra való többletexport még hatványozottabban törné le az orosz olaj árát. Éppen ezért amíg

az európai finomítói kapacitások nem alkalmazkodnak az Urals fokozott jelenlétéhez, nem érdemes forszírozni az ide való kivitelt, sőt lehetőleg csökkenteni kell azt.

Ennél is érzékenyebb helyzet alakult ki a gázpiacon. A földgáz kevésbé szállítható jellege miatt mind üzletileg, mind biztonsági szempontból aggályosabb termék az olajnál. A termelési kapacitások kiépítésénél még az olajiparnál is sokkal fontosabb a várható kereslet feltérképezése és a termelő, illetve fogyasztó közötti párbeszéd. Emiatt is az orosz álláspont sarokköve a hosszú távú szerződések és a „take or pay”, illetve „delivery or pay” klauzulák megléte. A Gazprom álláspontja szerint a „gázt előbb el kell adni, és csak aztán kell a kitermelési kapacitásokat kiépíteni”. Az orosz gázexport dinamikája jelenleg szinte teljes egészében az európai importszükséglet növekedéséhez van kötve és mozgástere viszonylag szűk. Bár termelőként legalább fél évtizeddel előre fel kell mérnie a várható keresletet, hogy befektetési terveit „finomhangolja”, nagyon kicsi a játéktere. Jól szemlélteti ezt a problémát a 2006-os termelési helyzet. A szokatlanul meleg európai tél radikálisan csökkentette a keresletet, ami komoly túltermelési problémákat és a meglévő középtávú beruházási tervek jelentős újragondolását kényszerítette ki a Gazpromnál. Ebben ugyan szerepet játszott az is, hogy a tárolási kapacitások Európában – Oroszországban még annyira sem – nem tartottak lépést az import, illetve az export struktúrájának változásával és súlyának növekedésével.³⁷⁴ Mindenesetre ez a szerződéses lehetőségeken belül maradó szállítási kilengés is komoly fejtörést okozott a Gazpromnak, ami jól rávilágít arra, hogy az egy térségre való túlzott ráutaltság kétségtelenül komoly többletköltségeket jelenthet.

³⁷⁴ Jelenleg az európai tárolói kapacitások összességében – nemzeti szinteken vannak jelentős eltérések – elmaradtak a szükséges bővítési ütemtől. Sem a külkereskedelem bővülésével, sem a lakossági fogyasztás, a szezonális növekedésével nem tartottak lépést. Egy hosszabb és keményebb tél, vagy akár pár műszaki probléma (pl. a nagy-britanniai „tárolótűz”) komoly kieséseket okozhat. Ezért a kereskedelmi tárolói kapacitások bővítése elengedhetetlen, és ezen felül van szükség még stratégiai, biztonsági puffert létrehozására.

1. táblázat
A nem-FÁK orosz olajexport földrajzi eloszlása
(millió tonna/év, 2006)

Novorosszijszk	38,4
Többi fekete-tengeri kikötő	10,9
Primorszk	62,8
<i>Druzsba-vezeték</i>	<i>63,1</i>
Németország	21,9
Lengyelország	23,3
Magyarország	6,8
Csehország	5,2
Szlovákia	5,9
Litvánia	7,9
<i>Transznyeft vezetékes export</i>	<i>183</i>
Nem Transznyeft tengeri export	8,5
Kína (vasút)	8,9
Murmanszk (vasút)	2,4
Nem Transznyeft vasúti export	2,4
KTK-vezeték	2,7
<i>Összes nem-FÁK nyersolajexport</i>	<i>207,9</i>

Megjegyzés: A táblázat feltehetően nem tartalmazza a FÁK-országokban átkodott orosz exportot, akárcsak a FÁK reexportot sem.

Forrás: http://eia.doe.gov/emeu/cabs/Russia/Oil_exports.html

Az európai kereslethez való alkalmazkodási kényszer azonban az árkockázaton túlmenően is okozhat kellemetlenségeket. Ilyen az EU-szabályozás és az abból fakadó pótlólagos orosz beruházási kényszer. Az olaj esetében már néhány, a motorolajokra vagy a finomítói kibocsátásokra vonatkozó környezetvédelmi szabvány is érzékenyen érintheti az orosz exportot.³⁷⁵ Ezen túlmenően is rengeteg olyan kis norma, intézkedés van (pl. a tankerekkel szemben támasztott követelmények növekedése, a szűk kereskedelmi metszetek, a tengerszorosok forgalmának folyamatos szigorítása), amelyek egyoldalú és nagyarányú alkalmazkodást igényelnek az orosz termelők részéről. Ez a folyamat régebb óta tart, és rendszeresen megnehezíti az ebből a szempontból kedvezőtlenebb tulajdonságú orosz nyersolaj értékesítését. Ennél is feszültebb a gázpiaci helyzet, ahol a piaci liberalizáció, az egységes piac megteremtése a meglévő struktúrák gyengítése irányába hat anélkül, hogy pontosan kijelölné a jövőben kialakítandó kereskedelmi szerkezetet. Ez a garancia-igényes Gazpromot érthetően frusztrálja, aminek esetenként a szokásos „orosz kommunikációs modorban” hangot is ad.

Továbbá az utóbbi években kitapintható az orosz energiafüggőséggel szembeni politikai és biztonságpolitikai szempontok felértékelődése Európában. Itt a „Kreml energia-fegyveréről” való politikai diskurzus csak a jéghegy csúcsa, sokkal fontosabb, hogy Európa számára kényelmetlenné vált az orosz energiától való nagyfokú függés, illetve új elemként megjelent az

³⁷⁵ Az 2008-tól életbe lépő új uniós előírás az motorolajok kéntartalmának csökkentéséről újonnan megnehezíti az orosz exportőrök helyzetét és meglehetősen nagy csapás az Urals jégzésárára.

orosz beruházásoktól való tartózkodás is. Mára már mindkét aggály tételes, szabályozási tervezetek szintjéig jutott az EU-ban és az érintett nemzetállamokban. Intenzív gondolkodás folyik a külső függés növekedésének visszafogásáról, sok helyen az importdiverzifikációról. Az uniós harmadik energiacsomag egyértelműen céljának tekinti a külső állami tulajdonú befektetők, legfőképpen a Gazprom térnyerésének visszafogását. Mindez odavezet, hogy az európai piac melletti egyik legnagyobb érv, annak politikamentessége és a beruházások előtti nyitottsága van gyengülőben. Ez a protekcionista magatartás és a korábbinál szkeptikusabb, esetenként ellenségesebb hangvétel nyilvánvalóan elrettenti és elbizonytalanítja az orosz termelőket, és törvényszerűen a korábbi stratégia átgondolására készíti őket.

2.2. A termékdivezifikációs perspektíva

Mit tehet ilyen helyzetben az orosz kormányzat és a termelők? Az exportdiverzifikáció – eltekintve most a közvetlen, az európai piacon folytatott stratégiáktól – a termékek és a célországok szintjén folytatható. A termékdivezifikáció főleg a finomított olajtermékek fokozott exportját jelentheti. Az orosz kormányzat és a cégek is rendszeresen deklarálják ebbéli szándékukat.³⁷⁶ Ez az utóbbi időszakban rendkívül magas finomítói árresek megszerzését, az európai finomítókra való kisebb ráutaltságot, magasabb Urals nyersolaj árakat és a Brent-Urals spread csökkenését idézné elő. Oroszországban lazábbak a környezetvédelmi előírások, és olcsóbban elő lehetne állítani az európai piacon is elfogadott motorbenzineket és dízelt.

Ugyanakkor az orosz finomítói potenciál felfejlesztése nagyon komoly befektetéseket igényelne. Az orosz energiarendszer a szovjet belföldi elvárásoknak felelt meg és sok tekintetben alkalmatlan a magas hozzáadott értékű, európai normáknak megfelelő olajtermékek tömeges előállítására. A finomítók földrajzi elhelyezkedése szintén a korábbi belső kereslet mentén lett kialakítva, így az onnan kiinduló termékexport gyakran pótlólagos költségeket jelent. Ez pedig kockázatos vállalkozás, tekintettel a finomítói árresek komoly kilengéseire: a kilencvenes évek folyamán ezekből a belföldi finomítókból aligha lehetett volna nyereségesen exportálni. Ugyanez mondható el az új finomítók építéséről. Bár szinte minden vállalat rendelkezik ilyen tervekkel, legfőképpen az új, primorszki olajterminál körzetében, nagyon nagy kockázatot jelentenek az ilyen vállalkozások. Igazából az európai piacon sem a finomítói kapacitások mennyiségével, hanem azok minőségével van baj: megváltozott a piacon fellelhető olajfajták összetétele, amihez a finomítói kapacitások eddig nem tudtak alkalmazkodni. Ezek a nyugati kapacitások pedig még mindig kisebb összegekből és gyorsabban átalakíthatók, mint amit egy új finomító megépítése jelent.

Ennek megfelelően az orosz finomítói szektorban is a már meglévő kapacitások modernizálása és fejlesztése az igazi tartalék. Ezt a cégek szelektíven, a versenyképes esetekben folytatják is, az orosz olajtermék-export dinamikusan nő. Az orosz desztillációs kapacitások meghaladják a teljes kitermelés felét, a teljes olajtermék export pedig mára jóval nagyobb a szaúdi szintnél és megközelíti a teljes orosz kivitel harmadát.³⁷⁷ Az igazi gondot a termékösszetétel

³⁷⁶ A kormányzat exportvám-szabályozása némi kedvezményt kínál a termékexportőröknek a nyersolaj-exporttal szemben.

³⁷⁷ Már 2004-ben a teljes orosz olajtermék-kivitel 1,41 millió hordó/nap volt. Ennek majdnem fele azonban fűtőolaj vagy alacsony értékű nehéolaj, szemben Szaúd-Arábiával, ahol ez az arány csak durván 10 százaléknyi. A statisztikákat és a különböző források adatait jelentős mértékben torzítja, hogy a litván és belarusz, részben még az ukrán finomítói kapacitásokat bizonyos alappal az orosz olajtermék-exporthoz kötik. A bérfeldolgozás, illetve ezen országok orosz tulajdonú finomítói nagymértékben javít-

jelenti. Míg pl. a szaúdi exportban dominálnak a magas hozzáadott értékű termékek, a motor- és repülőgép-hajtóanyagok, addig az orosz kivitel jelentős hányada a nehezebben eladható termékfajták kategóriáiból kerül ki. Az európai finomítói szektor egységnyi nyersolajra átlagban másfélszer nagyobb krakkoló és reformáló kapacitásokkal rendelkezik, mint az orosz.³⁷⁸ Éppen ezért ha sikerül növelni az orosz finomítói kapacitás mélységét és hatékonyságát, akkor a kitermelés növekedése nélkül is bővíthető az orosz export. Mindez az orosz ún. „fehéráru” (benzin, dízel) kivitel növekedését vetíti előre a jövőben. Ennek mértéke leginkább a belső fogyasztás növekedésétől és a cégek beruházási képességeitől függ majd. 2004 és 2006 között 1,4 millió hordó/nap-ról 2 millió h/n fölé nőtt az orosz olajtermék kivitel, ez az ütem nyilvánvalóan tarthatatlan a jövőben.³⁷⁹

A finomítók modernizációja mellett az elkövetkezendő néhány év feladata lesz, hogy az orosz olajtermék-export infrastruktúráját is kialakítsák. Ehhez főleg termékvezetékek építése célszerű, amit az azokat kezelő állami monopólium, a Transz-nyefteprodukt aktívan folytat is.³⁸⁰ 2008 elejétől áll üzembe az „Észak” elnevezésű, a primorszki és viszocki termékexportot lehetővé tevő vezeték első fázisa. Az összességében 24,6 millió tonna olajtermék exportját lehetővé tevő vezeték hosszú időre rendezi ezt a kérdést és elégséges kapacitást biztosít az exportőröknek. Ennek ellenére az orosz finomítói piacon tapasztalt dízelkínálati nyomás miatt a nyugati irányú, szárazföldi exportvezetékeket piaci okokból érdemi veszély egyelőre nem fenyegeti. A politikai kockázatokat is csökkenti, hogy a nyugati FÁK-országokon átvezető termékvezetékek jobbára – balti esetben részlegesen – orosz kézben vannak, és eddig egyik félnek sem volt érdeke a dízelkivitel leállítása. Ehhez képest a „Dél” elnevezésű, fekete-tengeri olajtermék-vezeték csak a következő évtized második felére és harmadekkorra kapacitással van tervbe véve.

A másik, folyamatosan napirenden lévő kérdés az ún. „olajbank” ügye. Jelenleg az összes termelőt beengedik a Transznyeft vezetékhalozatába és a nyersolaj minősége alapján nem történik érdemi különbségtétel. Így a rosszabb olajfajtákat termelők jól, míg az értékesebb minőséget nyújtók rosszul járnak. Szakértői szinten folyamatosan szó van bizonyos termelők részleges kitiltásáról, a Transznyeft „befogadási” normáinak szigorításáról, illetve egy kompenzációs rendszer kiépítéséről. Ez utóbbi lenne az olajbank. Természetesen ez egy zérusösszegű döntés, amit a vesztesek vadul elleneznek. Legfőképpen a Volga-vidék két vállalata,

ják az összképet, leginkább a fehéráruk esetében. Ezek sokkal jobban felszerelt, modernizált, kedvező elhelyezkedésű finomítók (2004-ben csak a litván és belarusz motorbenzin kivitel meghaladta ezen termékfajták teljes orosz exportját). in: US EIA (2005): *International Energy Annual*.

³⁷⁸ A 41 nyilvántartott orosz finomító 2006 elején 5,34 millió hordó/nap atmoszférikus desztillációs kapacitást tett ki (Európa 17,1, az USA 17,34), de pl. a katalitikus krakkolásra csak 0,33 millió hordó/nap (Európa 2,58, USA 5,94), az annál primitívebb termikus krakkolásra pedig 0,38 millió hordó/nap (Európa 1,63, USA 2,54) kapacitás állt rendelkezésre. Hozzá kell tenni, a desztillációs finomítói kapacitások a kilencvenes évek nagy csökkenése óta lényegében ugyanazon a szinten vannak. Mindez arra utal, hogy a cégek a meglévő kapacitásokat modernizálják, és kevésbé foglalkoztatja őket azok növelése. in: US EIA (2005): *International Energy Annual*.

³⁷⁹ Fontos hozzátenni, hogy az olajtermék-export nagyobb távolságra is kifizetődő, mint a nyersolaj kivitele. Az utóbbi két évben orosz olajtermék-export mintegy tizede az Egyesült Államokba irányul, miközben a nyersolaj kivitel ebbe a régióba nem számottevő.

³⁸⁰ Magyarország azon szerencsés kivételezettek közé tartozik, amely vezetéken hozhat be olajtermékeket, mert ezt a hálózatot még korábban kiépítették.

a Basnyeft és a Tatnyeft lenne érintett. Feltehetően a kérdésnek belpolitikai vonzata is van, ezért eddig nem került megvalósításra. Egy ilyen rendszer érdekeltté tenné a termelőt a nyersolaj minőségi normáinak emelésében és ezáltal javítaná mind az Urals, mind a Siberian Light márkát, továbbá olcsóbbá tenné a finomítói fejlesztéseket is.

2.3. Exportdiverzifikáció – Kelet-Szibéria és Szahalin

Az igazi nagy exportdiverzifikációs projekt azonban kétségtelenül az exportpiacok számának növelését jelenti. Bár ez a törekvés már hosszabb ideje a szakmai, politikai napirenden van, csak az utóbbi két-három évben kezdődtek meg az érdemi lépések. Ebben a források hiánya mellett szerepet játszottak politikai konfliktusok is, legfőképpen az, hogy Hodorkovszkij volt az exportdiverzifikáció egyik zászlóvivője. Ez egyértelműen zavart keltett, az oligarcha és a kormányzat egyfajta versenyfutást folytatott a külföldi partnereknek adott ígéretek szintjén, érdemi elképzelések nélkül.

Az exportpiacok diverzifikálása gyűjtőfogalom, alapvetően a nem-európai piacok elérését értik alatta, a kínai, távol-keleti, esetleg amerikai kivitel részesedésének növelését. Ugyanakkor jelenti a szabad tengeri kijáratok kialakításának és a tengeri export jelentőségének növelését is. Így pl. a hagyományosan tranzitdiverzifikációs elképzelésként kezelt, a Boszporuszt elkerülő bolgár-görög Burgasz-Alekszandropolisz vezeték végén Moszkva az Égei-tengeren már transzatlanti tankerekbe töltheti az olaját.

Könnyebb szállíthatóságából fakadóan itt is az olajé, és nem a gázé a vezető szerep. Jelen pillanatban a legfontosabb projekt az ún. Keleti Vezeték, amely a Bajkál-tótól nyugatra fekvő Tajsetből haladna egészen a Csendes-óceán partjáig. Az első fázisban durván az útvonal felét, a kínai határon elhelyezkedő Szkovorogynőig építenék ki a vezetékét. Ez a tervek szerint 2008 végére üzemkész lenne évi 30 millió tonna kezdeti kapacitással. A második fázisra, amelyben a Csendes-óceánig juttatnák el az olajat, és a vezeték elérné teljes kapacitását, évi 80 millió tonnát, még nincsen határidő. A két fázis között vasúton tervezik ellátni a közben elvileg kiépülő keleti kikötői és finomítói központot.

A Keleti Vezeték sok szempontból gigászi vállalkozás, úttörő szerepet visz az iparágban. Teljes kiépülése esetén a mai orosz export negyede a kínai, távol-keleti és amerikai piacra juthat, jelentősen átalakítva az orosz exportstruktúrát. Ugyanakkor a vezeték új, negyedik generációs termelési bázist nyitna meg az orosz olajiparban: a kelet-szibériai olajrégiót. Ez alaposan átrajzolná az orosz olajiparról ma kialakított képünket és nagyon komoly kérdéseket vet fel a jövőt illetően.

Mindazonáltal a vállalkozás kínálta lehetőségekkel arányosak annak pénzügyi terhei is. Csak az első szakasz mintegy 11 milliárd USD-be került, amely befektetés megtérülése csillagászati tranzitdíjakat feltételez majd a teljes vezetékszakaszon.³⁸¹ Ennél is jelentősebbek a térség mezőibe eszközrendő befektetések. Kormányzati remények szerint 2011-re megtöltene a vezeték első szakaszát. Komoly állami hozzájárulás mellett zajlik az egész program, így

³⁸¹ Kormányzati források szerint 6 USD/hordó, külső szakértők szerint akár 10 dollár is lehet a tranzitdíj csak az első fázisban. In: http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Russia/Oil_exports.html. Feltehető, hogy a második szakasz részlegesen, vagy akár teljes egészében kormányzati, és nem Transznyeft beruhásként épül majd meg. Komoly gond, hogy a kínai fél mindeddig nem vállalt kötelezettséget az európai áron történő átvételre. Moszkva számára érthetően fontos anyagi kérdés, hogy kínai és európai árai ne térjenek el nagyon. Részletesebben: Nyina Puszenkova (2007): *Vosztok jeszty Vosztok: Novaja nyeftegazovaja provincija Rosszii*. Moszkva, Carnegie, p. 60.

pl. a kelet-szibériai mezők adómentességet kaptak az első 25 millió tonna olaj kitermelésére.³⁸²

A Keleti Vezetékkal párhuzamos, annál legfeljebb egy dimenzióval kisebb nagyságrendű projekt a szahalini termelési régió. Itt két, a kilencvenes évek közepén ún. „termelésmegosztási koncesszióba” adott vállalkozás működik, Szahalin 1 és 2 néven. Ezek jelenleg, saját termelési csúcsukon éves szinten bő 20 millió tonnás exportot jelentenek. Bár a térség geológiai és műszaki értelemben komoly kihívást jelent, a szállítási infrastruktúrára viszonylag keveset kell költeni és az ázsiai piacok is rendkívül közel vannak.³⁸³ A szahalini övezet ellentmondása éppen ebben van: egyfelől megadná az oroszok által rég áhított mobilitást és tengeri kijáratot, másfelől feltárása aligha képzelhető el fejlett technológiák és know-how nélkül.³⁸⁴ Ez a kompromisszum-kényszer lassítja a további tenderek kiírását és a feltérési tevékenységet. A két már létező konzorcium mellett az elkövetkezendő 6-8 évben új mező aligha kezdi meg a termelést a régióban.³⁸⁵

Az orosz ígéretekkel ellentétben nem, vagy csak nagyon lassan körvonalazódik a távolkeleti gázexport megindítása. Putyin 2006 márciusában, pekingi útjakor ugyan megígérte, hogy öt éven belül egy majdnem 80 milliárd köbméteres új gázvezetékét építenek Kína felé, azonban ennek azóta sincs semmi nyoma. Csakúgy, mint az olaj esetében, nem sok értelme lenne Nyugat-Szibériából vezetékes kapacitásokat ilyen távolságra kiépíteni.³⁸⁶ A kelet-szibériai térség legfontosabb gázmezőjét, a Kovikta-t a Gazprom megszerezni látszik a TNK-BP-től. Ez a hatalmas mező elég lenne a Putyin által említett exportvolumen eléréséhez, de a Gazprom nem látszik sietni ebben a kérdésben. Ugyanakkor a TNK-BP-vel való küzdelem idején elhangzott, a mező feltérását csak a következő évtized második felére ígérő megnyilatkozások sem feltétlenül mérvadóak. Ha képesek Pekinggel az árban megegyezni, akkor a Gazprom feltehetően ha mértékletesen is, de megkezdheti innen az exportot.³⁸⁷

³⁸² A TNK-BP Verhnyecsonszk-, a Szurgutnyeftegaz által feltárt Talakan- és a Rosznyeft birtokolta Vankor-mező képes lenne megtölteni ezt a vezetékét.

³⁸³ A két projektre összesen 33-35 milliárd USD-t költenek. Igaz, hogy az olaj mellett éves szinten 15 milliárd köbméternyi földgázt termelnek majd ki és legjavának LNG formában történő exportja is a projekt része.

³⁸⁴ A Szahalin 3-as területen egy kisebb blokkon a Rosznyeft-Sinopec végez kutatásokat, míg a másik területen a közeljövőben várható a tenderkiírás. A Szahalin 4 és 5-ös mezőkön is a Rosznyeft különböző partnerekkel közösen rendelkezik ilyen engedélyekkel, de egyelőre nem folytatnak érdemi tevékenységet.

³⁸⁵ Kelet-Szibéria mellett az orosz kitermelés másik új generációs bázisa az arktikus off-shore övezet lehetne. Itt a becslések az északi-tengeri régió 3-7-szeresének megfelelő tartalékot valószínűsítene. Az orosz kormányzat elképzelései szerint 2020-ra a teljes termelési volumen 20 százaléka off-shore mezőkből származna, aminek egyik bázisa épp ez a vidék lehetne. Azonban ez a perspektíva mind a gigantikus pénzügyi, mind a hasonló léptékű műszaki kihívások miatt még távolibb, mint a kelet-szibériai. Mai ismereteink mellett ez a terület nyugati technológiákkal sokkal olcsóbban, hatékonyabban és gyorsabban aknázzható ki. Nem véletlen, hogy magas szintű tárgyalások indultak be ezekről a kérdésekről Moszkva és a nyugati fővárosok között. Feltehetően az elkövetkezendő pár évben ez a kérdés folyamatosan az üzleti, politikai napirenden marad majd.

³⁸⁶ Bár épp egy ilyen projektet tanulmányoznak, iparági szakértők szerint kevés a realitása. Felmerült a Szahalinról történő export, de különböző okokból kifolyólag ez sem tűnik ma támogatottnak.

³⁸⁷ A kínai fél nem hajlandó a nyugat-európai árakat megadni a gázért. Magát az árformulát is eredetileg a kínai szén belföldi áraihoz igazította volna, és legfeljebb 120-130 USD/ezer köbméteres szintet ajánl. Ha pusztán pénzügyi szempontokon múlna, ilyen feltételek mellett a Gazprom talán meg sem kezdené a tárgyalásokat.

Mind a keleti olajexport melletti nagyvonalú állami elkötelezettség, mind a gázexport körüli fura moszkvai lavírozás arra utal, hogy a kormánynak nemcsak gazdasági okokból fontos a Kínával kialakítandó energetikai kapcsolat. Az egyik szempont nyilvánvalóan a két fél közötti, valamilyen szintű érdekközösség kialakítása. Ezt a kilencvenes években az orosz technológia-transzfer, legfőképpen a fegyverexport jelentette. Mára azonban ennek jelentősége Peking szempontjából leáldozóban van. Moszkvát nyilvánvalóan aggasztja, hogy a felemelkedő szomszéd semmilyen módon nem rászorult Oroszországra. Az energetikai kapcsolat kialakítása tehát megér némi árendeményt és többletberuházást.

Már csak azért is így van, mert Kína a posztszovjet Közép-Ázsiából is beszerezheti ezeket a nyersanyagokat. Márpedig ha Oroszország nem kooperál vele ezen a területen, akkor előbb-utóbb a jelenleg meglehetősen baráti kapcsolatok ellenére is be fog törni az oroszok dominálta övezetbe. Kazahsztánnal már közös olajvezeték is kiépítettek a felek,³⁸⁸ míg Türkmenisztánnal kapcsolatban Pekingnek is van egy, a többinél semmivel sem irreálisabb gázszállítási projektje. Az orosz fél tehát kénytelen valamilyen perspektívát kínálni Kínának, ha lassítani akarja a pekingi előretörési folyamatot. Peking makacskodása az ár kapcsán ugyancsak ide vezethető vissza: az orosz tranzitmonopólium miatt alacsonyan tartott közép-ázsiai árak kellő tárgyalási alapot képeznek Moszkvával szemben, amely érthető módon legalább az európai szintet szeretné elérni. Az idő sok szempontból a korábbi kényelmes orosz hegemonia megszűnése irányába hat. Moszkva igyekszik multilaterális keretekbe, a Sanghaji Együttműködési Szervezetbe tömöríteni a térség új energetikai projektjeit. Ez is arra utal, hogy már a multilaterális kínai jelenlét is jobb lenne Közép-Ázsiában, mintsem a kétoldalú kapcsolatokban bekövetkező pekingi offenzíva.

2.4. Exportdiverzifikáció – Észak-Amerika

A másik exportdiverzifikációs opció az európai tranzitútvonalak olyan fejlesztése, amely lehetővé teszi a nem-európai, javarészt Észak-Amerikába irányuló kivitelt is. Kőolaj esetében ez mélytengeri kijáratok megteremtését jelenti. Mint korábban említettem, ilyen délen a Burgasz-Alekszandropolisz vezeték. Ez a projekt több szempontból is jelentős áttörés az orosz olajexport szempontjából: nemcsak egyfajta stratégiai válasz az amerikai Baku-Dzsejhán vezetékre, de orosz többségi tulajdonban, orosz operátor mellett működtethető. Semmi kétség afelől, hogy mind az orosz cégek, mind a kormányzat mindent meg fog tenni ezen projekt befejezése és további fejlesztése érdekében.³⁸⁹ Az alekszandropoliszi terminál alkalmas lesz 300 ezer tonnás VLCC tankerek fogadására. Részben ennek köszönhetően az észak-amerikai export fajlagos költsége mintegy ötödével alacsonyabb lesz, mint a Boszporuszon áthaladó forgalomé.

³⁸⁸ Ez a jelenleg 10 millió tonna/év kapacitású Atyrau-Alashankou vezeték. 2011-re az egész vonalon vezetékeket fektetnek le (most egy részen vasúton szállítják az olajat) és a tervek szerint duplájára növelik a teljesítményt. Mindazonáltal úgy tűnik, szállítási problémák vannak a rendszerben, ami nem meglepő módon az orosz befolyásra vonatkozó széleskörű találgatásokra ad okot.

³⁸⁹ Első lépésben 35 millió, de 50 millió tonnáig bővíthető éves kapacitással és a térségben elhelyezkedő, többek közt orosz tulajdonú finomítókkal a vezetékek minden esélye adott, hogy mind pénzügyileg, mind stratégiai értelemben sikertörténété válják.

A déli irányhoz képest egyelőre háttérbe látszik szorulni az északi terminálok ügye.³⁹⁰ Eredetileg főleg Hodorkovszkij pártolta a murmanszki terminál kiépítését: ez az év java részén jégmentes és kellő mélységű kikötő optimális megoldás lenne az amerikai export szempontjából. Kiépítésének az esélyét csökkenti, hogy ezen exportirány fejlesztésekor minden érdemi forrás Primorszkra zúdul. A két terminál egymás potenciális versenytársa, így Murmanszk esélyei csak a jelenlegi exportszerkezet radikálisabb átalakítása, valamely más exportútvonal el lehetetlenülése esetén nőnének meg. Így Murmanszk csak kisebb vasúti tételeket, főleg olajtermékeket exportál, legfőképpen Észak-Amerikába. A Barents-tenger Pecsorai-öblében van két kisebb jelentőségű exportterminál-projekt. A Transznyeft Indiga vezetőke és a Lukoil Varendei terminálja egyaránt közepes, egyenként évi 12 millió tonnás kapacitásra méretezett. Hátrányuk, hogy nem jégmentesek és a távolsági szállításhoz feltehetően Murmanszk térségében az olajat át kell rakodni. Előnyük, hogy egy felemelkedőben lévő termelő régió, a Pecsora-vidék átlagosnál jobb minőségű, alacsonyabb kéntartalmú és könnyebb nyersolajat juttathatják így el a világpiacra. A külön szállítási rendszer kiépítését az Urals márkával való keveredés megelőzése is indokolja. A Transznyeft Indiga projektjére még nincs határidő, a Lukoil kiépítette rendszer kapacitásbővítése 2008-ra befejeződik.

Gázexport diverzifikáció kérdésében jelenleg nincs semmilyen kézzelfogható perspektíva. Tekintettel a cseppfolyósított földgáz szállításának komoly biztonsági kockázataira, LNG-terminálokat aligha érdemes a tengerszorosok „mögé” telepíteni: azokat környezetvédelmi vagy biztonsági okokból bármikor lezárhatják az ilyen jellegű forgalom elől.³⁹¹ Az egyetlen érdemi projekt a Barents-tengeri Stokman-gázmezőhöz kapcsolódik. Innen a Gazprom nemcsak az Észak-Európai Gázvezetékét láthatná el, de kijuthatna az atlanti LNG-piacra is. A probléma az, hogy a Gazprom nem rendelkezik sem ezen arktikus off-shore mező kitermeléséhez, sem a cseppfolyósításhoz szükséges technológiával. Itt komoly kompromisszumot kellene kötnie valamelyik nyugati, feltehetően hasonló tapasztalatokkal már rendelkező céggel. Mindez jelentősen bonyolítja a helyzetet, ezért jelenleg ez a projekt nagyon lassan halad. Ugyan sikerült megállapodást elérni a Total-lal és a Statoil-lal – ez utóbbi rendelkezik hasonló körülmények között üzemelő LNG-projektrel – a technikai megvalósítás igencsak elhúzódhat. A leginkább szkeptikus szakértők szerint nem is várható érdemi kitermelés 2020 előtt, és kétséges, hogy lesz-e egyáltalán LNG-terminál a mezőhöz. 2015 előtt semmiképp sem lehet nagyobb volumenre számítani ebből a forrásból.³⁹²

2.5. Az exportdiverzifikáció perspektívái és következményei, üzleti háttér

Az exportdiverzifikáció egyik legfontosabb aspektusát annak európai következményei képezik. Fontos leszögezni, hogy az exportdiverzifikáció csak az utóbbi néhány évben került napirend-

³⁹⁰ Minden egyéb exportútvonal jelenleg lekerült a napirendről. Így a Druzsba-Adria projekt sem reális, legfőképpen azért, mert nem jelentene tranzitdiverzifikációt, Belaruszon és Ukrajnán áthaladó exportot feltételez.

³⁹¹ A Gazprom ugyan hosszabb ideje tervez egy „mini” LNG-terminált Pétervár környékére, mindaddig semmilyen érdemi lépésre nem került sor.

³⁹² A hivatalos Gazprom álláspont szerint 2009-re rögzítik a kitermelés üzleti és technikai feltételeit és 2013-tól kezdődően indul a kereskedelmi forgalmazás. Hasonló – nem orosz – projektek kapcsán is nyugodtan „hozzáadhatunk” egy-két évet, de tekintetbe véve a Gazprom kimért tárgyalási technikáját, valóban kétséges a 2015 előtti termelési perspektíva.

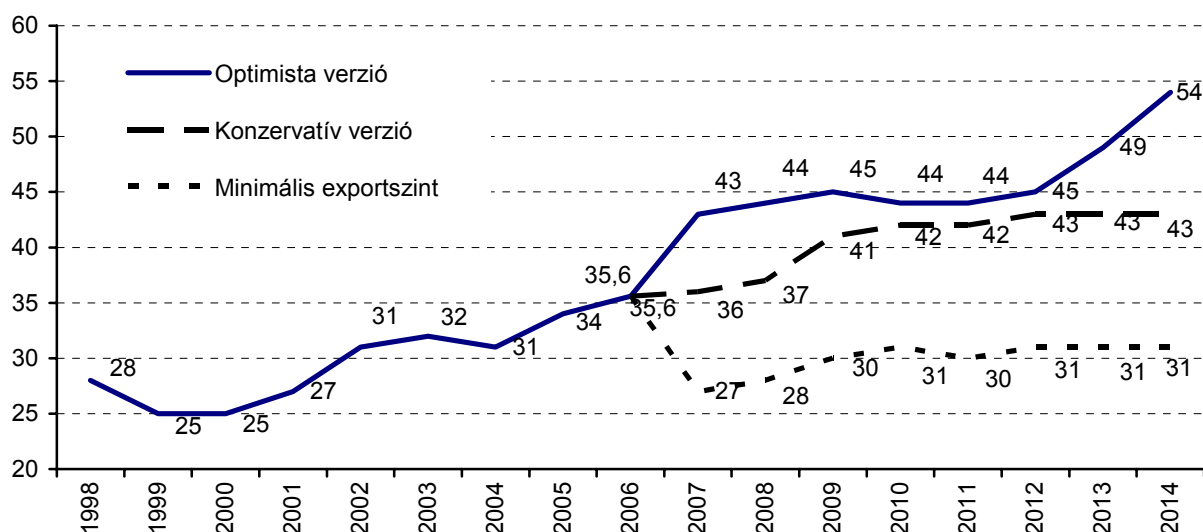
re, és korántsem az orosz export egyetlen, meghatározó folyamata. Ha a putyini korszak egészét vizsgáljuk, akkor messzemenően a legtöbb és legfontosabb infrastrukturális beruházás az európai piacokra irányult. Ezek a projektek mind a mai napig nem futottak ki, több még megvalósítás előtt áll. A diverzifikáció tehát egy meglehetősen magas európai exportvolumen fényében értelmezendő. Az orosz törekvések nem tekinthetők az európai kiviteltől való radikális elfordulásnak. Feltételezhetően a diverzifikációs törekvésekkel párhuzamosan fennmaradnak az európai kivitel fejlesztését jelentő projektek is, az igazi kérdés legfeljebb ezek aránya.

A közeljövőben a diverzifikáció meglehetősen pontosan kalkulálható következményekkel jár majd. Ami a gázipart illeti, itt nem kell semmilyen érdemi következménnyel számolni. Jelenleg nincs olyan projekt a napirenden, ami érdemben, vagy akár csak marginálisan megkérdőjelehetné az európai gázexport primátusát. Ami az olajpiacot illeti, itt dinamikusabb változásokra lehet számítani. Egyrészt az orosz finomítói fejlesztésekkel párhuzamosan némileg átalakulhat az orosz export termékstruktúrája. Mindenképp csökken majd a kisebb értékű olajtermékek és a motorbenzinek kivitele. Ez utóbbit az orosz belső fogyasztás növekedése indokolja. Ezzel párhuzamosan azonban az orosz export egyre inkább a dízel irányába mozdul el, amelyhez szükséges kapacitások egyre inkább rendelkezésre állnak. Az orosz dízel súlya a teljes termékexporton belül nőni fog és ez az egyetlen termékfajta, amelynek esetében a korábbi bővülési ütem fennmaradásával számolhatunk. Az orosz dízelkivitelt a külpiazi események csak mérsékelten – legfeljebb az európai normák szigorítása révén – érintik, az sokkal inkább a belső, oroszországi fogyasztás és kapacitáshelyzet függvénye lesz. Mindez az európai pozíciókat erősítő fejlemény, mivel az amerikai piacokra dízelt nem érdemes exportálni, a keleti irányba pedig hiányzik a teljes infrastruktúra. Amennyiben az orosz kitermelés nem növekszik jelentősebb mértékben, a feldolgozó kapacitások növekedése szerény mértékben csökkentheti a nyersolajexportot. (7. ábra)

Ennél jelentősebb következményekkel járhat a Keleti Vezeték megépülése és a távol-keleti export beindulása. Az utóbbi két évtizedben az orosz olajvezeték hálózat névleges kapacitása közelében, rendkívül túlterheltén működött. A kínai vezeték megépülésével első alkalommal jön létre a Transznyeft rendszerében komolyabb szabad vezetékes kapacitás. Kérdés, hogy ezt a kapacitást hova fogja Moszkva „telepíteni”. Mivel mind a három exportartériát (Primorszk, Novorosszijszk, Távol-Kelet) ütemesen fejlesztik, de a Druzsba rendszerére már régebb óta nem áldoztak semmit, feltehető, hogy ez utóbbiból fogják kivonni a kínai exporthoz szükséges volument. Ennek mértéke ma még nehezen megbecsülhető, időszakonként, a távol-keleti mezők feltárásának függvényében változó mértékű lehet.³⁹³ Mindazonáltal érezhetően meg fogja növelni a közép-európai térségben az orosz olaj árát, és az egész kontinensen az Urals-Brent spread csökkenése irányába fog hatni.

³⁹³ Kezdetben biztosan nem haladja majd meg a 20 millió tonnás mennyiséget. Így is a Druzsban történő nyersolaj kivitel harmada forog veszélyben. Vannak azonban arra utaló jelek és érvek, hogy ezt inkább az amúgy is nagyobb kapacitású északi ágból vegyék ki a déli, Magyarországot is ellátó leágazás helyett.

7. ábra
Az orosz dízelexport várható alakulása
(millió tonna/év)

Forrás: Transznyefteprodukt (2006).

Hosszabb távon és nagyobb volumenben azonban ilyen jellegű átirányítás aligha lehetséges. Az orosz léptékekből és kontinentális jellegből következően egyazon termelési régióból aligha láthatóak el egymástól földrajzilag ennyire távol lévő piacok. Nyugat-Szibéria bizonyos potenciál felett nem szolgálhat a kínai és távol-keleti piac forrásául, az az olaj csak Kelet-Szibériából származhat. Európa és a Távol-Kelet között nem a vezetékek, sokkal inkább a kitermelési régiók szintjén folyik a verseny.³⁹⁴ Ez adja az orosz exportdiverzifikáció igazi komplexitását. A kérdés sokkal inkább az, hogy az orosz cégek mely termelő régiókba fektetnek be a jövőben. A régiók, és bizonyos mértékben a cégek között a beruházási forrásokért folytatott verseny lesz az, ami hosszabb távon meghatározhatja az európai export szintjét. Ez lassabb, kevésbé látványos folyamat, többet jelent az európai helyzeti előny. Viszont egy-egy beruházási döntés súlya hosszú időre meghatározza az exportstruktúrát.

Éppen ezért van különös jelentősége annak, hogy az orosz nagyvállalatok milyen külföldi partnerekkel építenek ki bensőségesebb kapcsolatokat. E szempontból az orosz energiarendszer már erősen diverzifikált. A Gazpromnak hagyományosan európai kapcsolatai vannak, azon belül is gondosan elosztott és kiegyensúlyozott a franciákkal, a németekkel az olaszokkal vagy a britekkel kialakított több közös projekt.³⁹⁵ Ennél is látványosabbak az olajiparban meg-

³⁹⁴ A fent leírtak fényében látható, hogy Észak-Amerika keleti partjára ez nem igaz. Itt az európai irányultságú exportinfrastruktúra bizonyos átalakításával és logisztikai kiépítésével egyazon régióból is ellátható mindkét piac. Azonban az így Amerikába exportált termékmennyiség még mindig az Atlanti-óceán térségében marad, és így nem „teljesen elveszett” mennyiség Európa számára: az kivált más termelőket és relatíve alacsonyan tartja az olajárakat az atlanti térségben.

³⁹⁵ A német BASF és az E.ON az Észak-Európai Vezetékben és – az E.ON csak feltehetően – az ahhoz csatlakozó Juzsno-Russzkoje projektben partnerek, a Total legújabb szerzeménye a Stokman-mező negyede, az ENI kapta meg a Jukosz összes gázipari aktívájának egy jelentős hányadát és pillanatnyilag még a Gazpromnyeft számottevő része is az övé, a TNK-BP-vel a Kovikta-mező átadása kapcsán kötöttek együttműködési megállapodást, míg a Szahalin-2-es mezőben a Shell – némileg kényszerből – lett a Gazprom partnere.

lévő kapcsolatok: a Rosznyeft egyértelműen uralja a kínai kapcsolatrendszert, a TNK felét még 2003-ban megvehette a BP, és 2004-től kezdődően az amerikai Conoco szerzett a Lukoil-ban 20 százalékos részesedést. A tulajdoni hányadok, ha nem is determinálják, de jelentős mértékben befolyásolják az exportútvonalak kiépülését. Nem véletlenül a Rosznyeft a távol-keleti kitermelési zóna meghatározó szereplője, a Lukoil birtokolja az amerikai keleti part benzinkútjainak tizedét és ennek megfelelően törekszik saját transzatlanti vertikumát kiépíteni, míg a Gazprom kifejezetten európai profilú cég maradt.

Ennek a tanulmánynak nem feladata a kormányzat és a cégek közötti bonyolult viszonyrendszer elemzése. Nyilvánvaló, hogy az üzleti szintű kapcsolatrendszerek ilyen kiegyensúlyozott volta az orosz külpolitika elemi érdeke. Moszkva saját nagyhatalmi befolyását, hitelességét ezekkel az energetikai eszközökkel hatékonyan alá tudja támasztani, mindeközben még versenyezteti is az érintett külföldi cégeket, államokat. Ugyanakkor hiba lenne ezt a szereposztást csupán a kormányzat által a cégekre oktrojált előírásként értelmezni. Egyes esetekben azért, mert a külföldi partner nélkülözhetetlen, de Oroszországban nem fellelhető technológiát apportál a projektbe, más esetekben pedig azért, mert az orosz cégek legfőképpen ilyen módon juthatnak a fogyasztó országokban downstream aktívákhoz. Az üzleti szereplők így gyakran nagyon is megtalálják saját számításukat ezen nexusokban és főleg az állami vállalatoknak komolyak a lobbiképességeik üzleti partnereikkel közös érdekeik előmozdításakor. Adott esetben nem átnak fellázadni a politika által számukra szabott keretek ellen, kijátszani azokat, mint ahogy az a Gazprom-Rosznyeft párharcban többször is bebizonyosodott. Éppen ezért az üzleti partnerek ilyen egyenletes elosztásakor megnyilvánuló kormányzati exportdiverzifikációs ambíció önmagában nem elég annak véghezvitelekor. Szükség van az orosz üzleti szereplők befolyására és lobbiképességére is. A putyini utódlás pedig éppen ezen erőviszonyok vonatkozásában lehet mérföldkő, jelentős változásokat ígérve a közeljövőben.

Az orosz vállalatok belpolitikai pozíciói mellett nagyon sok múlik azon is, hogy ezek az üzleti és külpolitikai relációk mennyiben lesznek sikeresek. Európa, illetve annak legtöbb országa az utóbbi időkhöz megglehetősen vonzó partner maradt: alacsony politikai konfliktuspotenciál, viszonylag depolitizált üzleti, és az orosz beruházások iránt befogadóbb légkör jellemezte a térséget. Ehhez képest az amerikai reláció politikai értelemben erősen be van fagyva, míg a kínai relációban a jó viszony ellenére sem egyértelmű, hogy Peking mennyire hajlandó downstream aktívákat orosz kézbe adni. Márpedig az orosz cégek legfőképpen transznacionális vállalatok akar válni, több országban szeretne jelen lenni és a teljes vertikum megszerzésére törekszik.³⁹⁶ Ebből a szempontból Európa a mostani szkepszis és az orosz beruházások ellensúlyozására hozott elképzelések ellenére is még mindig befogadó térség maradt, ami döntő érv lehet az exportrendszerek kialakításakor.

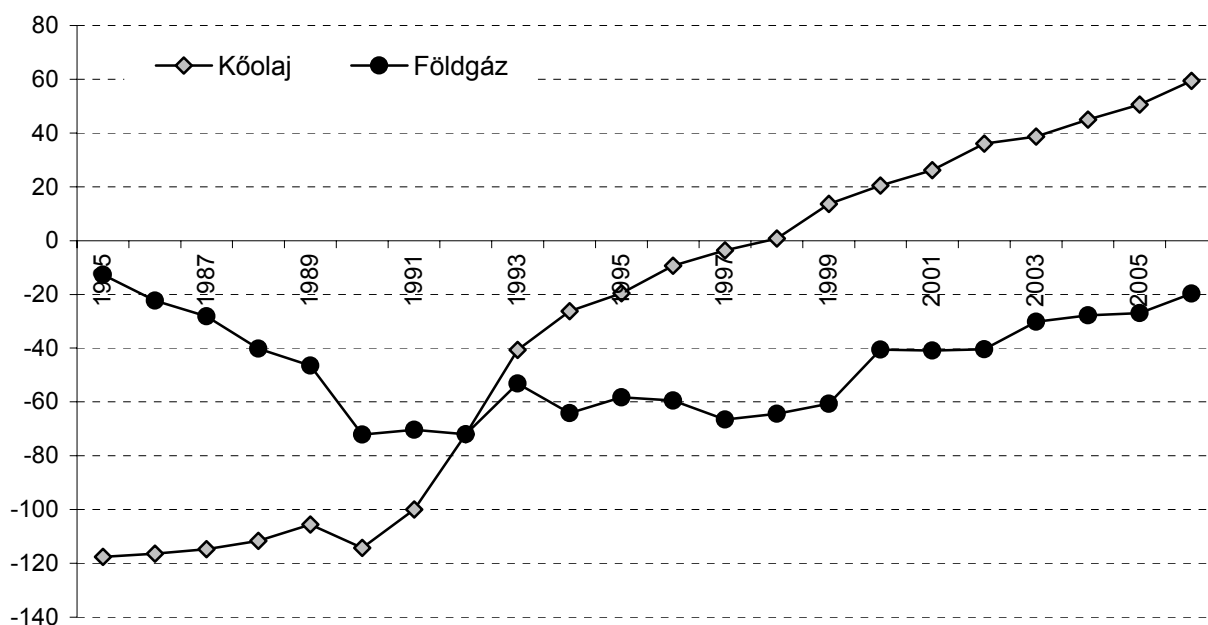
³⁹⁶ A legmesszebb ezen a téren a Lukoil ment. 2006-ban a finomítás és értékesítés üzletágból származó eredmény (3,652 milliárd USD) meghaladta a termelési üzletágét (3,578 milliárd USD). A vertikum kiépítésére és az országkockázatok diverzifikációjára jellemző, hogy a kiterjedt benzinkúthálózat (5793 benzinkút) alig több, mint harmada található a FÁK-térségben és Oroszországban (2100), míg a maradék fele-fele arányban Európában és az Amerikai Egyesült Államokban. http://lukoil.ru/static_6_5id_218_.html

3) A posztszovjet térség és a tranzitdiverzifikáció

3.1. Oldódó infrastrukturális kötöttségek, hagyományos üzleti tranzitmodell

A posztszovjet térség energiaellátásában Oroszország nettó exportőri pozíciója megszűnőben van. Moszkva ugyan mind a mai napig összességében több szénhidrogént ad el, mint amennyit innen vásárol, de ez a passzívum a kilencvenes évek vége óta egyre csökken. A 8. ábrán látható, hogy a mobilisabb olajiparban a kilencvenes évek legvége óta az egyenleg pozitív és a térség Oroszország nélkül is nettó exportőr. Ennek a jelentősége azonban két okból is kisebb. Egyrészt a posztszovjet olajipar liberalizáltabb és intézményesítettebb, mint a gázipar. Tőzsdei alapokon, de legalábbis a világgpiaci folyamatok által determináltan folyik a kereskedelem, a volumen kisebb hányadától eltekintve nincs „posztszovjet árrendszer”. Ugyanakkor a tranzitdiverzifikáció előrehaladott állapotban van, oldódnak a posztszovjet korszakból örökölt kényszerek és szűk keresztmetszetek. Közép-Ázsia esetében ez az orosz tranzitszerep, míg orosz szemszögből a belarusz és ukrán tranzit jelentőségének csökkenését, a balti tranzit majdnem teljes megszűnését jelenti. Ezek a szűk keresztmetszetek – orosz esetben a Kaszpi-olajvezeték, míg Belarusz esetében a Druzsba – nem tűntek el, de komoly alternatíváik épültek ki a Baku-Dzsejhán és a Balti Olajvezeték projekt formájában. Éppen ezért a kőolaj esetében az orosz donor-pozíció a nyugatihoz hasonlóbb kereskedelmi rezsim és az oldódó infrastrukturális determináció miatt nemcsak érvényét veszítette, de ma már egy-két speciális esetet leszámítva nehezen is értelmezhető.

8. ábra
Szovjet és posztszovjet energiamérleg Oroszország nélkül
(1985-2006, Mtoe)

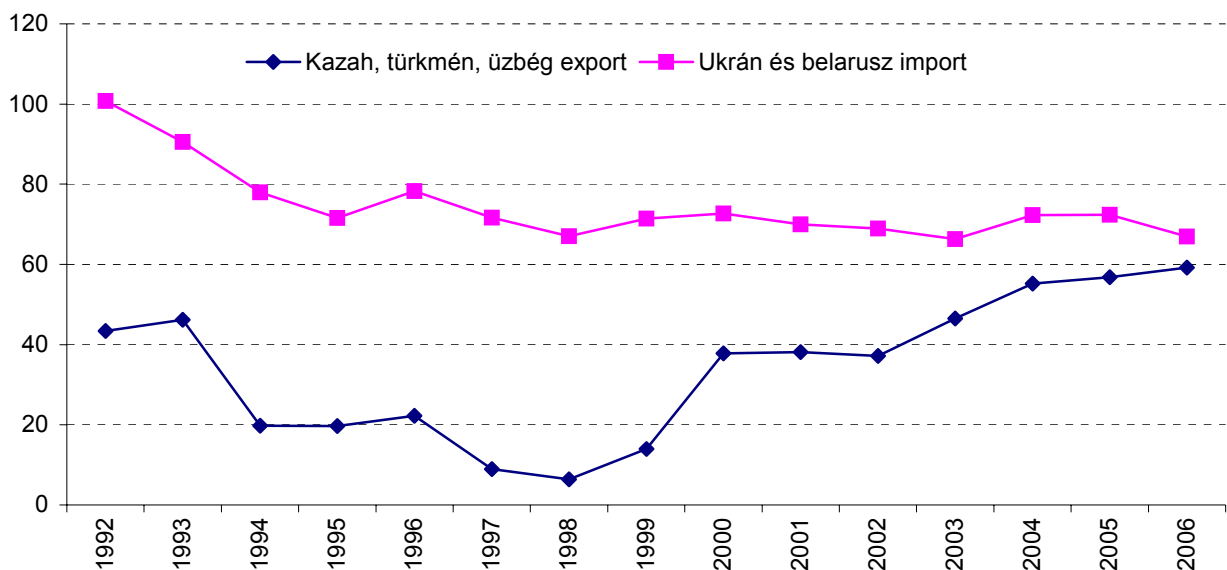

Forrás: BP Statistical Review of World Energy

A gáz esetében még mindig van egy szerény donor-pozíció, de ez már messze nem olyan jelentős, mint a kilencvenes évek folyamán. Ugyanakkor a földgáz esetében még nem épültek ki alternatív szállítási útvonalak és a posztszovjet infrastrukturális meghatározottságok, az

azokból fakadó kényszerek alig enyhültek.³⁹⁷ A tranzitdiverzifikációs trend egyértelmű, de főleg a gyorsuló termelési dinamika fényében ez a folyamat lassú. Márpedig csak a szűk vezetékes keresztmetszetek oldódásával párhuzamosan számíthatunk a posztszovjet kereskedelmi rendszer sajátos vonásainak eltűnésére és egy transzparensabb, az európaihoz hasonlóbb, modernizált rezsim kialakulására. Mindez azt jelenti, hogy Moszkva mindmáig kénytelen az európai árszínhez képest jelentős árengedményeket adni a nyugati FÁK-országoknak a nyugati tranzitért cserében, és ez az összeg feltehetően jócskán – bár csökkenő mértékben – meghaladja a közép-ázsiai termelőktől olcsón felvásárolt gázon elért járadékot.³⁹⁸

9. ábra
Közép-ázsiai gázexport és nyugati FÁK gázimport
(1992-2006, mrd m3)

Forrás: BP Statistical Review of World Energy

Éppen ezért az orosz gázdonor-szerep mértékének csökkenése mögött egyelőre kevésbé a tranzitdiverzifikációs trend, sokkal inkább a posztszovjet térség termelési és fogyasztási mértékeinek kiegyenlítődése áll. Közép-Ázsia exportpotenciálja nő, miközben a legfőbb fogyasztók, a nyugati FÁK-államok kereslete csökken.³⁹⁹ Ez a dinamika kifejezetten kedvező orosz

³⁹⁷ A 8. ábrán feltüntetettél az orosz „gázdonor” pozíció némileg rosszabb. Az Iránba irányuló évi 6-8 milliárd köbméteres türkmén export a valóságban nem jelentkezik a posztszovjet fogyasztói oldalon, így ezt a „lyukat” is Moszkvának kell betömnie.

³⁹⁸ A jelenlegi kereskedelmi rezsimben a Gazprom a türkmén földgáz nagy részén elért járadékot mintegy „átengedi” Ukrajnának, így „fizetve ki” a tranzitszolgáltatás többségét.

³⁹⁹ Fontos megjegyezni, hogy a posztszovjet gázstatisztikák alapvetően megbízhatatlanok. Így a BP Statistical Review of World Energy és a US Energy Information Agency elmúlt évekre vonatkozó adatai nemcsak különböznek, de azokból ellentétes trendekre lehet következtetni. Előbbi az orosz donorszerepet csökkenőben látja, míg utóbbi épp ellenkezőleg, radikális növekedést, az évtized elején trendfordulót mutat. Ugyan mindkét adatsort használok – egyik sem tökéletes – a forrásadatokat feltüntettem. A trend vonatkozásában azonban a BP Statistical Review of World Energy-nek adok elsőbbséget, mert az nemcsak újabb, de kevesebb „statisztikai anomáliát” is tartalmaz (így például az EIA adatsorában 2005-ben váratlanul megduplázódik a kazah gázfogyasztás).

szempontból. Közép-Ázsiában a meglévő tartalékok és a főleg Kazahsztánban folyamatban lévő fejlesztések a gázkitermelés gyors növekedését vetítik előre. Ugyanakkor mind Ukrajnában, mind Belaruszban a növekvő gázárak a gazdasági növekedés ellenére is visszaszoríthatják a fogyasztást. Mindez az európai tranzit előtt álló ellátási akadályok könnyebb leküzdhetőségét és a közép-ázsiai olcsó importforrások bővülését vetíti előre.

A posztszovjet energiarendszerek dinamikus változásai közül ez a trend kétségtelenül konszolidációs hatású. Oroszország, a posztszovjet tranzitrendszer meghatározó szereplője elvileg olyan helyzetbe juthat, amikor egyensúlyozhat a közép-ázsiai és nyugati FÁK-államok között, elviselhetővé teheti a saját európai tranzitját érő terheket, és megőrizheti a térségben élvezett nagyhatalmi státuszát, illetve annak látszatát. Ugyanakkor van biztosan két döntő, és egy sor kisebb jelentőségű tényező, ami ellensúlyozza, esetenként megkérdőjelezi a posztszovjet energiarendszerek ilyen kiegyensúlyozását. A két fontosabb tényezőt a közép-ázsiai export- és az orosz tranzitdiverzifikációs törekvések, illetve a térségbeli belpolitikai instabilitás és nagyhatalmi versengés képezik. Kevésbé fontos, de még mindig jelentkező szempontot képviselnek a romló oroszországi energiamérleg változásaiból fakadó moszkvai kényszerek, illetve az infrastrukturális alulfinanszírozottság. Mindez nagyon komoly és komplex kihívások elé állítja Moszkvát.

2. táblázat
A FÁK-államok gáz- és olajmérlegei, 2005

	Földgáz (milliárd m3)			Kőolaj, gázkondenzátum (millió tonna)		
	Termelés	Fogyasztás	Egyenleg	Termelés	Fogyasztás	Egyenleg
Azerbajdzsán	5,75	10,26	-4,51	21,85	5,73	16,12
Grúzia	0,01	1,46	-1,44	0,10	0,67	-0,57
Örményország	0,00	1,68	-1,68	0,00	1,99	-1,99
<i>Kaukázus össz.</i>	<i>5,77</i>	<i>13,40</i>	<i>-7,63</i>	<i>21,95</i>	<i>8,39</i>	<i>13,56</i>
Kazahsztán	26,17	30,11	-3,94	66,40	11,65	54,74
Kirgízia	0,03	0,73	-0,70	0,10	0,60	-0,50
Tadzsikisztán	0,04	1,41	-1,37	0,01	1,49	-1,48
Türkmenisztán	62,30	17,60	44,69	9,75	4,88	4,87
Üzbegisztán	59,02	47,66	11,36	6,17	7,72	-1,55
<i>Közép-Ázsia össz.</i>	<i>147,56</i>	<i>97,52</i>	<i>50,05</i>	<i>82,43</i>	<i>26,34</i>	<i>56,09</i>
Belarusz	0,17	20,07	-19,90	1,74	7,77	-6,03
Moldova	0,00	2,42	-2,42	0,00	0,72	-0,72
Ukrajna	19,18	86,23	-67,04	4,96	16,33	-11,38
<i>Nyugati-FÁK össz.</i>	<i>19,35</i>	<i>108,72</i>	<i>-89,37</i>	<i>6,70</i>	<i>24,83</i>	<i>-18,13</i>
Oroszország	633,44	452,29	181,15	473,11	137,30	335,81
<i>Mindösszesen</i>	<i>159,10</i>	<i>124,32</i>	<i>34,78</i>	<i>126,33</i>	<i>43,12</i>	<i>83,22</i>

Forrás: US Energy Information Agency

3.2. Sikeres tranzitdiverzifikáció – a kőolaj

Orosz szempontból a kívánatos kimenetel nyilvánvalóan saját tranzitdiverzifikációjának gyors végrehajtása és a közép-ázsiai exportdiverzifikáció minél nagyobb mérvű lassítása lenne. Ehhez képest jelen pillanatban az orosz tranzit és a közép-ázsiai export- és tranzitdiverzifikáció

jobbára egyenlő ütemű, párhuzamos folyamat mind az olaj, mind a gáz esetében. Hozzá kell tenni, hogy az olajnál elért eddigi diverzifikáció mindenképpen sikertörténet. A közép-ázsiai termelési potenciál robbanásszerűen nőtt és ez nem érintette érdemben az orosz ellátási helyzetet. Ennyiben az olaj esetében gazdasági – ha nem is politikai szempontból – különválasztható a közép-ázsiai helyzet az orosz tranzithelyzettől. Az olaj analógiája kapcsán bizonyos mértéktartással, de a gáz esetében is indokolt a most kezdődő közép-ázsiai tranzitdiverzifikációra komoly termelési növekedést előrejelteni: legalábbis az orosz tranzitmonopólium mindenképpen hátráltató tényező és a készletek rendelkezésre állnak. Mindazonáltal a földgáz kérdése sok szempontból kényesebb és aligha számíthatunk arra, hogy a posztsovjet olajszállítási rezsim felbomlásához hasonlóan, szinte konfliktus nélkül kivitelezhető.

10. ábra
Közép-ázsiai olaj exportvezetékek

Forrás: US Energy Information Agency

A közép-ázsiai és azeri kőolajexport 2006-ban mintegy 85 millió tonnára volt tehető, aminek világpiacokra juttatása komoly logisztikai kihívás. Mára működik a Baku-Tbiliszi-Dzsejhán (BTD) olajvezeték, mintegy 50 millió tonna/év kapacitással⁴⁰⁰ és a Poti és Batumi kikötők – amelyek mind vasúton, mind csővezetéken elérhetőek. Ez utóbbit dinamikusan fejlesztik, jelenleg 15-20 millió tonna körüli éves kapacitással számolhatunk (vasút és vezeték, nyersolaj és olajtermékek). A teljes azeri exportvolumen (2006-ban 28 millió tonna) és a Kaszpi-tengeren jelenleg rendelkezésre álló tankerállomány (18 millió tonna) egy része ezt az útvona-

⁴⁰⁰ Ami 62 millióra növelhető.

lat szolgálja ki.⁴⁰¹ Így összességében ez az amerikai fél által előnyben részesített, Oroszországot elkerülő útvonal jelenleg durván évi 40 millió tonnányi olajat exportál, és szélsőséges esetben ez a mennyiség akár meg is duplázható. Ennek alternatívája Oroszország egyetlen magán csővezetéke, a jelenleg amerikai-kazah tandem által irányított, 34 millió tonna kapacitású Kaszpi Csővezeték Konzorcium (KCSK). Az orosz kormánnyal való hosszas egyeztetések után 2007 szeptemberében állapodtak meg a felek a kapacitás 67 millió tonnára növeléséről.⁴⁰² Ezen túlmenően vannak még bizonyos, egyelőre jelentéktelen közép-ázsiai exportkapacitások, amelyek megoszlanak a Transznyeft rendszere, a vasút és a kínai export között.

Tekintettel a térség kitermelésének rendkívül gyors növekedésére, már most is az exportkapacitások hiánya jelenti a legnagyobb kihívást. Ha ebben a kérdésben az amerikai és orosz fél nem mutat rugalmasságot, akkor kétségtelenül a kínai útvonal kiépítésére kényszerítik ezeket az államokat, legfőképpen Kazahsztánt. Ezért a BTD-KCSK közötti, kétségtelenül létező rivalizálást csak a közös érdek, a nyugati irányú export alapján érdemes megítélni. A BTD szűk keresztmetszete a kaszpi tankerflotta mérete és a kikötői kapacitások hiánya. A KCSK, illetve a Batumi kikötő hátulütője a Boszporusz szűk áteresztőképessége, illetve a Burgasz-Alekszandropolisz vezeték esetleges használata esetén a kétszeri átrakodás lesz. Mindazonáltal az előrejelzések szerint mindkét útvonal megtelhetne az ENI vezette konzorcium Kasagan-olajmezőjének feltárásával.⁴⁰³

Ugyanakkor jelenlegi ismereteink szerint, amennyiben ez a két exportfolyosó végleg kiépül, hosszabb távon is elég lesz a közép-ázsiai olaj világpiacra juttatásához. Nincsenek arra utaló jelek, hogy az évi 130-140 millió tonnás nyugati irányú exportkapacitás meghaladható lenne Közép-Ázsiában. Figyelembe véve a kínai kivitel várható megindulását és az üzleti klímát, már ezen a szinten is komoly kihívás lesz a termelési bázis fenntartása, és nem valószínű annak e fölé növelése. Ennyiben az orosz és az azeri-grúz-török útvonal nagyjából fele-fele arányban részesülhet ezen tranzitból. A közép-ázsiai olajexport nyugati irányú diverzifikációja a befejező stádiumához érkezett.

⁴⁰¹ Ilja Zaslavszkij (2005): *Gyelo Truba*. Moszkva, Jevropa, p. 54. Különböző forrásokból eltérő adatok vannak a bakui tengeri importról. 2006-ban állítólag 7-8 millió tonnát tett ki, de 2007-re jelentősebb növekedés várható.

⁴⁰² Vera Szurzszenko: *Gyengi v obmen na trubu*. Vedomosti, 2007.szeptember 20.

⁴⁰³ Ez a Föld egyik legnagyobb feltárás alatt lévő olajmezője, készletét 1200 és 2000 millió tonna közé becslik. Ugyanakkor az ENI vezette konzorcium a projekt során műszaki és politikai kihívásokkal is szembesül, a termelés beindulása aligha várható 2010 előtt. Mindenesetre a Baku-Tbiliszi-Dzsejhán olajvezeték valójában erre a mezőre volt tervezve, ezért is okozott némi riadalmat, amikor Asztana innen származó exportjának egy részét Pekingnek ajánlotta fel.

11. ábra
Az orosz vezetékes olajexport főbb irányai, 2005

Forrás: US Energy Information Agency, Energy Charter Secretariat⁴⁰⁴

Az orosz olaj posztszovjet tranzitjának diverzifikációja látványos eredményeket mutatott fel az elmúlt 7-8 évben. Jelenleg az orosz export három, durván egyenlő jelentőségű „exportfolyosón” hagyja el az országot: a Druzsba-vezeték és a primorszki terminál majdhogynem azonos, a teljes nyersolajexport harmadára tehető kapacitással, míg a fekete-tengeri kikötők, ezen belül Novorosszijszk valamivel ezen szint alatt teljesít. A maradékot kisebb terminálokon, pl. a murmanszkin és a varendejein, Ukrajnán át vagy Kína felé exportálják. A putyini korszak „üd-vöskéje” kétségtelenül a Pétervár melletti primorszki terminál és a hozzá tartozó Balti Csővezeték Rendszer, ami a semmiből épült ki. Szinte teljes egészében kiváltotta a korábban a balti országokon keresztülhaladó tranzitot és lehetővé tette az orosz exportoffenzívát. Nem árt hangsúlyozni, hogy erre a fejlesztésre mindenképpen szükség volt az exportkapacitások növe-

⁴⁰⁴ A szerző által az oválisokban feltüntetett értékek az adott olajvezetéken keresztül 2005-ben leszállított olajmennyiséget jelzik (millió tonna). Ez utóbbiak forrása: „From Wellhead to Market”. *Energy Charter Secretariat*. <http://www.encharter.org/index.php?id=212&L=0>. Január 2007. 25.

lése miatt, ez nem kizárólag diverzifikációs projekt volt. Csakúgy, mint a gázipar esetében, a kivitel növeléséhez szükséges vezetékprojektek esetén Moszkva ragaszkodik a problémás tranzitországok kiküszöböléséhez. Azonban ezek ettől még nem pusztán diverzifikációs fejlesztések, nem feltétlenül járnak szabad kapacitások kiépülésével.⁴⁰⁵

A fekete-tengeri export jelentős lobbijereje ellenére az utóbbi években háttérbe szorult, aminek oka leginkább a Boszporusz szűk áteresztő kapacitása. Mivel a szorosokon évente mintegy 130-150 millió tonna olaj és olajtermék halad át, és a közép-ázsiai termelésnövekedés miatt ez csak nőni fog, az útvonal ebben a formában nem terhelhető tovább. Éppen ezért a Burgasz-Alekszandropolisz elkerülő vezeték 35 millió tonnás volumene hivatott fenntartani a térségben az egyensúlyt, és lehetővé tenni a kibővített Kaszpi Csővezeték teljes kihasználtságát. Megépülése esetén átmenetileg még bizonyos szabad kapacitások is ki fognak alakulni, amit akár a Druzsba kárára fel is tölthet az orosz fél.

A legrosszabb helyzetben a Druzsba van. A nyersolajvezeték és a hozzá kapcsolódó termékvezeték egyértelműen az orosz-belarusz tranzitvita áldozata. Amíg a politikai és a tulajdonjogi helyzet nem változik, az orosz fél ésszerű mértékben mindent el fog követni a tranzit csökkentése érdekében. A kérdés az erre vonatkozó képességeken és az ésszerűség moszkvai értelmezésén múlik. Önmagában a csővezetékes export a létező legkellemesebb megoldás az olajcégek számára. A minszki kormányzat mellett nyilván ők voltak a belarusz finomítói kapacitások legnagyobb haszonélvezői is. Éppen ezért ellentétben a balti kikötőkkel a moszkvai kormányzatnak aligha az a stratégiai célja, hogy ezt az exportirányt teljesen leállítsa.⁴⁰⁶ Moszkva sokkal inkább a minszki zsarolási potenciál kiküszöbölésére és a vezetékben, illetve a finomítóknál való tulajdonszerzésre koncentrál. Ezzel párhuzamosan jelentkezik egy ésszerű minimum a Druzsban való exportra vonatkozólag. Ez egyrészt abból adódik, hogy nem, vagy csak aránytalan költségekkel oldható meg néhány nyugati fogyasztó más formában, vasúton való ellátása. Ha ezeket a fogyasztókat is hosszú távra lekapcsolják, akkor az alapjaiban rengeti az orosz exportba vetett bizalmat. Másrészt legalábbis a kisebb, szlovák-magyar déli ág ellátható az ukrán Ogyesza-Brodi vezetéken is közép-ázsiai olajjal. Tekintettel a fekete-tengeri túlkínálatra, Moszkvának aligha áll érdekében ilyen ziccet, egy üres vezetéket „felkínálni” riválisainak.

Mindebből kifolyólag az orosz kormányzat első körben rugalmasságot, szabad kapacitásokat kíván teremteni a Druzsban. Olyan potenciált, amelynek segítségével büntetni és jutalmazni tudja Minszket. A felvetett második Balti Csővezeték Rendszer tervezett kapacitásával (évi 50 millió tonna) egyelőre még túlságosan drasztikus megoldásnak tűnik: komolyan megterhelné a Finn-öböl forgalmát, siralmas szintre nyomná le az Urals árát az északi kikötőkben és indokolatlan költségvonzata lenne. Inkább lépésenkénti csökkentésekben érdemes gondolkodni, amelyek alapját a kínai vezeték, a bolgár-görög vezeték, esetleg a primorszki vagy murmanszki vasúti szállítások fejlesztése teremtené meg. Ha ez sem törné meg a minszki

⁴⁰⁵ A balti vezeték és Primorszk kiépítésekor támaszkodtak a balti kikötőket ellátó infrastruktúrára is. Ezért a két kikötői rendszer ma már aligha lenne egyidejűleg a teljes kapacitásáig megterhelhető.

⁴⁰⁶ Bizonyos mértékig a balti esetben is tulajdont kértek a tranzitért. Azonban a balti esetben kikötői exportot váltottak át kikötőire (eltekintve most a Mazsejku Nafta ügyétől), míg itt egy nagyon hasznos vezeték rossz használatát váltanák ki egy eleve rosszabb megoldásnak számító kikötői exporttal, ami még hatványozottan megterhelné a meglévő vízi utakat is.

nyakasságot, akkor lenne csak értelme komolyabb alternatív beruházások megkezdésének. Nem véletlen, hogy a Transznyeft is csak a kínai vezeték befejezése után kezdené el az ilyen megoldásokon való komolyabb töprekedést.

Az orosz olajtranzit diverzifikációja lényegében befejeződött. Nincs már olyan orosz termelési többlet, ami újabb, Európa irányába futó exportfolyosók kialakítását indokolná. A tranzit körüli nehézségek ellenére egyelőre nem fedezhető fel olyan súlyú probléma, ami stratégiai jellegű beruházásokat, „üres vezetékek” megépítését ésszerűvé tenné. Ezek csak nyomós okokból kifolyólag, eszkalált állapotok esetén valószínűsíthetők. Az orosz tranzitpolitika az elkövetkezendő három-négy évben a meglévő tranzitprojektek befejezésére, a folyamatban lévő exportdiverzifikáció kiszélesítésére és a Belarusz félre való apró nyomásgyakorlások tökéletesítésére fog koncentrálni.

3.3. Orosz gáztranzit a nyugati FÁK-ban

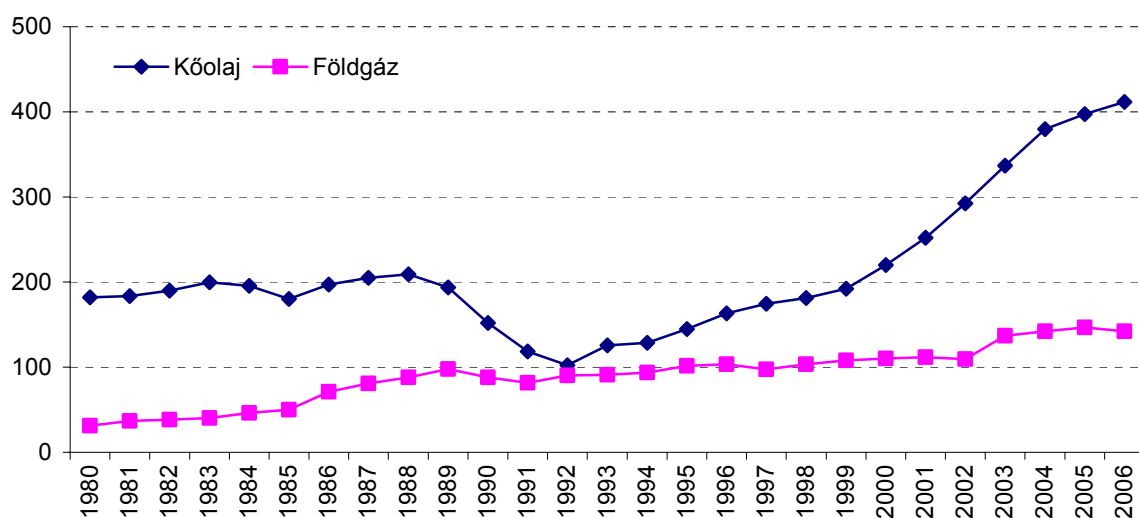
A földgáz esetében a kőolajhoz képest nemcsak komoly lemaradás, a tranzitdiverzifikáció egy korábbi stádiuma, de egy fáziseltolódás is megfigyelhető: míg az oroszországi földgáz poszt-szovjet tranzitjának már körvonalazódnak az új kontúrjai, a közép-ázsiai földgáz esetében továbbra is a szovjet infrastrukturális örökség érintetlenségét kell konstatálni. Legfeljebb a helyzettel való növekvő elégedetlenség és a változtatásra vonatkozó felgyülemelő ambíciók utalnak arra, hogy ez az állapot nem tartható fenn sokáig.

Ha az európai orosz tranzitot vizsgáljuk, egyelőre semmi jele annak, hogy ez az exportvolumen 200 milliárd köbméter fölé menne. Körülbelül ez az a szint, amire Európának minden bizonnyal szüksége lesz a következő évtized első felében, amit az orosz termelési kapacitások ismeretében Moszkva még elérhet, és amire az Észak-Európai Vezeték megépítésével szállítási kapacitást is teremt. A Gazprom szerződéses exportvolumene is nagyjából ehhez a mértékhez konvergál. Mindennek alapján kijelenthető, hogy 2015-ig a Gazpromnak nincs olyan exportnövekménye, amit ne lehetne a meglévő vagy már bejelentett hálózatokon tranzitálni. Az elkövetkezendő években sokkal inkább a termelési bázis megteremtésére kell majd forrásokat fordítani. Mindazonáltal az Észak-Európai Vezeték 2013-as tervezett befejezése csak átmeneti megnyugvást fog hozni. Az európai importigény növekedése feltehetően további kapacitásbővítést tesz majd szükségessé az évtized második felében, ennek azonban csak most kezdenek kirajzolódni a kontúrjai.

Ugyanakkor ellentétben az olajexporttal, a gáz esetében korántsem hozott megnyugvást a megnövekedett exporthoz tartozó, immár diverzifikált szállítási rendszer kiépítése, aminek legfőbb oka, hogy ez a növekmény sokkal kisebb volt. A földgáz – leginkább a belföldi felhasználásban bekövetkezett térhódítása miatt – kevésbé alakult át exportáruvá, mint a kőolaj. A 10. ábrán látszik, hogy a kőolaj esetében a Szovjetunió felbomlásakor meglévő exportvolumen megduplázódott, míg a földgáz esetében a növekedés csak másfélszeres. Ugyanakkor ez a növekedés a kőolaj esetében egy új termelési és exportrégió, Közép-Ázsia felemelkedésével járt, miközben a földgáz kitermelési övezetei nem változtak érdemben az elmúlt két évtizedben. Mindez egy sokkal gyorsabb alkalmazkodási folyamatot feltételezett a kőolaj esetében. Nagyobb mennyiségű új szállítási kapacitást kellett üzembe helyezni és ez természetesen diverzifikált formában következett be. Ezzel szemben a még szovjet korszakból visszamaradt, szinte csak Ukrajnán áthaladó gázhálózat jelentős mértékben továbbra is ellátja eredeti felada-

tát. Ehhez képest mindössze két fejlesztés következett be a kilencvenes évek végétől: az egyik a törökországi Kék Áramlat Vezeték, a Gazprom mindmáig egyik legnagyobb kudarca, illetve a Jamal-vezeték első ágának megépítése, ami Ukrajna jelentőségét Belaruszon keresztüli tranzittal csökkenti. Mindez azt jelenti, hogy ellentétben az olajjal, ahol már csak az export bő harmada halad át megbízhatatlannak számító tranzitállamokon és ennek is a csökkentése van napirenden, a földgáz esetében ez továbbra is a teljes volumen. Az Észak-Európai Vezeték megépítésével is mintegy 70-75 százalékos százalékos marad az ukrán-belarusz tranzit aránya.

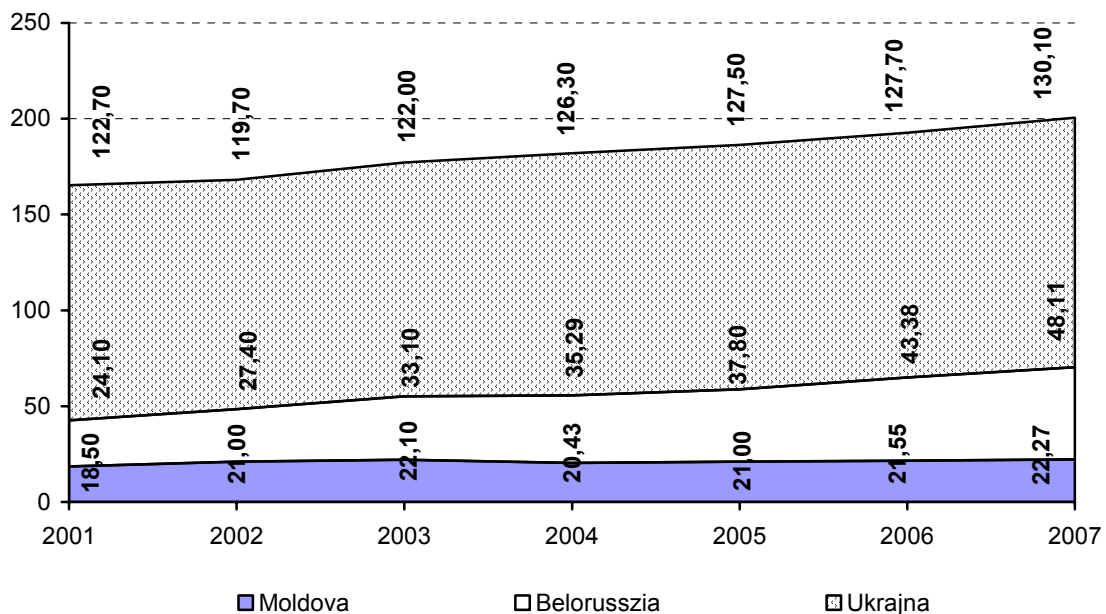
12. ábra
Szovjet és Posztszovjet export
(1980–2006, Mtoe)

Forrás: BP Statistical Review of World Energy

Mindez ellentmondásos helyzetet teremt. Moszkvának továbbra is szembesülnie kell a tranzit jelentette kényszerekkel és meglehetősen rosszul viseli azokat. Másfelől eddig a diverzifikációs folyamat jobbra kapacitásbővítés formájában valósult meg. A földgáz esetében a jövő évtized közepéig adva van a pótlólagos szállítási kapacitások kiépítésének ütemterve, így az adott orosz magatartás keretein belül aligha lehet költséges, újabb vezetékek kiépítésére számítani. Ehhez csak a tranzitban bekövetkezett, nagyon komoly fennakadások esetén gyűlné össze a kellő elszántság. Azonban még így is, sem a hatalmas volumen, sem a földrajzi meghatározottság miatt nem lehet kiiktatni ezeket a tranzitállamokat. A belarusz rendszer jelentős része esetleg kiküszöbölhető lenne, az ukrán tranzit érdemi csökkentése viszont teljesen kizárt. Mindez azt jelenti, hogy a közeljövőben nem kezelhetők komolyan a további orosz tranzitvezeték-építési elképzelések, azok mögül hiányzik az érdemi stratégiai, üzleti háttér.

13. ábra
A Gazprom tranzitja a nyugati FÁK országokban

Forrás: Gazprom

Mindebből fakadóan a posztszovjet tranzit hosszú távú kényszer, és a feleknek alkalmazkodniuk kell ahhoz. Ez az alkalmazkodás az utóbbi 3-4 évben komoly, üzleti és politikai szempontoktól sem mentes csapelzárási konfliktusokhoz vezetett. Ilyen volt a 2004 elején bekövetkezett orosz-belarusz gázháború, a 2006 januárjában lezajlott, máig legnagyobb jelentőségű ukrán-orosz csapelzárási konfliktus. Hozzá kell tenni, hogy a helyzet érdemben nem változott, és jelenleg nem fedezhetők fel olyan folyamatok, amelyek kizárhatóvá tennék ezen konfliktusok megismétlődését, esetenként eszkalálódását. Ez a helyzet legfőképpen azért érte váratlanul az európai fogyasztókat, mert ezek a tranzitrendszer nagyobb fennakadás nélkül működtek az 1991-es szovjet bomlást követően. A jelicini és a putyini korszak közötti meghatározó különbség, hogy a kilencvenes évek folyamán ez a helyzet még nem vezetett a külvilág számára is érzékelhető konfliktusokhoz. Éppen ezért 2003 táján valamilyen nagyobb jelentőségű változás állt be ebben a vonatkozásban, ami aztán ezekhez a „tranzitháborúkhoz” vezetett.

A változásnak volt egy üzleti, és egy politikai dimenziója. Egyrészt amíg létezett az orosz recessziós puffer, az export- és a termelési kapacitások közti aszimmetria, addig a rosszul fizető FÁK-piacok különösebb áldozatok nélkül elláthatóak voltak. Cserébe a posztszovjet országokkal szemben jelentkező legfőbb orosz elvárás épp az volt, hogy segédkezzenek új vezetékrendszereket kiépíteni, és ne zavarják az európai tranzitot. Azonban az évtized közepére véget ért az orosz „szabad termelési kapacitások” korszaka. Mind a belső kereslet ütemes bővülése, mind az exportkapacitások kiépítése oda vezetett, hogy nem maradt Nyugat-Szibériában kihasználatlan termelési potenciál. A tranzitért adott durván 20-30 milliárd köbméteres orosz „gázszubvenció” 2003 környékén sokkal nagyobb terhet jelentett, mint a 70-80 milliárd köbméteres a kilencvenes évek közepén. Indokolatlanná és aránytalanul megterhelővé vált olcsó energiával tölni a tranzitországokat. Véget ért az „olcsó gáz és olaj” korszaka, kifejezetten takarékoskodni kellett ezekkel a nyersanyagokkal.

A tranzitkérdést tovább eszkalálta a 2003-as olajárrobbanás és az európai gázpiaci liberalizáció. Míg az 1998-as mélypontra az olaj hordónkénti ára 10 dollár alá is süllyedt, 2006-ban elérte a 70 dolláros csúcst. Az európai szerződések jellegéből fakadóan a Gazprom európai eladási árai némi késéssel követték ezt a dinamikát. Tranzitviszonylatban azonban „megállt az idő”. A Belarusszal és Ukrajnával kialakult nyersanyagárak nominálisan kerültek meghatározásra. Ez a reláció még ekkor is 30-50 dolláros gázárak mellett működött, miközben Nyugat-Európában esetenként nem volt ritka 250-300 dolláros ár sem.⁴⁰⁷ Ukrajna és Belarusz nemcsak az olcsó orosz gázt tette zsebre, de a közép-ázsiai gázon drasztikusan megnőtt járadékot is. Az orosz „tranzitszámla” pár év alatt milliárdos nagyságrendűre duzzadt, miközben eredetileg még a százmilliókat is sokallták. Kiváltképp dühítő volt, hogy a tranzit jogcímén beszerzett olcsó szénhidrogén reexport formájában egyre inkább megjelent az európai piacokon és versenyt támasztott az orosz olajcégeknek és a Gazpromnak. Ez a fajta üzérkedés végképp tolerálhatatlan volt, és drasztikus retorziót kellett maga után vonnia.

A kilencvenes években az üzleti oldalról jelentkező türelmet jól kiegészítették a politikai elvárások is. A jelicini korszak rendkívül sokszínű és változatos FÁK-politikájában volt két állandó motívum. Egyfelől a posztszovjet térség a hangos retorika ellenére sosem volt prioritás az orosz külpolitikában. Bár sokat beszéltek a „közel-külföldről”, a Kreml döntéshozatalában mindvégig a nagyobb hatalmak, és a korszak legjavában a nyugati országok szolgáltak a legfőbb orientációs pontként. Ezért a posztszovjet térségben való markánsabb nyomásgyakorlástól rendszerint tartózkodtak. Voltak, akik azért, mert nem kívánták ezzel is megterhelni a nyugati kapcsolatrendszert, míg mások óvakodtak ilyen gyenge helyzetből konfliktusokat, és ezáltal feltehetően külső beavatkozást kiprovokálni. Másfelől a Kreml – részben a patriótakommunista ellenzék nyomására – a részleges reintegrációt a zászlajára tűzve egyfajta „barátok gyűrűje” politikát folytatott a térségben. Bár ez a magatartás korántsem volt mentes belpolitikai megfontolásoktól, egy energiaháború korántsem illeszkedett ebbe a képbe.

Ehhez képest Putyin idejére a reintegrációs gondolkör már hanyatló fázisába jutott, a végrehajtó hatalom nem volt a belpolitikai kényszerek rabja. Az új orosz külpolitika bár kevesebbet beszélt a posztszovjet térségről, annál fontosabbnak tartotta azt. Saját érdekei mellett kívánt

⁴⁰⁷ Éppen ezért nem nevezhető sikernek, hogy a jelicini időszakokkal ellentétben ezen országok elkezdtek pontosan fizetni az általuk használt energiáért. Feltételezhetően az irreálisan alacsony, a vezetékek fenntartását aligha fedező tranzitdíjak sem nyújtottak vigaszt Moszkvának.

berendezkedni a térségben és a putyini Oroszország sokkal következetesebben képviselte azt a már korábban is létező elképzelést, miszerint tulajdont, befolyást kell szerezni, és nem kell feltétlenül egyenlő partnerséget kínálni ezeknek az államoknak. Ebbe az elképzelésbe kevésbé fért bele a tranzit ügyében jelentkező kiszolgáltatottság. Mind a tranzitdiverzifikáció, mind a vonatkozó infrastruktúra, vezetékhálózatok megszerzésére vonatkozó ambíciók ekkor erősödtek fel.

3. táblázat
Az orosz gáz becsült tranzitja és a hazai fogyasztás, 2003
(milliárd köbméter)

Ország	Hazai fogyasztás	Tranzit	A tranzit iránya
Ukrajna	68	115	Az összes nyugati export leszámítva a belarusz tranzitot.
Szlovákia	7	88	A teljes osztrák és cseh tranzit és fogyasztás.
Csehország	9	40	Gazprom, VNG, Wintershall/Wingas tranzit szerződések.
Belarusz	16	30	A teljes lengyel fogyasztás, tranzit Németországba és Ukrajnába.
Ausztria	9	27	Tranzit közt Horvát-, Francia-, Német- és Olaszországba.
Lengyelország	13	20	Tranzit Németországba és Hollandiába.
Románia	18	17	Tranzit Bulgáriába, Görögországba és Törökországba.
Bulgária	3	14	Tranzit Görög- és Törökországba.

Forrás: Energy Charter Secretariat⁴⁰⁸

Ukrajna esetében tovább bonyolította a helyzetet a narancsos forradalom. A színes forradalmak jelentősége részben abban van, hogy megfosztották Moszkvát érdekeinek „partneri viszonyba ágyazott” módon való képviselésének kényszerétől. Mivel az „orosz szubvenció” nem járt politikai lojalitással, így a Kreml a tranzit árának csökkentésére vonatkozó álláspontját sokkal egységesebben, céltudatosabban érvényesíthette. Ennél azonban sokkal aggasztóbb, hogy a belpolitikai váltógazdaság közvetlenül érinti a tranzitrendszerét, amelynek haszonélvezői körét rendre a rotálódó belpolitikai szereplőkhöz kell idomítani.⁴⁰⁹ A kérdés átpolitizáltsága és a két oldalon jelentkező belpolitikai szereplők érdekei meglehetősen borúlátásra adnak okot.

Ukrajna a tranzitvolumen miatt ugyan jelentősebb Belarusznál, de politikai értelemben megosztottabb, puhább.⁴¹⁰ A problémás szereplőket, mint pl. Julija Timosenko, az orosz fél

⁴⁰⁸ „Gas Transit Tariffs”. *Energy Charter Secretariat*.
<http://www.encharter.org/index.php?id=127#386>. January 2007.

⁴⁰⁹ 2007 elején, a Janukovics-tábor pozícióinak megerősödésével párhuzamosan már megfigyelhető volt az annak két eminens csoportját alkotó Bojko és Kljujev klánok között kibontakozó harc a gáztranzitért. Az orosz fél érdekvédelemét nagyban gyengíti, hogy maga sem egységes. Az orosz elit jelentős csoportjai szívesen „kitúrnák” a Gazpromot az ukrán tranzitból és így a „trónkövetelő” Kljujev-klán nagyon hamar talált magának magasrangú partnert az orosz adminisztráción belül. Ld: Arnaud Dubien (2007): *The Opacity of Russian-Ukrainian Energy Relations*. IFRI Paper No. 19, May.

⁴¹⁰ Az orosz fél értelemszerűen azokat a vezetékeket részesíti előnyben, amelyekben tulajdonrésze van. Ilyen a Jamal-vezeték, a Kék Áramlat és a Moszkva reményei szerint belátható időn belül elkészülő, a Balti-tenger alatt kiépítendő Észak-Európai Gázvezeték. Mivel az ukrán elit számára ma még tabu a gázvezetékhálózat privatizációja – hiszen az az oligarhikus rendszer egyik éltető eleme – a Gazprom minimalizálni igyekszik az azon keresztül történő szállításait. Ez a „minimum” ma még az export legjava, évi 110-120 milliárd köbméter. Ha figyelembe vesszük, hogy 2014-ben az EU-ba szerződött Gazprom

mások támogatásával valamennyire ellensúlyozni és moderálni tudja. Ezzel szemben Belaruszban ilyen lehetősége nincs, a rezsim még mindig monolitikus és a Kreml kénytelen Lukasenköval tárgyalni. Gazdasági szempontból Belarusz talán kevésbé jelentős, de politikailag sokkal bonyolultabb eset, mint Ukrajna. Moszkva aligha kívánja Lukasenko bukását, annak nyugati szalonképtelensége a jelen helyzetben kifejezetten előnyös számára. Azonban a belarusz elit megosztása, a monolit jelleg oldása, a belarusz vezetérendszerben és finomítóknál és azon túlmenően a teljes gazdaságban való érdekelttség megszerzése elemi érdeke. Míg Minszk az olcsó energiahordozók fenntartásában, addig Moszkva az infrastruktúra megszerzésében érdekelt.⁴¹¹ Bár a belarusz fél visszavonulóban van, költségvetési helyzete kritikus és a privatizáció elindult, de ezen folyamatok végeredményét és időtávlátát nagyon nehéz megbecsülni. Lukasenko láthatóan lassú privatizációt akar, és csak lépésenként kívánja Moszkvának, illetve saját elitjének kiosztani az állami javakat. Ugyanakkor már nem biztos, hogy teljes mértékben uralni tudja a folyamatokat.

A probléma hosszabb távú megoldása az európai gázszállítási szerződések rendszerének átvétele lenne. Ez a tranzitdíjak és az exportárak közötti kapcsolat megszüntetését, utóbbiak hosszabb távú, nemzetközi tőzsdei árakhoz kötött, ún. árformula alapján számított árazását jelentené. Ehhez képest jelenleg a posztszovjet tranzit nagyon alacsony tranzitdíjak mellett, kedvezményes, de évenként mind mennyiségében, mind árában újratárgyalandó szerződéses rezsimben zajlik, ami magában hordja a rendszeresen visszatérő feszültségeket, potenciális konfliktusokat. Továbbá ukrán esetben a rendszer kereskedőházak közbeiktatásával, meglehetősen intranszparens módon működik.⁴¹² Az európai tranzit és net-back⁴¹³ árak átvétele transzparens és kiszámítható megoldást jelentene. Ugyanakkor ezek a posztszovjet országok így jelentős makrogazdasági veszteséget szenvednének el, az áttérés több milliárd dolláros passzívum növekményt jelentene a fizetési mérlegükben. Így a Gazpromnak az árformulában jelentős árengedményt kellene adnia, amit viszont érthető okokból nem hajlandó hosszabb távon megtenni: ez nem az érdeke, és a közép-ázsiai gázszállítási helyzet bizonytalanságai miatt nem feltétlenül kifizetődő számára.

3.4. A közép-ázsiai és török tranzit perspektívái

Közép-Ázsia a tranzitdiverzifikáció küszöbén áll. A készletek rendelkezésre állnak, a termelés növekedése már most is komoly csábítás a fogyasztó országok számára.⁴¹⁴ A magas energia-

exportmennyiség – és ebben nincsen benne a balkáni és a viszonylag nagy török piac – 172 milliárd köbméter, akkor jól látható, hogy a kiépített új kapacitások mellett sem biztos, hogy csökkenteni tudja az ukrán tranzit mennyiségét.

⁴¹¹ Jelenleg a Jamal-vezeték a Gazprom tulajdonában van és csak rendkívül alacsony tranzitdíjat fizet utána. A Beltranszgaz kisebbségi részesedésének négy év alatt történő eladása folyamatban van, kérdéses, hogy mindez a stratégiai irányításba való beleszóláshoz elegendő lesz-e. A két „exportfinomítóban” van orosz vállalati részesedés, de ez semmilyen hozadékkal eddig nem járt.

⁴¹² Ez pl. a magyar felet is érinti, hiszen a hazai import ötöde a Gazprom-Rosukrenergo-EMFESZ szerződéses vonalon keresztül érkezik. Mivel ezt a konstrukciót az ukrán belpolitikában erősen támadják, ez az importvolumen is érintett lehet annak átalakításakor.

⁴¹³ A net-back ár egy egyezményes ponton fizetett ár mínusz a szállítási költség. Így a belarusz ár lehetne pl. a német-lengyel határon meglévő gázár, mínusz a lengyel tranzit ára.

⁴¹⁴ A négy térségbeli állam, Azerbajdzsán, Kazahsztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán már így is az orosz termelés negyedének megfelelő termelési volumennel rendelkezik. Hasonló arány van az olaj esetében is és az olajexport az infrastruktúráis kötöttségek eltüntetésé után gondtalanul áramlik a világpiacra.

árak elkerülhetetlenül kihívást jelentenek a térségben élvezett orosz nagyhatalmi pozícióknak és valószínűtlen, hogy Moszkva hosszabb távon képes lenne megőrizni örökölt tranzitmonopóliumát. A türkmén hatalomváltás ezt a folyamatot csak felgyorsította, az már korábban megkezdődött. Középtávon mind a kínai, mind az európai irányba jelentősebb csővezetékek kiépítésével lehet számolni. Ebben a vonatkozásban a ma fennálló problémák (kiépítetlen kínai gázhálózat, a Kaszpi-tenger jogi státuszának rendezetlensége stb.) aligha fognak megoldhatatlan akadályt gördíteni a folyamat elé. Akárcsak az olaj esetében, az azeri gáztermelés elég indok a Bakuból induló, nyugati irányú logisztikai lánc kiépítéséhez, amelynek a Kaszpi-tenger keleti partjára, Kazahsztán és Türkmenisztán irányába való meghosszabbítása legfeljebb politikai jellegű kérdés – műszakilag nem jelent kihívást.

Ezek az új fejlemények két ponton érintik az európai fogyasztókat. Egyrészt a közép-ázsiai tranzitdiverzifikáció óhatatlanul befolyásolja Oroszország európai tranzitját. Moszkva jelenleg közép-ázsiai gázzal „fizeti ki” Ukrajnát. Az új csővezetékes kapacitások kiépítésének lehetősége már most emeli a közép-ázsiai gázárakat. Még rosszabb a helyzet, ha ez a folyamat nem jár közvetlen közép-ázsiai termelésnövekménnyel, hanem az oroszországi tranzitból von el exportvolument. Ez a folyamat mindenképpen kiélezi az orosz-ukrán, orosz-belarusz egyensúlyokat. Minél gyorsabb a közép-ázsiai tranzitdiverzifikációs folyamat, annál komolyabb feszültségeket fog okozni a nyugati FÁK-térségben. Másrészt fontos kérdés, hogy az esetlegesen a Transzkaszpi-vezetéken tranzitált, azeri exporttal kiegészült volumen képes-e elérni a közép-európai fogyasztókat. E tekintetben Törökország és piaca a kulcsfontosságú tényező. A Gazprom a kilencvenes évek óta arra törekszik, hogy ne alakuljon ki semmilyen, főleg ne tőle független vezetékes szállítási lehetőség Törökország és Európa között. Míg az olajtranzit kapcsán az „oldás”, addig ebben a kérdésben a „kötés” stratégiája érvényesült. A Gazprom meglehetősen nyomott áron ellátja a közel 30 milliárd köbméteres török piacot, lassítva ezáltal az iráni, azeri és közép-ázsiai gáz európai megjelenését. Így szabadon lefedheti a Balkánt és a közép-európai térséget, ott megmarad monopolisztikus pozíciója. Ugyan a török cégek rendszeresen kísérletet tesznek ezen olcsó orosz gáz nyugati piacokra történő reexportjára, de a Gazprom ennek eddig jobbra útját állta a vezetékes kapacitások hosszú távú lefoglalása révén.⁴¹⁵

⁴¹⁵ Alekszej Miller 2006. decemberi látogatása során szerződést kötött a bulgáriai tranzitkapacitásokra 2030-ig. Ez a látogatás egybeesett az azeri Sah-Deniz gázmező termelésének beindításával, ami a jövőben az azeri exportot biztosítaná. In: *Gazprom otkazal Bolgarii v bartere*. Kommersant, 2006. december 19. Ugyanakkor török-görög viszonylatban nemrég elkészült egy kisebb vezeték, amelyen már meghatározhatatlan eredetű gáz áramlik Nyugat felé.

4. táblázat
Törökország gázszállítási szerződése

Szállító	Mennyiség (max*, mrd kbm/év)	Aláírás dátuma	Tartam** (év)	Tényleges szállítás, 2003
Oroszo. (Nyugat)	6	1986 Febr.	25	11,4
Algéria (LNG)	4	1988 Ápr.	20	3,8
Nigéria (LNG)	1,2	1995 Nov.	22	1,1
Irán	10	1996 Aug.	25	3,5
Oroszo. (Blue Str.)	16	1997 Dec.	25	1,2
Oroszo. (Nyugat)	8	1998 Febr.	23	Id. fent
Azerbajdzsán	6,6	2001 Márc.	15	0
Türkmenisztán	16	1999 Május	30	0

* a szerződés keretében egy meghatározott évtől felvehető maximális volumen

** az aláírás és a futamidő kezdete általában nem egyezik

Forrás: International Energy Agency

Jelenleg a török piacon hihetetlen túlkínálat van gázból. A törökországi gáz rendkívül olcsó, hiszen a Gazprom stratégiai okokból, az iráni és azeri fél kényszerből itt próbálja meg azt eladni. Ez a túlkínálat magyarázza azt is, hogy a török fogyasztás zabolátlanul nő, az azeri termelést nem lehet csúcsra járatni és a fejlesztéseket sorra el kell halasztani.⁴¹⁶ Elvileg ezt a túlkínálatot balkáni irányú vezetékekkel lehetne levezetni. Azonban az ezt akadályozó orosz magatartáson túlmenően további problémát jelent, hogy török cégek hosszú távra lefoglalták ezeket a kapacitásokat. Így valójában jelentős részben nem a termelőtől, hanem a tranzitortól kellene azokat megvásárolni.⁴¹⁷ Mindez arra utal, hogy a Nabucco-vezeték kapcsán nemcsak a vezeték maga, de legalább annyira a jogi rezsim is fontos. Bizonyos mértékig a kiszámítható jogi rezsim létrejötté, a török fél megzabolázása akár még fontosabb is.

Mindazonáltal Ankara helyzetét is meg lehet érteni. Kétség sem férhet hozzá, hogy ha az orosz félnek választania kellene a török és a közép-európai piaci között, akkor a sokkal jobban fizető utóbbi mellett teszi le a voksát. Ezért feltehetően, ha szélsőséges esetben rákényszerül, akkor nem fogja meghosszabbítani lejáró, hosszú távú törökországi szerződéseit, vagy nem fog azoknak eleget tenni, és ezáltal Ankarát az azeri és közép-ázsiai gáz felhasználására fogja szorítani.⁴¹⁸ Így járt el Azerbajdzsánban és Grúziában is, kivonulva ezen államok piacai-

⁴¹⁶ 2004 és 2007 között 14,5 milliárd köbméterről 23-ra nőtt a Gazprom török exportja. A Botas 2030-ra 70 milliárd köbmétert meghaladó fogyasztásra számít. In: *Platts Energy Bulletin*, 2007. október 31. és november 10. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a török piaci liberalizáció miatt a Botas a kereskedői jogokat részben átruházza független cégekre is, akik külön-külön üzletelnek a Gazprommal. Ezzel párhuzamosan a Gazprom intenzíven érdeklődik a török gázszolgáltatók iránt, bizonyos tulajdonrészei már vannak is. Mindez arra utal, hogy a Gazprom tartósan meg kíván telepedni Törökországban.

⁴¹⁷ A törökök 2010-re mintegy 10 milliárd köbméterrel több gáz importjára szerződtek, mint amennyi saját fogyasztásuk. Nem-hivatalos formában „tranzit-plussz”-ként nevezik azt az üzleti modellt, amelyben Ankara „az általa szolgáltatott energiabiztonsági hozzájárulásért” külön díjat számolna fel a nyugati vevőknél.

⁴¹⁸ Feltehetően ezekben a szerződésekben is van reexport tilalom, amire hivatkozva bármikor meg lehet kérdőjelezni az orosz-török szerződéseket. A török-orosz viszonyba amúgy is illenek az ilyen jellegű konfliktusok, a Kék Áramlat megépítése kapcsán Ankara jelentette be az utolsó pillanatban, hogy nincs szüksége rá. Ezért bár most még nagyon szoros az orosz-török gázipari kooperáció, Moszkva rendsze-

ról.⁴¹⁹ Már csak azért is erre a megoldásra kényszerülhet, mert a közép-ázsiai földgáz „kiesése” miatt be kell majd tömnie az ukrán és belarusz piacon keletkezett rést.⁴²⁰ Ez az orosz „elnyelető” stratégia egészen addig sikeres lehet, amíg nem lesz nagyobb mérvű exportkapacitás Közép-Ázsiában és Iránban egyszerre.

Magyar szempontból feltétlenül az az érdek, hogy a Transzkaszi-vezeték megépüljön és a közép-ázsiai vezetékért való verseny beinduljon. Bár ez átmeneti zavarokat okozhat az orosz-ukrán és orosz-belarusz viszonyban, a Gazprom részleges kiszorítása Törökországból megnyitja a déli diverzifikáció elvi esélyét. A főleg orosz gázzal ellátott Ukrajna és Belarusz, illetve a közép-ázsiai és azeri gázzal ellátott Törökország egészségesebb, transzparensabb és piaci viszonyokat teremt, mint a jelenlegi. A késlekedés a kínai importelképzelések számára jelentene lépéselőnyt, s ebben az esetben akár nagyon súlyos ellátási problémák is felmerülhetnek a posztszovjet vagy török térségben. Más kérdés, hogy egy ilyen távoli diverzifikációs vízióért Magyarország mit kockáztasson, milyen eszközökkel segítheti azt, és legfőképp milyen mértékben érdemes már most elköteleződni mellette.

5) Főbb megállapítások

1. Az orosz olaj- és gázipar csak a Szovjetunió felbomlását követően vált igazi exportágazattá. Ezen folyamat üzleti, politikai és társadalmi következményei még távolról sem mutatkoztak meg teljes mértékben.
2. Az orosz exportpolitika „el nem kötelezett”, nem vesz részt sem a termelők, sem a fogyasztók kvóta- és árpolitikai koordinációjában. Ezt a magatartását jelentős mértékben alátámasztják termelési régióinak földrajzi és klimatikus viszonyai.
3. Az exportdiverzifikáció két lényeges dimenzióban folyik. Egyrészt javul a termékstruktúra, fokozódik a nyersolaj helyett az olajtermékek kivitele. Másrészt növekszik a célországok száma. Egyik törekvés sem képes akár középtávon megkérdőjelezni az európai régió primátusát. Ugyanakkor a termelési régiók közti befektetési döntések hosszabb távon meghatározzák az orosz export jellegét és irányát.
4. A posztszovjet olajszállítások a belátható közeljövőben elérik az optimális tranzitszerkezetet. Mind az orosz olaj európai tranzitja, mind a közép-ázsiai nyersanyag szállítása diverzifikált formában, komolyabb infrastrukturális feszültségek nélkül megoldható. Mindez a Druzsban keresztül exportált olaj mennyiségének némi, és az Urals-Brent spread jelentősebb csökkenését vetíti előre. Ennek következtében a magyarországi import relatív drágulására számíthatunk.
5. A gáztranzit diverzifikációja csak most veszi kezdetét. A tranzitdiverzifikáció mindeddig elválaszthatatlan volt az exportvolumen növekedésétől. Az eddig bejelentett vezetékprojek-

resen kíséri Ankarát, amikor az iráni szállítás leáll, ez egy pillanat alatt megváltozhat, ha a török fél tényleg szabad utat enged az azeri és közép-ázsiai exportnak.

⁴¹⁹ Ez a törekvés összhangban van az oroszországi gázellátási problémákkal és a rosszul fizető export kiiktatására vonatkozó Gazprom törekvésekkel.

⁴²⁰ Jelenleg ez egy durván 30 milliárd köbméteres volumen. Ennek a fele-harmada is elég nagy ahhoz, hogy még a Gazpromnak is gondokat okozzon.

tek elégségesek a 2015-ig Európa számára szükséges export lebonyolításához. Éppen ezért középtávon csak nagyon komoly tranzitproblémák esetén lehet további vezetékek realizálására számítani. Az elkövetkezendő négy-öt évben – a jelenleg már futó projekteket leszámítva – az orosz fél részéről érdemi, új exportvezeték építésének megkezdése nem várható.

6. A nyugati FÁK-térség tranzitrezsimeiben nem várható modernizáció. A gázexport kényes pont marad és politikai, csapелzárással járó konfliktusokra a továbbiakban is számítani kell.
7. A közép-ázsiai tranzitdiverzifikáció valószínűleg már középtávon megkezdődik. A kaszpi térség exportnövekménye el fogja érni Törökországot. Ugyanakkor mindmáig nem világos, hogy milyen lesz a török tranzitszerep, mennyi földgáz és milyen feltételek mellett kerül Törökországon keresztül a kelet-európai térségbe. Ankara magatartása kulcskérdés a déli korridor kiépítésekor

Felhasznált irodalom

- Arnott, Robert – Skinner, Robert: *The Oil Supply and Demand Context for Security of Oil Supply to the EU from the GCC Countries*. Oxford Institute for Energy Studies. WPM 29. 100.
- Dubien, Arnaud (2007): *The Opacity of Russian-Ukrainian Energy Relations*. IFRI Paper No. 19, May *From Wellhead to Market*. Energy Charter Secretariat. <http://www.encharter.org/index.php?id=212&L=0>. Januray 2007. p. 83.
- Gas Transit Tariffs*. Energy Charter Secretariat. <http://www.encharter.org/index.php?id=127#386>. January 2007. p. 71.
- Grace, John D. (2005): *Russian Oil Supply*. Oxford, Oxford University Press, 286 p.
- Lee, Julian (2005): *The Oil and Gas Sector in Transition: Challenges and the role of the EBRD – Energy Operations Policy*. EBRD, 75 p.
- Puszenkova, Nyina (2007): *Vosztok jeszty Vosztok: Novaja nyeftegazovaja provincija Rosszii*. Moszkva, Carnegie, 60 p.
- Pirani, Simon (2007): *Ukraine's Gas Sector*. Oxford Institute for Energy Studies. June, p. 115.
- Stern, Jonathan (2005): *The Future of Russian Gas and Gazprom*. Oxford, Oxford University Press, 270 p.
- Stern, Jonathan (2006): *The New Security Environment for European Gas*. Oxford Institute for Energy Studies, NG15, October, 31 p.
- Zaslavszkij, Ilja (2005): *Gyelo Truba*. Moszkva, Jevropa, p. 54.
- Általános honlapok, adatbázisok:*
- BP Statistical Review of World Energy, 2007. <http://www.bp.com/home.do?categoryId=1>
- International Energy Agency. <http://www.iea.org/>
- US Energy Information Agency. <http://www.eia.doe.gov/index.html>

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉS AZ OLAJSZEKTOR ÁRNYÉKÁBAN – A FELTÖREKVŐ KAZAHSZTÁN

Tarjányi Krisztina

1) Bevezetés

A Szovjetunió felbomlása óta eltelt idő alatt a gazdasági átalakításra kényszerülő közép- és kelet-európai országok nagy visszaesések után növekedési pályára álltak. Ezt a növekedést egy-egy esemény időnként megállította vagy megfordította, a gazdasági szerkezetváltás azonban megtörtént, a piacgazdaság alapjait lefektették a poszt-szovjet országok mindegyikében. Az egyes országok tapasztalatlanságuk, illetve a visszaesés súlyosságának, a világban zajló folyamatok, valamint a belső döntéshozás különbségeinek függvényében némileg más utat jártak be, eltérő módon küzdöttek meg a kihívásokkal. Ez a tanulmány a 29 rendszerváltó állam közül, a második legnagyobb területű Kazahsztánt vizsgálja.

Az ország az utóbbi években a világgazdaság átlagos növekedésénél gyorsabban fejlődött, 2000 és 2007 között a reál GDP növekedési üteme minden évben meghaladta a 9 százalékot. Az ország bevételeit jelentősen gyarapítja a világpiaci energiaárak emelkedése, hiszen a GDP 20 százalékát olajipari termékek értékesítése teszi ki. Az energiahordozók kitermelése, feldolgozása és értékesítése jelenti az ország legnagyobb vonzerejét, ám fejlődés a gazdaság egyéb szektoraiban is megfigyelhető.

Az elemzésben a kazah gazdaság jelenlegi helyzetét vizsgálom, és az elmúlt 17 év legfontosabb döntéseinek figyelembevételével igyekszem megállapítani, vajon stabil jövő felé halad-e a kilencvenes évek elején újonnan függetlenedett ország. Az olaj- és gázszektor eredményeinek vizsgálata mellett fontos áttekinteni a gazdaság egyéb területeinek teljesítményét is. Lényeges kiemelni azt is, hogy Kazahsztán erőforrásgazdagsága miatt azon országok közé tartozik, amelyeket fenyeget a hollandkór veszélye. A gazdaság tüzetesebb vizsgálata mellett a politikai és társadalmi élet legfontosabb jellemzőit is célszerű kiemelni, hiszen tagadhatatlan, hogy a politikai környezet és akarat lényegesen befolyásolja a gazdaság atmoszféráját, a beruházási hajlandóságot, és a társadalmi egyenlőtlenségek ugyancsak csökkenthetik az ország versenyképességét. Arra a kérdésre is keresnünk kell a választ, hogy vajon okozott-e társadalmi, politikai torzulásokat a sajátos gazdasági szerkezet, s ténylegesen egy nagymértékben fragmentált társadalom alakult-e ki? Fontos kérdés, valójában mennyire is gazdag Közép-Ázsia leggazdagabb köztársasága, a jelenlegi keretek között fenntartható-e a növekedés? Igyekszem felhívni a figyelmet azokra a legnagyobb kihívásokra is, amelyeket le kell küzdenie a kazah vezetésnek.

2) A kazah gazdaság legfontosabb jellemzői

Kazahsztán a szovjet utódállamok közül utoljára, 1991. december 16-án nyilvánította ki függetlenségét. Az ország vezetője, Nurszultán Nazarbajev nem tűzte zászlajára a Szovjetunió felbomlását. A kazah állam születésekor az új köztársaság gazdasága nem volt sem önálló, sem pedig önellátó, éppen ezért a reálpolitikusként gondolkodó Nazarbajev nem harcolt Kazahsztán függetlenségéért, a rövidtávú gazdasági érdekeket tartotta szem előtt. Miután megértette a rendszer összeomlásának visszafordíthatatlanságát, választás híján elfogadta azt, ám továbbra is lelkes híve volt a térség reintegrációjának.⁴²¹

Kazahsztán ezer szállal kötődött északi szomszédjához, Oroszországhoz, sokkal erőteljesebben, mint bármelyik másik volt tagköztársasághoz.⁴²² A korábbi struktúra összeomlása, az orosz gazdasági válság súlyos következményekkel járt Kazahsztánra nézve. A 90-es évek elején a szoros gazdasági kötődések megbomlottak, a szomszédos országok nehézségei miatt is piacokat veszített az ország. Nemzeti valuta 1993-ig nem létezett, így az árak felszabadítása Moszkvában azonnal hatással volt Kazahsztánra is. Az országban a tranzformációs válság gyakorlatilag minden jelenségét, jellegzetességét meg lehetett tapasztalni – a termelés visszaesésétől kezdve a magas infláción, az óriási munkanélküliségen keresztül a szociális problémák felerősödéséig, stb. Az ország vezetése előtt több kihívás is állt: egyszerre csökkenteni kellett az orosz piactól való függőséget, megteremteni egy önálló gazdaság alapjait és megoldani a szociális problémákat.

A nehézségek ellenére Kazahsztán a többi volt szovjet tagköztársasághoz képest mégis viszonylag kedvező pozícióból indulhatott el a gazdasági átalakítás útján, hiszen a nyersanyagokban való gazdagság, a viszonylag fejlett közlekedési és szállítási infrastruktúra, a magasan képzett munkaerő bizalomra adott okot. Ennek ellenére a 90-es évek végére sorozatosan jelentek meg cikkek arról, hogy Kazahsztán nem tudta beváltani a hozzá fűzött reményeket. Az ország sokkal nagyobb potenciállal rendelkezett, mint amekkorát a gazdaság teljesítménye mutatott. Visszatekintve úgy tűnik, hogy a nemzetközi szervezetek, mint pl. az EBESZ (Európai Biztonsági és Együttműködési szervezet), jelentősen túlértékelték a demokratizálódási tendenciákat is.⁴²³ Az ezredfordulóra a nyugati államok kiábrándultan és kételkedve figyelték a közép-ázsiai fejleményeket, miközben a térség geopolitikai jelentősége megnövekedett. A felfedezett olaj- és gázmezők potenciális célpontot jelenthettek volna, a gazdasági és politikai fejlemények azonban mégsem voltak biztatóak. A gazdasági válság a régióban a vártnál jóval súlyosabban alakult, a politikai viszonyok pedig áttekinthetetlennek bizonyultak. A kazah gazdasági helyzet leírása számos szerzőben vetett fel egymásnak ellentmondó gondolatokat. Elemzők az 1998-as krízis előtt arra a megállapításra jutottak, hogy a helyzet ígéretes, de egyben reménytelen is.⁴²⁴

A függetlenség kikiáltása után az ország vezetése fokozatos reformokat indított el. Sor került az értékpapírpiacon, a tőzsde létrehozására, szabályozására, a bankrendszer átalakítására

⁴²¹ EIU (2007): p. 5.; Olcott (2003): p. 31.

⁴²² Olcott (2003): p. 33.

⁴²³ Promfet (2005): p.5.; Olcott (2003): pp. 152–153.

⁴²⁴ Ludvig (1997): p. 59.

(1987-től létezett a kétszintű bankrendszer), megindult az árak és a kereskedelem liberalizálása, a privatizáció szorgalmazása. A *tenge* bevezetésével igyekeztek megteremteni az ország pénzügyi függetlenségét, valamint átalakították az adó- és nyugdíjrendszert.⁴²⁵ Az 1995-ig tartó időszakot leginkább a stabilizációra törekvő, szigorú monetáris politika jellemezte, a második, 1995-1999-es szakaszban pedig véget ért a gazdasági recesszió, kialakultak a piaci viszonyok.⁴²⁶ 1996-97 telén még előfordult, hogy nagyobb városok maradtak elektromos áram és fűtés nélkül, sőt a még létező vállalatok 44 százaléka is csődbe ment. A reformok azonban meghozták az eredményüket, lassan megállt a gazdasági mutatók zuhanása.⁴²⁷ Az 1992-93-as hiperinfláció után 1997-re gyakorlatilag sikerült megfékezni az elszabadult árszínvonal-emelkedést.⁴²⁸ Bár az 1998-as válság még egyszer megrázta a gazdaságot, 2000-től valóban dinamikus növekedés kezdődött.

1. táblázat
Gazdasági mutatók 1996-2000

	1996	1997	1998	1999	2000
GDP/fő (USD)	1298,5	1394,0	1409,9	1063,2	1224,4
GDP növekedés %	0,5	1,7	-1,9	2,7	9,6
Infláció (éves átlag) %	39,1	17,5	7,1	8,3	13,2

Forrás: ADB (2004): p. 10.

A strukturális átszervezés egyik legnagyobb feladata az állami vállalatok magánkézbe adása volt. A privatizáció folyamata több lépésben zajlott le. Az első szakaszban, 1992-től lehetővé tették a lakások megvásárlását, majd az 1993-tól kezdődő időszakban megkezdődött a kis- és középvállalatok vócseres privatizációja, 1995-ig azonban a vócserek mindössze egyharmadát használták fel. A nagyprivatizációs időszak, a közép- és nagyvállalatok magánkézbe juttatása csak 1995-ben indult meg, amely biztosította, hogy az állami költségvetés jelentős bevételekhez jusson. A nagyvállalatok privatizációja, az olajipari érdekeltségek eladása azonban nem volt kellően előkészített.⁴²⁹ Az állam az eladott eszközök piaci értékénél alacsonyabb áron értékesítette a vállalatokat⁴³⁰, számos ügylet esetében merült fel a korrupció gyanúja. A leginkább érintett piaci szegmens természetesen az energiaszektor volt.

Az országba 1993-2006 között 40 milliárd dollárnyit meghaladó közvetlen külföldi tőke került befektetésre.⁴³¹ Amellett, hogy a privatizáció jelentős forrásokhoz juttatta az államkasszát, a

⁴²⁵ Kopeev (2003): pp. 56-57.; Simon (2004): p. 42.

⁴²⁶ Kopeev (2003): p. 57.

⁴²⁷ Olcott (2003): pp. 154–155.

⁴²⁸ Promfet (2005): p. 5.

⁴²⁹ Olcott (2003): pp. 160–163.

⁴³⁰ Példaként lehet említeni a Trans World 36,8 millió dolláros tranzakcióját, amely során a cég megvett egy krómbányát és egy kohót, további 20 millió dollárért egy timföldgyárat, 46 millió dollárért egy vasércbányát. A krómbánya és a kohó bevétele már a vásárlás évében meghaladta a 143 millió dollárt. Ludvig (1997): p. 68. Nem ez az egyetlen példa az átláthatatlanul bonyolult vagy a piaci értéken aluli áron megkötött üzletre.

⁴³¹ Embassy of Kazakhstan

folyamat számottevő tudás- és technológia-transzferrel járt, tulajdonképpen sokszor már a vállalatok közvetlen külföldi kézbe adása előtt.⁴³² Ez a forma hatékonyan és gyorsan biztosította a nyugati vállalatirányítási módszerek alkalmazását. A privatizáció, a külföldi működőtőke beáramlása az országba és a kedvező világgazdasági folyamatok teremtették meg a feltételeket a világgazdasági átlagnál gyorsabb gazdasági növekedéshez. A Kashagan olajmező felfedezése pedig hosszútávra biztosította Kazahsztán számára a helyet a legfontosabb olajtermelő országok között, az olajárak stabil növekedése pedig rendkívül nagy, előre nem várt bevételt hozott.

Annak ellenére, hogy komoly eredményeket sikerült elérni a gazdasági átmenetben, a legnagyobb problémák, a szerkezetátalakítás, a fiskális reform és korrupció leszorítása még mindig szigorú intézkedéseket követelnek. Bár az Amerikai Egyesült Államok 2001 vége óta hivatalosan piacgazdaságnak tekinti az országot, ezt sokan vitatják. Az Európai Unió több tényezőt is figyelembe véve – például a tulajdonjogok védelmét, az átláthatóságot, a nemzetközi könyvelési rendszerek használatát, stb. – sokkal szigorúbban ítéli meg Kazahsztán helyzetét. Az Európai Unió az árak és bérek liberalizációját is elvárja, illetve hangsúlyt helyez a nemzetközi elszámolási standardok használatára és tulajdonjogok szempontjából is sokkal szigorúbb – átlátható szabályokat követel meg. Ez az oka annak, hogy az Egyesült Államok hamarabb elismerte Kazahsztánt, mint piacgazdaságot, míg az Európai Unió közepes kategóriába helyezte az országot. 2004-ben számos elemző jutott arra a következtetésre, hogy Kazahsztán még nem vált kapitalista piacgazdasággá.⁴³³ Bár a Gazdasági Szabadság Indexe (Index of Economic Freedom) 2004 óta javult, az ország 2007-ben is csak a 75. helyet foglalta el a 161 vizsgált állam közül. Évek óta a közepesen szabad kategóriában található.⁴³⁴ A gazdasági struktúra átrendeződését mutatja az is, hogy a mezőgazdaság szerepe fokozatosan csökken a GDP-n belül, folyó áron számítva 1990-ben 34 százalékot tett ki, 2001-re ez az arány 10,1 százalékra csökkent, míg az ipar 23,4 százalékról 25,2 százalékra nőtt.⁴³⁵ A szolgáltatató szektor is egyre több alkalmazottnak képes munkát adni, ugyanakkor egy nem túl gyakori jelenség is megfigyelhető az országban: a regisztrált munkanélküliség a kazah nemzeti bank adatai szerint évek óta 1 százalék alatti,⁴³⁶ bár a nemzetközi szervezetek statisztikái ennél sokkal hihetőbb, 7-8 százalékos munkanélküliséget mutatnak.⁴³⁷ A munkaképes lakosság 2006-ben 8,03 millió főt tett ki, a teljes lakosság pedig 15,3 millió fő.⁴³⁸

2.1. Általános gazdasági tendenciák az ezredforduló után

Ahhoz képest, hogy Kazahsztán 2,7 millió km²-es területe alapján a világ 9. legnagyobb országa, részesedése a világkereskedelemben (a nem olajipari termékek piacán) kifejezetten alacsony. Kazahsztán piaca meglehetősen kicsi, földrajzi elhelyezkedése nyílt tenger hiányában nem a legkedvezőbb, a fejlett piacoktól viszonylag távol helyezkedik el, tehát a szállítási költ-

⁴³² Jellemző megoldás volt, hogy a külföldi cégek a vállalatok vezetésére kötötték szerződést a kazah kormánnyal, a felvásárlásra csak később került sor. 1996-ban az ipari ártermelés 50 százalékát adó vállalatok ilyen irányítási rendszerrel működtek. Ludvig (1997): pp. 67–68.

⁴³³ Eicher (2004).

⁴³⁴ Heritage Foundation

⁴³⁵ Simon (2004): p. 51.; EBRD (2007): p. 29.

⁴³⁶ NBK

⁴³⁷ EBRD, IMF

⁴³⁸ CIA

ségek elég magasak. A szomszédos országok hatásai, egyben a történelmi adottságok jelentős mértékben meghatározzák Kazahsztán gazdasági teljesítményét és lehetőségeit is.

A 1990-es évek nehézségei után 2000-től fordulat állt be a gazdasági folyamatokban. A 2. táblázat összefoglalja a 2001-2007-es időszak legfontosabb makrogazdasági mutatóit.

Látható, hogy a reál GDP növekedése minden évben meghaladta a 9 százalékot, sőt, 2006-ban elérte a 10,6 százalékot. 1999 óta ötszörösére növekedett az egy főre jutó GDP értéke.⁴³⁹

2. táblázat
Gazdasági mutatók 2001-2007

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Reál GDP változása (%)	13,5	9,8	9,3	9,6	9,4	10,6	8,5
GDP (milliárd tenge)	3,251	3,776	4,612	5,870	7,457	10,213	12,725*
GDP/fő folyó áron (USD)	1229	1490	1654	2064	2862*	3785*	5362*
Ipar részaránya a GDP-ben (%)	25,2	25,3	25,3	25,4	24,3	n.a.	n.a.
Mg. Részaránya a GDP-ben (%)	10,1	9,5	8,8	8,1	7,9	n.a.	n.a.
Államháztartás GDP-arányos hiánya (%)	-6,3	-4,2	-0,9	0,8	-1,3	1,0	-0,2
Külső államadósság (milliárd USD)	13,160	15,696	18,684	23,468	35,432	43,145	n.a.
Külső államadósság/GDP (%)	68,4	74,1	74,3	74,0	74,0	78,8	n.a.
Külső államadósság/export (%)	148,8	157,8	153,4	141,3	135,9	153,5	n.a.

* IMF becslés

Forrás: EBRD (2007): p. 29. , IMF (2007), CIS Stat. NBKc.

A 3. táblázatból kitűnik, hogy Kazahsztán jóval gazdagabb, mint bármelyik szomszédja, többek között, mint a hatalmas gázkészletekkel rendelkező Türkmenisztán.

3. táblázat
GDP adatok a térségből, 2006

	Azerbajdzsán	Kazahsztán	Kirgizisztán	Oroszország	Tadzikisztán	Türkmenisztán	Üzbegisztán
GDP vásárlóerő paritáson számított, mrd USD	59,71	143,4	10,73	1713	9,521	42,84	55,75
GDP/fő USD	7500	9400	2100	12 200	1300	8500	2000
GDP növ. (%)	34,5	10,6	2,7	6,7	7	6*	7,3

* IMF becslés

Forrás: CIA Factbook, CBS News.

⁴³⁹ IMF (2007a).

A fenti makrogazdasági adatokból is kitűnik, hogy a volt szovjet tagköztársaságok két csoportba oszthatóak. Az egyik csoportba az energiahordozókkal rendelkező, a világ többi országával összehasonlítva a közepes jövedelmű országok kategóriájába sorolható államok tartoznak, mint Azerbajdzsán, Kazahsztán, Oroszország és Türkmenisztán, a másik csoport az erőforrásokat nélkülöző, szegény országok. A Világbank besorolása szerint a FÁK-térségből csupán Kazahsztán és Oroszország tartozik a közepes jövedelemmel rendelkező országok felső kategóriájába, a többiek az alsó-közepes (Azerbajdzsán, Fehéroroszország, Grúzia, Moldova, Türkmenisztán, Ukrajna) vagy az alacsony jövedelmű csoportba kerülnek.

Kazahsztánban a GDP növekedése az EBRD 2006-os adatai alapján jórészt a nem olaj-szektor, hanem főleg az építőipar, illetve a pénzügyi szolgáltatások fellendüléséből származik.⁴⁴⁰ Jelentős építkezések zajlanak mind az új, mind a régi fővárosban. Asztana és Alma Ata az ország két leggyorsabban fejlődő városa. A GDP növekedése megmutatkozik az állami költségvetés egyenlegében is, 2001 óta minden évben több bevételt könyvelhetett el a költségvetés, mint amennyi kiadással számolnia kellett.⁴⁴¹ Ez a helyzet egyrészt a világpiaci olajárak vártnál nagyobb ütemű növekedésével magyarázható, másrészt nagyon fontos az, hogy az adóbeszedés hatékonysága is jelentősen (25%-kal) növekedett.⁴⁴²

A költségvetési többlet szabadabb kezet ad a fiskális politika kialakításához, lehetővé teszi, hogy nagyobb kiadásokkal számoljon a vezetés, mint a korábbi években. Ez igaz volt a 2004-es választást megelőző időszakra is, amikor nagyobb arányú költekezés volt megfigyelhető, a korábbi fiskális szigor valamelyest lazult. Ennek a folyamatnak lehetett egyrészt eredménye az, hogy miután az infláció mértékét sikerült stabilizálni, sőt 2002-re 6 százalék alá szorítani, 2003-tól kezdődően újra gyorsult a pénzronlás üteme.

4. táblázat
Évi átlagos infláció
(%)

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
176,3	39,1	17,4	7,1	8,3	13,2	8,4	5,9	6,4	6,9	7,6	8,6	9,5

Forrás: EBRD, *Transition Report* (2007): p. 65.; CIA

A kazah jegybank munkatársai az infláció legfőbb okait 1. az összkereslet gyors növekedésében; 2. a külföldi valuta országba való beáramlásában; 3. a bérek nagyarányú növekedésében; 4. a termelési költségek növekedésében; 5. a termékek és szolgáltatások piacán lévő gyenge versenyben látják.⁴⁴³ Bár nem szabadult el, fontos, hogy ne növekedjen tovább az inflációs ráta, hiszen ha a kereskedelmi partnerek inflációjánál gyorsabban nő a kazah infláció, az hosszú távon negatív hatásokkal jár (pl. az árfolyamra). Szakértők véleménye szerint a je-

⁴⁴⁰ EBRD (2007): p. 28.

⁴⁴¹ EBRD (2007): p. 66.

⁴⁴² IMF (2007b).

⁴⁴³ NBKa

lenlegi fejlődési ütem fenntartásához határozott monetáris lépésekre van szükség az infláció megfékezése érdekében.⁴⁴⁴

A monetáris hatóság ki is tűzte célul az infláció megfékezését. Ennek egyik módja a szigorú monetáris politika, amelyet a *tenge* árfolyamának rugalmasabb mozgásával lehet kiegészíteni. Az országba érkező külföldi befektetések is segíthetnek az infláció megfékezésében, hiszen a nemzeti valuta felértékelődése alacsonyabb importárakat eredményez, ami csökkenti az inflációt. Ennek a folyamatnak azonban egyértelmű hátulütője is van. Az olcsóbb import drágább exporttal egészül ki, az exportárak növekedése pedig a feldolgozóipar versenyképességét csökkenti. Fiskális megszorítások is történtek, a Pénzügyi Felügyeleti Ügynökség igyekezett korlátozni a kölcsönfelvételt, a belföldi és külföldi hitelek mértékét.⁴⁴⁵ Az elmúlt év fontos gazdasági lépései közé tartozik, hogy a Központi Bank a stabilitás fenntartása érdekében megemelte a refinanszírozási kamatlábat, illetve a kötelező tartalékráta is növekedett.⁴⁴⁶

Az ország megtakarításainak nagysága mind Kazahsztán Stabilizációs Alapjában, mind pedig arany mennyiségben jelentősen megnövekedtek, 2006-ra átlépte az éves import értékét is, 33 milliárd dollárt tett ki. A nemzetközi hitelek is jelentősen gyarapodtak, és bár az ország 2000-ben már törlesztette az IMF-től kapott hiteleit, a hitelfelvétel nem állt meg, a teljes külső hitelállomány 2006-ban elérte a GDP 79 százalékát.⁴⁴⁷

2003-tól a kormány prioritásként kezeli a nagy hozzáadott értéket termelő területeket, mint az űr-, az atom- és az információs technológiát, illetve az olajtermeléssel kapcsolatos befektetéseket.⁴⁴⁸ A magánszektor támogatásával három pénzügyi intézmény is foglalkozik, ám ezek szerepe meglehetősen marginális.

2.2. A természeti erőforrások szerepe

Azáltal, hogy Kazahsztán bekerült a 10 legnagyobb olajexportőr ország közé, szerepe a világ-gazdaságban jelentősen felértékelődött, hatalmas energiatartalékai vonzóná tették az államot a nyugati nagyhatalmak számára. Kazahsztán függetlenné válása után kiemelten fontossá vált mind Oroszország, mind az Egyesült Államok geopolitikájában. Már a legnagyobb kazah olajmező, a Kashagan felfedezése előtt is számos cikk jelent meg arról, milyen „Nagy játék” folyik a közép-ázsiai régióban, amelynek Kazahsztán is része volt. A gazdaság mozgatórugóinak megértéséhez célszerű áttekinteni az olaj- és gázszektor jellegzetességeit.

Kazahsztán a világ gáztartalékának 1,7 százalékával rendelkezik, ám a feltáratlan területek rejthetnek még további gázmezőket. A Kazahsztánban található Karacsaganak gázmező a világ 15 legnagyobb földgázmezeje között szerepel, ám az olajtartalékairól híres Tengiz mezőn is jelentős gáztermelés folyik.

Az ország éves kitermelése a kilencvenes évek eleji visszaesés után az évtized végére újra emelkedésnek indult és 2006-re elérte a 23,9 milliárd m³-t. A 15 millió lakosra 2006-ben 20,9

⁴⁴⁴ IMF (2007a).

⁴⁴⁵ IMF (2007a).

⁴⁴⁶ EBRD (2007): p. 28.

⁴⁴⁷ EBRD

⁴⁴⁸ Promfret (2005): p. 12.

milliárd m³ gázfogyasztás jutott,⁴⁴⁹ vagyis az ország nettó gázexportőr. Területén azonban nem csak az általa kitermelt gáz, hanem a Türkmenisztánból és Üzbegisztánból Oroszországba érkező gáz is áthalad.

A tervek szerint 2010-ig másfézszeresével fog növekedni a gázkitermelés, ami az export 12 milliárd m³-re való növelését jelenti,⁴⁵⁰ ez pedig teljesíthető vállalásnak tűnik, hiszen 2007 első felében a kazah gázszektor 2006-hoz képest 27,5 százalékos növekedést ért el.⁴⁵¹

A kazah olajszektor még a gázénál is sokkal ígéretesebb. A legrégebben termelő mezőt, a Tengizt 1979-ben fedezték fel. Az egyéb területeket sokáig kiaknázatlanul, sőt feltáratlanul hagyták, hiszen Tengiz önmagában is nagyon sok olajat ígért, kapacitását jelenleg 6-8 milliárd hordóra becsülik.⁴⁵² A mező ma is napi 271 000 hordó olajat termel, ám szakértők akár 700 000 hordót is elképzelhetőnek tartanak az év végére. A karacsaganaki mező jelenlegi olajtermelését, a napi 200 000 hordót a kitermelők 6-8 éven belül meg szeretnék háromszorozni. A legújabb mező, a kashagani kiaknázása csak 2010 körül indul be. Az évtized végére 140-260 000 hordót, 2020-ra 1,2-1,4 millió hordót várnak a világ ötödik legnagyobb mezőjétől. A Kurmangaz mező területén is csak 2006-ban végezték az első fúrásokat, a kitermelők összesen 7,33 milliárd hordóra szereztek jogot.⁴⁵³ A fenti adatokból kitűnik, hogy a kazah olaj- és gázexport meglehetősen nagy reményekre ad okot. Míg a második legnagyobb készlettel rendelkező Azerbajdzsán olajtermelése az előrejelzések szerint 2010-re már jelentősen vissza fog esni, a kazah termelés 2020-ig fenntarthatónak látszik. (1. ábra)

A kazah olajszektor leginkább a nyersolaj kitermelésére és exportjára szakosodott, a nagyobb hozzáadott értékű feldolgozott olajipari termékeknek sokkal kisebb a piaca. Kazahsztán 3 finomítóval (Atyrau, Shymkent, Pavlodar) is rendelkezik, a szektor mégis meglehetősen alulfejlett, alacsony kihasználtsággal dolgozik.⁴⁵⁴ Ráadásul a legtöbb Kazahsztánban feldolgozott termék nem is kazah, hanem orosz olajból származik.⁴⁵⁵ A hatékonyság növelésére, a szektor fejlesztésére a KazMunaiGaz 2009-ig 1,6 milliárd dollárt tervez befektetni a finomítókba.⁴⁵⁶ A KazMunaiGaz az ország legnagyobb állami vállalata, amely 2002-ben jött létre a Kazakhoil és a TransportNefteGaz összeolvadásából. A vállalat minden új projektben, illetve közös vállalatban 51 százalékos részesedéssel rendelkezik, aminek nagyon fontos hatása van a szektorális befektetési döntésekre.

⁴⁴⁹ BP (2007).

⁴⁵⁰ Vedomostyi

⁴⁵¹ OILRU

⁴⁵² EIA, Marten (2007): p. 19.

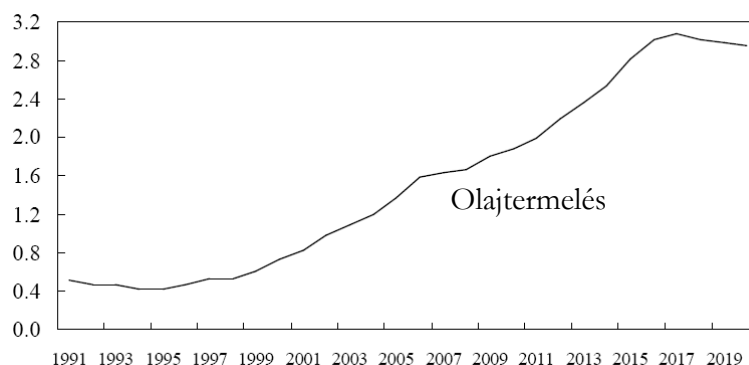
⁴⁵³ EIA (2007).

⁴⁵⁴ Kurbanov (2007).

⁴⁵⁵ Olcott (2002): p. 47.; 132.

⁴⁵⁶ Kurbanov (2007).

1. ábra
A kazah olajtermelés
(millió hordó/nap)

Forrás: Wakeman–Linn–Mathieu–van Selm (2002): p. 5.

A kazah kormány az olajbevételek megfelelő kezelése érdekében 2001-ben elhatározta a Nemzeti Alap felállítását. A Kazah Nemzeti Bank adatai szerint az Alap 2008 áprilisában 23,3 milliárd dollárt tartalmazott.⁴⁵⁷

A nagy olajtermelő országok többsége hozott létre hasonló alapokat, hiszen ezek segítségével több gazdaságpolitikai célt is el lehet érni. Egyrészt a stabilizációt, azaz a gazdaság pillanatnyi állapotának elhatárolását az olaj- és gázjövedelmek fluktuációjától, a fiskális fegyelem fenntartását, a monetáris expanzió és az árfolyam felértékelődésének elkerülését. Másrészt fontos cél a megtakarítások felhalmozása a jövő generációi számára. Kazahsztánban az Alappal leginkább az előbbi célt igyekeznek elérni, legfontosabb a gazdaság aktuális állapotának stabilizálása, növekedési pályára állítása volt. Emellett az Alap létrehozása további előnnyel is járt, mivel jelentősen megnövelte az olajbevételek átláthatóságát.⁴⁵⁸ Azzal, hogy a kormány szervezett keretek közé, ellenőrizhető formába szorította az olajból befolyó jövedelmeket, csökkentette annak az esélyét, hogy hatalmas pénzek tűnjenek el nyomtalanul.

2.3. Az export-import szerkezete

Kazahsztán nem csak a gáz- és olajexporttal juthat jelentős bevételekhez, hanem az egyéb természeti kincsek bányászatából és exportjából is, hiszen az ország más fontos természeti kincseket is birtokol, például a világ urántartalékának 21 százalékát.⁴⁵⁹ Talán nem túlzás azt állítani, hogy Kazahsztán „képes exportálni a teljes periódusos rendszert.”⁴⁶⁰

Természetesen nem meglepő, hogy az export közel felét a kőolaj adja, második helyen, mintegy 25 százalékos részesedéssel az egyéb fémek és kohászati termékek állnak. Említésre ezen felül a vegyipari termékek exportja érdemes.

A behozatalban a gépek és gépi berendezések vezetnek a sort, az élelmiszereket megelőzve. Az elmúlt években az export összetételében jelentősen nagyobb szerepet játszik a kőolaj, mint

⁴⁵⁷ NBKb

⁴⁵⁸ Wakeman–Linn–Mathieu–van Selm (2002): pp. 12–16.

⁴⁵⁹ RFE/RL (2007).

⁴⁶⁰ Olcott (2003).

a függetlenséget követő első néhány évben, míg az egyéb fémek és kohászati termékek a korábbival azonos súllyal szerepelnek. A külkereskedelem legfőbb iránya a FÁK-térség, a második helyen az Európai Unió államai találhatók. Előbbiek közül is különösen előkelő helyet foglal el Oroszország, innen származik az import közel fele.⁴⁶¹

5. táblázat
Kazahsztán kereskedelme a FÁK országokkal

Előző év %-ában	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Export FÁK-országokba	154	110	94	71	72	155	113	83	136	137	99,3	137	149,2
Export más országokba	174	115	129	92	135	148	93	125	133	161	149	137	121,8
Import FÁK-országokból	122	111	79	88	78	170	121	92	129	156	133	136	132
Import más országokból	83	112	152	115	91	113	136	113	126	149	138	137	144

Forrás: CIS Statistics (2007).

6. táblázat
Külgazdasági mutatók

Millió USD-ban	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Államháztartási egyenleg	-1390	-1024	-273	335	-724	768	-141
Külkereskedelmi mérleg	983	1987	3679	6785	10322	14574	15500
Áruexport	8928	10027	13233	20603	28301	38252	44008
Áruimport	7944	8040	9554	13818	17979	23678	28508
Nettó FDI	2861	2164	2213	5392	1721	4500	2235
Bruttó tartalékok (aranyat nem számítva)	1997	2555	4236	8473	6084	17737	n.a.
Külső államadósság	15158	18252	22920	31941	41516	60882	n.a.

Forrás: CIS Statistics (2007).

A gazdaság talpra állása után mind a FÁK-on belüli, mind a kifelé irányuló kereskedelem élénkülése megfigyelhető volt. Az export volumene meghaladta az importét, ami rendszeres külkereskedelmi többletet eredményezett. 2006-ban az export 15,5 milliárd dollárral haladta meg az importot.

2.4. Közvetlen külföldi tőkebefektetések (FDI)

A fejlődő országok számára elengedhetetlen, hogy a lehető legnagyobb mértékben az országba tudják vonzani az új technológiákat bevezető, munkahelyeket teremtő vállalatokat. Ennek egy lehetséges megvalósulása a közvetlen tőkebefektetés. A Kazah Nemzeti Bank adatai alapján bruttó értékben 1993 és 2006 között több, mint 51 milliárd dollár áramlott az országba. A nettó éves értékeket a következő táblázat foglalja össze.

⁴⁶¹ Simon (2004); CIS Statistics

7. táblázat
FDI beáramlás
(millió USD)

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
659,7	964	1137	1320	1143	1468	1278	2861	2164	2213	5392	1721

Forrás: NBK

A rendszerváltás után Kazahsztán volt a legfontosabb FDI befektetési célpont a régióban, a volt szocialista országok közül is csak Magyarország és Lengyelország előzte meg, ennek ellenére a 1990-es években még gyakran lehetett arról olvasni, hogy a tőkebefektetések nem érték el a kívánt szintet, és részben ez lehetett az oka annak, hogy a gazdaság lassabban fejlődött a vártnál. Az FDI szerkezetét tekintve a legnagyobb összegek a kitermelő és feldolgozó iparágakba érkeztek, 1994-ben az FDI 82,5 százaléka az olaj- és gázszektorba, 1995-ben 32 százaléka jutott ugyanerre, további 35 százaléka a színesfémiparba. 2002-ben a nemzeti befektetések több, mint 60 százaléka, míg a külföldiek 71 százaléka érkezett a nyersanyagkitermelés területére. A befektetések a bányászatban 14,7 százaléka, a feldolgozóiparban 7,7 százalékos növekedést hoztak.⁴⁶² 2006-ra annyiban javult a helyzet, hogy a bányászat aránya csökkent (22%), míg az ingatlan, bérlet és egyéb gazdasági tevékenységgel foglalkozó FDI aránya a Nemzeti Bank adatai szerint 55 százalékot tett ki. Ezek az adatok azonban megtévesztőek, hiszen a fenti 55 százaléka tartalmazza a feltárásokra fordított tőkét is,⁴⁶³ ez pedig azt jelenti, hogy lényegesen nem változott az FDI ágazati szerkezete.

További, a külföldi tőkebefektetők számára érdekes terület a közlekedés és a szolgáltató infrastruktúra. Jellemző, hogy ez utóbbi szektorban az orosz befektetők is megjelennek. A telekommunikáció gyakorlatilag orosz kézben van, az MTS, a Vimpelcom, az Altimó és a Megafon mind jelen vannak a piacon, nem csak Kazahsztánban, hanem az egész régióban.⁴⁶⁴

Országokénti eloszlásban a legnagyobb befektető az Egyesült Államok, amelyet Nagy-Britannia és Kanada követ.⁴⁶⁵ A külföldi vállalatok közül a legnagyobbak képviseltetik magukat az országban, az olajvállalatok közül a teljesség igénye nélkül, meg lehet említeni párat: a Chevront, az ExxonMobilt, RDS-t, Lukoil, az ENI-t.⁴⁶⁶

A Világbank előrejelzése szerint, a következő 2-3 évtizedben 27-96 milliárd dollár beáramlása várható a gazdaságba.⁴⁶⁷ Más becslések szerint 2015-ig csak az olaj- és gázszektorba 30 milliárd dollárnyi befektetést várnak, főként külföldi forrásból.⁴⁶⁸ Várhatóan tehát a fejlődés folytatódik, ez abban is megmutatkozik, hogy a kazah tőke is egyre aktívabb az ország határain

⁴⁶² Kopeev (2003): pp. 57–59.

⁴⁶³ NBK

⁴⁶⁴ Libman (2006): p. 408.

⁴⁶⁵ NBK

⁴⁶⁶ Olcott (2005): pp. 341–342.

⁴⁶⁷ World Bank (2005): p. 28.

⁴⁶⁸ Ahrend-Thompson (2006): p. 29.

kívül, Kirgizisztánban például az orosz tőkésekkel versengenek a távközlési és média piacért, és a kazah befektetők érdekeltek a bankszektorban is.

2.5. Fenyegét-e a „hollandkór”?

Nem csak a Szovjetunió összeomlása utáni transzformációs válságot kellett az ország lakosságának átvészelnie, hanem meg kellett birkózni egy fontos strukturális problémával is. Az energiahordozók felfedezése gyors gazdasági változásokat képes indukálni a gazdaság különböző szektoraiban. Bár elsőre azt gondolnánk, hogy rendkívül kedvező hatásai vannak, ha egy országban számottevő olaj- illetve gáztartalékokat fedeznek fel, számos példán meg lehetett figyelni ennek az ellenkezőjét. Ilyen szomorú példaként hozható fel Nigéria vagy Venezuela esete. A probléma, amely az olajtermelő államokat, s így Kazahsztánt is fenyegeti, az úgynevezett „hollandkór”. A „betegség” lényege, hogy az olajszektorba történő külföldi tőkebefektetés következtében más szektorok hátrányos helyzetbe kerülnek, mivel a termelő iparágak versenyképessége csökken, az export kevésbé válik jövedelmezővé. A folyamat rövidebb távon a termelés visszaeséséhez, hosszú távon a szektor elszorvadásához vezet. Sachs és Warner 1995-ös tanulmánya óta ismert, hogy az erőforrásgazdagság és a gazdasági növekedés között negatív kapcsolat állhat fenn.⁴⁶⁹ Más kutatók kimutatták, hogy a pontszerű erőforrások esetén, mint amilyen az olaj is, ez a kapcsolat még erősebb.⁴⁷⁰ A téma kutatása során az is kiderült, hogy a negatív kapcsolat létezik ugyan, de ez közvetett módon érvényesül annak függvényében, hogy mekkora a korrupció mértéke, mennyire nyitott a gazdaság, és milyen az oktatás színvonala.⁴⁷¹ A szerzők szerint a hollandkór nem automatikus jelenség, ahhoz, hogy kialakuljon és válsághoz vezessen egyéb tényezők, rossz gazdasági, politikai döntések egybeesése is szükséges, ám a hollandkór káros hatásai különösen felerősödhetnek, ha egyéb, hosszú távú, a termelést akadályozó tényezők is felmerülnek.⁴⁷²

A hollandkór veszélyének megjelenésével Kazahsztánban leginkább a kashagani olajmező felfedezése után kellett számolni. Bár korábban is jelentős volt az olajszektor, sőt a külföldi valuta beáramlása az országba már 1999 előtt megkezdődött, ahogy láttuk, jórészt az olajszektorba, de az igazi nagy lökést az új olajmező feltárása adta. A korábbi gazdasági miniszter, Kairat Kelimbetov véleménye szerint a kazah gazdaságon megfigyelhetőek a hollandkór jelei.⁴⁷³

Ha racionális várakozásokkal élünk, akkor már az olaj felfedezése, pontosabban a kitermelés megkezdése – a licenszjogok eladása – is megindíthat egy olyan folyamatot, amelyben a befektetők, illetve a termelők is azzal a feltételezéssel élnek, hogy a feldolgozóipar a valuta árfolyamának felértékelődése miatt hátrányos helyzetbe fog kerülni. Ezért még kevésbé lesz vonzó a munkaintenzív iparágakba való befektetés. Az FDI szerkezetét tekintve azonban azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a befektetők számára a többi szektor is vonzó maradt. Ez pedig biztató a további fejlődés lehetőségeire nézve.

⁴⁶⁹ Sachs–Warner (1995).

⁴⁷⁰ Auty (2001).

⁴⁷¹ Lásd pl: Auty (2001); Gerlach–Papyrakis (2004); Najman–Promfret–Raballand–Sourdin (2005).

⁴⁷² Karl (1998): p. 3, 5.

⁴⁷³ Braner (2007): p. 43.

Egert és Leonard tanulmányukban a statisztikai adatok vizsgálatával egy monetáris modell segítségével igyekeznek leírni a kazah gazdaság folyamatait. Azt vizsgálják, hogy az olajárak emelkedése valójában hatással van-e az olajiparon kívüli szektorokra, bekövetkezik-e a munkaerő átvándorlása a magasabb béreket nyújtó olajszektorba, illetve a külkereskedelmi forgalomba kerülő javakat előállító szolgáltatások szektorába. Arra a következtetésre jutnak, hogy az olajdollárok beáramlása nincs közvetlen kapcsolatban a reálárfolyam változásával, ez pedig azt jelenti, hogy az olajiparon kívüli szektorok árszintje nem közvetlenül az olajár növekedése következtében emelkedett. Az olajiparon kívüli szektorok bérei sem emelkedtek a termelékenység növekedését meghaladó mértékben, sem a külföldön megszokott növekedésnél nagyobb ütemben, és a külkereskedelmi forgalomból kimaradó termékek árai sem emelkedtek rendkívüli mértékben. Azaz ebben az esetben nem fenyeget hollandkór. A nominálárfolyam felértékelődése ugyanis nem volt elég nagy mértékű, illetve nem tartott elég sokáig ahhoz, hogy tényleges hatást tudjon kifejteni.⁴⁷⁴ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem kell különös figyelmet fordítani a jövőben meghozandó döntésekre.

Ahhoz, hogy pontosabban meg lehessen vizsgálni a hollandkór kialakulásának veszélyét, át kell tekintenünk az adott olajexportőr ország intézményi felépítését is, hiszen ez nagyban magyarázza a fejlődés sikerét, illetve sikertelenségét.⁴⁷⁵ Óvatos és tudatos gazdaságpolitikával el lehet kerülni a hollandkór veszélyeit. Ehhez azonban egyértelműen arra van szükség, hogy a gazdasági döntéseknél figyelembe vegyék a veszélyeket. Abban az esetben, ha az intézményrendszer nem tudja eléggé versenyképpé tenni az olajiparon kívüli szektorokat, nem tudja elég vonzóvá tenni a befektetések számára, akkor hosszú távon elkerülhetetlen ezen szektorok termelékenységének, és ezáltal az egész gazdaságnak a visszaesése. Egert és Leonard (2007) is arra a következtetésre jutottak, hogy ha Kazahsztán eddig el is kerülte a hollandkór veszélyeit, amennyiben az olajárak a jövőben is magasak maradnak, akkor a nominális és reálárfolyamok további felértékelődése nehézségeket fog okozni az olajiparon kívüli szektorok számára. Természetesen az ország vezetése is tisztában van azzal, hogy erőforrásokat kell fordítani a hollandkór elkerülésére. A 2003-as Ipari Fejlődési és Innovációs Stratégia különösen az olajiparon kívüli szektorok fejlesztésére fókuszál.⁴⁷⁶ A 2030-ig szóló elnöki stratégia is említi a versenyképes ipar megteremtését, azonban a tervek nem jelentenek elegendő biztosítékot arra, hogy a pillanatnyi politikai előnyöket szem előtt tartva ne szülessenek olyan döntések, amelyek az ipar elsorvadásának irányába hatnak.

⁴⁷⁴ Egert–Leonard (2007).

⁴⁷⁵ Karl (1998): p. 6.

⁴⁷⁶ Bauer (2007): p. 47.

3) A politikai hatalom hatása a gazdaságra

Kazahsztán gazdasága az új évezred elején további fejlődés előtt áll, ehhez azonban jelentős külföldi befektetésekre, forrásbevonásra van szükség. A kereskedelmi kapcsolatok erősítéséhez a termékek minőségének javítására, a szállító infrastruktúra fejlesztésére, a gazdasági élet minden területén az elszámoltathatóság biztosítására, az átláthatóság megteremtésére van szükség. Ezen célok megvalósítása egyrészt pénzügyi, másrészt politikai eszközöket kíván.

Az elmúlt években fontos változások történtek az országban, de a politikai rendszer jelenlegi stabilitása ellenére veszélyeket rejt magában. Változásokat nehéz bevezetni, hiszen a rendszerváltás óta eltelt közel 20 év elegendő volt arra, hogy a politikai, gazdasági elit megszilárdítsa hatalmát.

Az ország elnöke, Nurszultán Nazarbajev 1989 óta áll az ország élén. Előbb a kommunista párt titkára volt, majd a Szovjetunió megszűnésével ideiglenes államfő lett. Ezt követően 1991-ben a szavazók 95 százalékos támogatottságával elnökké választották. Az 1995-ös népszavazással sikerült elkerülnie a választásokat, az elnökség időtartamát kitölték 2000-ig, az új alkotmány elfogadása pedig a korábbinál is szélesebb körű hatalmat biztosított számára. Nazarbajevet 1999-ben újraválasztották, a legutóbbi elnökválasztást 2005-ben tartották, amelyen az elnök a szavazatok 91,15 százalékát szerezte meg. 2006 nyarán a parlament mindkét háza megszavazta, hogy Nazarbajev akár életfogytig is megtarthassa az elnöki posztot. Kazahsztán elnöki rendszerében a parlament gyenge hatáskörrel rendelkezik, a legutóbbi választások pedig teljes mértékben bebiztosították, hogy a parlamenttel ne is kelljen számolni, hiszen csupán egyetlen párt, a Nazarbajev Nur Otanja jutott be. A Nur Otan a szavazatok 98 százalékát szerezte meg, a 2007. augusztus 18-án lezajlott választásokon más párt nem is tudta átlépni a parlamentbe jutáshoz szükséges 7 százalékos küszöböt. Mind az elnök-, mind a parlamenti választások sajátos módon zajlottak le, a nemzetközi megfigyelők szerint Kazahsztánban még nem voltak szabad választások. Az EBESZ információk alapján a szavazatok 40 százaléka hamis volt, az elnök azonban büszkén jelentette ki, hogy ez volt Kazahsztán első igazi szabad választása. Annak ellenére, hogy az eredmények teljes bizonyossággal kétségbe vonhatóak, az EBESZ továbbra is folytatja az együttműködést az országgal. Érdekes helyzetet teremthet, hogy 2009-ben Kazahsztánnak kellene betöltenie az EBESZ elnöki posztját. Jelenleg erről még folynak a tárgyalások a felek között, a rotációs elnökség átadásának megtagadása jogos lenne, és jelentős nemzetközi presztízsveszteségnek számítana Nazarbajev számára.

Hatalmának 18 éve alatt Nazarbajevnek sikerült erős bázist és stabil elnöki adminisztrációt kialakítania. Az állami szervek őrzik az államfő hatalmát, az erőszakszervezetek teszik a dolgukat, veszélyes személyeket nem engednek a hatalom közelébe.⁴⁷⁷

⁴⁷⁷ Számos példát lehetne hozni a politikai szabadságjogok korlátozott voltára, a demokratikus alapelvek semmibe vételére, az ellenzéki csoportok visszaszorítására, sőt vezetőik meggyilkolására is, azonban ez meghaladja a jelenlegi munka kereteit.

3.1. Korruptió és feketegazdaság

Ahogy a szovjet blokk minden államának, úgy Kazahsztánnak is meg kell küzdenie a korrupcióval és a feketegazdasággal. A Transparency International által alkalmazott CPI (Corruption Perceptions Index) alapján, amely a korrupció szintjét igyekszik mérni,⁴⁷⁸ Kazahsztán 180-ból a 150. helyen áll az országok sorában (Oroszország a 143., Magyarország pedig a 39. volt 2007-ben.),⁴⁷⁹ ami bizonytalan befektetési környezetet teremt. A probléma súlyosságát az adja, hogy különböző érdekcsoportok, sőt akár az állami bürokraták is akadályozzák a status quo megbontását. Egy gazdaságban, ahol a hatalmon levők jelentős jövedelemhez jutnak, ráadásul nem feltétlenül tiszta forrásból, nehéz gyökeres változtatásokat elindítani, kimozdítani a rendszert a tehetetlenség állapotából.⁴⁸⁰

Kazahsztánban az elit elválasztható a társadalom többi részétől, a politikai ellenzék nagyon gyenge, az elnöknek szabad keze van a gazdasági döntések befolyásolására is. Ahhoz, hogy a nemzetközi tőke befektetési szempontból vonzónak találja az országot, fontos, hogy a politikai vezetés megteremtse a jogi alapokat, és betartsa az önmaga által alkotott szabályokat. A hatékony piacgazdasági működés legfontosabb tényezői – a jogi viszonyok tisztázása, a tulajdonjog tiszteletben tartása, az elszámoltathatóság és az átláthatóság – részben vagy teljesen még ma is hiányoznak Kazahsztánban.

A kazah gazdaságban rendkívül magas az összefonódás szintje, sokáig a legfőbb vezetők között volt számon tartva Nazarbajev lánya, Darja, illetve az ő korábbi férje, Aliev is. (Utóbbi jelenleg száműzetésben tartózkodik Ausztriában, attól tartva, hogy kijelentéséért, miszerint 2012-ben elindulna az elnökválasztáson, Nazarbajev el akarja távolítani. Jelenleg a Nemzeti Bank vezetőinek elrablásával vádolja.⁴⁸¹) Érdekesség, hogy Nazarbajev egyik unokája 22 évesen átvette a legnagyobb kereskedelmi bank vezetését.⁴⁸²

A korrupció elleni harc természetesen szerepel az elnöki programban is. 1997-ben, amikor egy botrány kapcsán szinte mindenki számára világos volt, hogy rengeteg pénz tűnt el nyomtalanul, megjelent az oligarchák egy szűk csoportja, a kormány felismerte, hogy gyors lépésekre van szükség, így hangos korrupcióellenes kampányba kezdett.⁴⁸³ A korrupció csökkentését a 2003-as nemzeti stratégia is tartalmazza. Ezen felül tényleges lépésekre is sor került, 2005-ben Nazarbajev elnöki rendelete a pénzügyi rendőrség számára előírta, hogy korrupcióellenes tervet kell készíteni a 2006-2010-es időszakra. A terv átszervezéseket irányoz elő, hangsúlyozza az átláthatóság fontosságát. 2005 januárjában sor került a Gazdasági Bűnözés és Korrupcióellenes Ügynökség felállítására.⁴⁸⁴ Bár jelentős számú gazdasági bűncselekmény továbbra is a bel- és a pénzügyminisztérium felügyelete alá tartozik, az intézkedés előrelépésnek tekinthető, hiszen az egyik legnagyobb probléma, hogy amíg nem léteznek a törvények betartatására hivatott szervezetek, addig valójában nem is várható javulás.

⁴⁷⁸ Pontos metodológiát lásd: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi

⁴⁷⁹ TI (2007).

⁴⁸⁰ Karl (1998): p. 15.

⁴⁸¹ IEU (2007); RFE/RL 2007. 08.

⁴⁸² RFE/RL, rg

⁴⁸³ Olcott (2003): p. 154.

⁴⁸⁴ TI (2006): p. 185.

Ennek ellenére világos, hogy az elmúlt években nyilvánosságra került korrupciós botrányok⁴⁸⁵, amelyekben magas szintű vezetők is érdekelték voltak, továbbra is aggasztó képet mutatnak. Egyes szerzők olyan feltételezésekkel is élnek, hogy maga Nazarbajev az egyik leggazdagabb ember a világon,⁴⁸⁶ vagyonát külföldi bankokban tartja. 1999-ben valóban ismertté vált, hogy az elnök svájci bankszámlákkal rendelkezik.⁴⁸⁷

A korrupció mellett egy másik fontos tényezőt is érdemes megvizsgálni a kazah gazdaság elemzésekor, mégpedig a feketegazdaság méretét. A fekete-, illetve szürkegazdaság elleni küzdelem a tranzíciós válságot elszenvedő országok mindegyikében problémát jelent, s nem könnyű a nem regisztrált gazdaságba befolyó jövedelmek megbecslése sem. A Kazah Statisztikai Hivatal a „nem vizsgált” gazdaságot 1998-ban a GDP 30, 2003-ban 20 százaléka körüli értékére becsüli, és bár a vizsgált időszakban nagy csökkenés figyelhető meg, a 20 százalékos érték még mindig rendkívül magas adat.⁴⁸⁸ Az olajjövedelmek újraosztásának is ez az egyik bevált módja.

A korrupciót és a bürokrácia túlburjánzását segíti elő az is, hogy a vállalkozók tizenegyféle adót kötelesek fizetni, ráadásul az olajszektorra kirótt adók jóval magasabbak, mint a többi olajtermelő országban.⁴⁸⁹ A gazdasági tevékenységek felügyeletébe 26 állami szerv is bekapcsolódik, ez bonyolulttá és hosszúvá teszi az ügyintézkést. Az üzletemberek ráadásul tisztában vannak a korrupció okozta nehézségekkel, az állam erős felügyeletével, mindez riasztóan hat a beruházókra.⁴⁹⁰

3.2. Jogbiztonság

A Szovjetunió felbomlása utáni első néhány évben megkezdődött a liberalizáció, a jogi keretek megalkotása, ám a folyamat nem volt teljes, sőt a piaci szabadság, szabályozás terén visszalépések is történtek. Törvény szabályozta, hogy amennyiben kisajátításra kerül sor, akkor azonnal és megfelelően kárpótolják a tulajdonosokat.⁴⁹¹ A 2003-as beruházásokkal foglalkozó törvény lehetővé teszi, hogy a megkötött szerződéseket – a nemzetközi szerződésekkel összhangban – meg lehessen változtatni, amennyiben az importra, iparra, a termékek kereskedelmére vonatkozó feltételek megváltoznak. 2003-ban került sor az első komoly, utólagos szerződésmódosításra a kazah állam részéről. Ekkor született törvény arról, hogy az államnak elővásárlási jogot adtak a többi részvényessel szemben.⁴⁹² A Kumkol olajmező esete 2005-ben nemzetközi viszhangot váltott ki. Az történt ugyanis, hogy a Kumkol mezőt, amely két kisebb, egymástól elkülönülő területből áll, a Lukoil és a kanadai tulajdonú olajvállalat, a PetroKazahstan birtokolta. A kanadai cég azonban csődbe ment, és a kínai CNPC-nek sikerült megszereznie a részvényeket, felvásárolva azokat a Lukoil elől. Ám az orosz óriás, amely nem

⁴⁸⁵ Pl.: Különböző, magas szintű állami hivatalnokokat érintettnek találtak bizonyos illegális földvásárlási ügyletekben, többek között a földterület-kezelő hivatal elnökét is.

⁴⁸⁶ Olcott (2003): p. 110.

⁴⁸⁷ EIU (2007).

⁴⁸⁸ UN ESCAP (2004).

⁴⁸⁹ Ahernd-Thompson (2005): p. 48.

⁴⁹⁰ Raishanova (2000): p. 17.

⁴⁹¹ Ludvig (1997): p. 66.

⁴⁹² Ahrend-Thompson (2005): pp. 46–48.

szívesen látja az egyre erősödő kínai jelenlétet Közép-Ázsiában, ezt nem hagyta annyiban. A Stockholmi Arbitrázs Bíróság megállapította, hogy a Lukoil elővásárlási jog illette volna a Kumkol mezőre, amely a CNPC kezébe került. A kazah felet is meglehetősen zavarta a felvásárlás, mivel a három finomító egyike, a Shymkent is kínai kézbe került. A kazah parlament azonnal törvényt alkotott, amely kimondta, hogy a kormánynak elővásárlási joga van a nagy olajvállalatok külföldi részvényeinek megvásárlására, és beavatkozhat hasonló ügyletekbe. Ezzel azonban még nem volt vége az ügynek. A CNPC kénytelen volt átengedni a PetroKazahstan 33 százalékát és 50 százalékos részesedést, és a finomítót a KazMunaiGasnak.⁴⁹³

2007-ben újabb visszás törvényt fogadott el az alsóház. A módosítás lehetővé teszi, hogy a kormány felülvizsgálhassa és megszegje a befektetőkkel kötött olajipari megállapodásokat. A törvény megalkotását egy konkrét vita váltotta ki. A kashagani mezőn való kitermelésre licenszjogot kapott konzorcium, az Agip KCO bejelentése után, miszerint a mező kitermelését elhalasztják és csak 2010-ben tudják megkezdeni, a kormány kártérítést követelt és nagyobb tulajdonrészt szeretett volna kapni a kitermelő társaságban.⁴⁹⁴ Természetesen mindkét félnek érdeke megkezdeni a kitermelést, de az Agip a biztonsági intézkedéseket igyekszik megtenni. A kashagani mező stratégiai fontosságú, hiszen a következő évek terveibe a mezőből befolyó jövedelem már beépítésre került. Az ilyen törvénymódosítások, a kártérítés követelése, a tulajdonrész megnövelése igencsak elriaszthatja a befektetőket. Egyrészt érthető az állam azon törekvése, hogy szeretné kontrollálni a területén folyó feltárásokat, minél nagyobb részt kapni a bevételekből, ugyanakkor érdemes felvetni azt a gondolatot is, hogy mind Oroszországban, mind Kazahsztánban az egyik leginkább kritizált lépés a stratégiai tartalékok fölötti állami kontroll erősítése.

A kazah és az orosz gazdaságnak is nagy lendületet adott a külföldi tőke beáramlása, ma is világos, hogy az orosz gazdaság önmagában nem képes megbirkózni a kihívásokkal – a gáz infrastruktúra felújítása dollármilliárdokat követel, ezt a hazai befektetők és az állam sem képes biztosítani. Ugyanez igaz Kazahsztánra is. A kashagani Agip-eset kapcsán az elemzők sem tartják valószínűnek, hogy a kazah kormány igyekezne átvenni a teljes mező kitermelése feletti kontrollt, hiszen ehhez nem rendelkezik elegendő pénzügyi, technikai erőforrással, mint ahogy ahhoz sem, hogy az országban folyó egyéb beruházásokat finanszírozza. Az erőforrások feletti kontrol növelése azonban egyértelműen komoly bizonytalanságot teremt a befektetők számára, sőt fontos megemlíteni azt a tényezőt is, hogy a hatékonysági szempontokat figyelembe véve biztosan nem az állami koncentráció a legjobb megoldás.

Oroszország és Kazahsztán is elmozdult a központosítás irányába. Az állam szerepe jelentősen megnövekedett, a geopolitikai szempontok is egyre erőteljesebben jelennek meg a döntéshozatalban. A világ olajtermelő országait megvizsgálva azt látjuk, hogy az olajipart az állam tartja a kezében. Kazahsztán esete azzal, hogy tulajdonképpen csak a szállító infrastruktúrát nem akarták eladni, kivételesnek számított. Az elmúlt időszakban azonban visszafelé mutató

⁴⁹³ Matusov (2007): p. 95.

⁴⁹⁴ IWPR (2007).

tendenciát lehet megfigyelni, ami kevésbé segíti elő a befektetéseket, a hatékonyságot és ezen keresztül a növekedést.⁴⁹⁵

3.3. A legitimitáció forrása – a gazdasági jólét

Az államhatalom koncentrációja nem csak a gazdaság vezető szektoraiban figyelhető meg. Ahhoz azonban, hogy a jelenlegi rendszer fenntartható legyen és az elnök meg tudja tartani a hatalmát, szüksége van a lakossági támogatásra. Amikor a szomszédos országokban az ukrajnai narancsos forradalmat követően megkezdődött a hatalmi átrendeződés, a kazah vezetés is megrémült, bár sejteni lehetett, hogy Kazahsztánban nem fognak hasonló események bekövetkezni.⁴⁹⁶ Az elnök megtette az óvintézkedéseket, a 2005-ös választás is azt mutatja, hogy biztosra ment. Annak azonban, hogy nem kellett váltástól tartani, az ellenzék ellehetetlenítése mellett leginkább az az oka, hogy az emberek nagymértékű életszínvonal növekedést tapasztalhattak az elmúlt 10 évben.

A kazah vezetés is tisztában volt ezzel, ezért a legfontosabb prioritás az életszínvonal emelése volt, s ez a cél a demokrácia kialakítását is megelőzi. Ahhoz, hogy az 1990-es évek nehézségeit át lehessen vészelní, az elnöknek komoly erőforrásokat kellett fordítania az elégedetlenség felszámolására. Az 1990-es évek közepén gyakran lehetett kisebb-nagyobb demonstrációkkal találkozni a városokban. Az elégedetlenkedőket biztosítani kellett arról, hogy helyzetük javulni fog.

1994-ben a lakosság 50 százaléka a szegénységi küszöb alatt élt, míg 1989-ben ez az arány csak öt százalék volt. Iskolák, kórházak bezárása, a fertőző betegségek terjedése, a lakosság egészségügyi állapotának romlása, az alkoholizmus terjedése komoly, hosszútávú következményekkel járt. A népességnövekedés lefékeződött, tíz év alatt az 1989-es 13,4 ezrelékről 4,6 ezrelékre.⁴⁹⁷ Miután a transzformációs válság véget ért, a gazdasági fellendülésnek köszönhetően a gazdasági eredmények egyre figyelemreméltóbbá váltak. A kitűzött 2015-ös évnél hamarabb, 2006-ra sikerült teljesíteni a Milleniumi Fejlesztési Célok közül a szegénység csökkentésére vonatkozó pontot. (A cél az volt, hogy a létminimum alatt élő emberek száma megfeleződjék.) Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a szegénység problémáját sikerült felszámolni, de a fentiek és az egy főre eső GDP növekedése is alátámasztja, hogy jelentősen javult a helyzet.

A fizetések és a nyugdíjak is nőttek, ez utóbbi és a közalkalmazottak fizetése 2005-ben harminc százalékkal.⁴⁹⁸ 2006-ban a nominálbérek az előző évi adatokhoz képest 19,7 százalékkal növekedtek, reálértékben pedig 10,2 százalékkal. A 2008. évi költségvetés tervezete alapján jelentős állami kiadásnövekedésre lehet számítani, a felsőház alelnöke azt nyilatkozta, hogy a kiadások 50 százalékát szociális és kulturális tételek teszik majd ki. A családok támo-

⁴⁹⁵ Ahrend–Thompson (2005): p. 51.

⁴⁹⁶ Hill (2005).

⁴⁹⁷ Peyrouse (2007): p. 482.

⁴⁹⁸ Brauer (2007): p. 44.

gatása a 2030-as stratégiai célok között is kiemelten fontos, de a tervben kitűzött céloktól még távol áll az ország.⁴⁹⁹

A kormányzatnak nagyon nagy felelőssége van az ipari befektetések ösztönzésében, hiszen világos, hogy a hollandkórnak a társadalomra nézve komoly, káros a hatása. Az ipari termelés csökkenése munkahelyek megszűnésével jár, ez természetesen nem a legmagasabban képzett, legmobilibb rétegeket érinti.

4) Törésvonalak a társadalomban

Számos kutató vizsgálta már, hogy vajon az energiagazdagság negatív hatásokkal jár-e a társadalom tagjaira nézve. Pomfret és kutatótársai igyekeztek értékelni Kazahsztán lakóinak életszínvonalát. Elemzésükben arra az eredményre jutottak, hogy a legfontosabb befolyásoló hatása a háztartások elhelyezkedésének, méretének, a tagok iskolai végzettségének van, míg az olyan tényezők, mint az etnicitás, az életkor, az egészség vagy a családi állapot kisebb statisztikai jelentőséggel rendelkezik.⁵⁰⁰

Földrajzi elhelyezkedés

A rendszerváltás előtti időkre is jellemzőek voltak a földrajzi különbségek. Az északi vállalatok nem voltak megfelelő összeköttetésben a déliekkel, az északiak az orosz területektől, a déliek például energiaellátásban az üzbégektől függtek.⁵⁰¹ A Szovjetunió felbomlását követő visszaesés az ipari városokban is megfigyelhető volt, és a mezőgazdasági lakosságot is mélyen sújtotta.

Összehasonlítva az 1996-os és a 2002-es adatokat látható, hogy a területi különbségek a legfontosabbak. 1996-ban egy északi háztartás átlagosan 30 százalékkal élt magasabb színvonalon, mint egy alma-atai, az alma-atai háztartások pedig 45 százalékkal éltek jobban, mint a déli régiók lakosai. A többi régió életszínvonala nem különbözött lényegesen a régi fővárosétól. 2002-ben nagyon lényeges változásként a főváros átköltöztetését lehet megemlíteni, amely a középső régiók fejlődését hozta magával. Ugyanakkor az északi és keleti területeken szignifikánsan csökkent az életszínvonal, mint Alma Atában. Érdekesség, hogy a nagy nyugati olajtermelő régiók életszínvonala sem magasabb a többinél, de a nem hivatalos jövedelmek szerepe ezekben a régiókban nagyobb.⁵⁰² Az olajtermelő területeken az infrastruktúra-fejlesztés időlegesen rengeteg munkást vonz az építkezések helyszínére, munkát ad a lakosságnak, ám a beruházások elkészülte után hirtelen visszaesés figyelhető meg a foglalkoztatásban, ennek negatív hatásai vannak. A két nagy olajtermelő terület közül az egyik az ország

⁴⁹⁹ A kisgyermekkorú oktatás területén például, ahol minden 3000 főnél nagyobb településen kötelező lenne egy óvodát működtetni, még ma is léteznek olyan kerületek, ahol 300 ezren laknak, és mégis nincs óvoda. [EU News]

⁵⁰⁰ Pomfret (2005).

⁵⁰¹ Olcott (2003): p. 153.

⁵⁰² Pomfret (2005): pp. 14–15.

talán legszegényebb régiójának számít.⁵⁰³ A szegényebb területek problémája szorosan összekapcsolódik azzal is, hogy ezeken a területeken hiányzik a szakképzett munkaerő.⁵⁰⁴

Etnikai különbségek

Kazahsztánban 130 különböző etnikai csoport él, a kazah népesség 57 százalékot tesz ki, az oroszok 27 százalékot, az ukránok 4 százalékot, a németek 2 százalékot.⁵⁰⁵ Az utódállamok közül Ukrajna után itt maradt a legnagyobb számú orosz kisebbség, az ország északi részén 70-80 százalékot is kitett az arányuk.⁵⁰⁶ A politikai folyamatok, de leginkább az életkörülmények romlása, a jövő kilátástalansága miatt rengeteg orosz döntött az ország elhagyása mellett. Ezzel a határmenti régiókban kialakult helyzet jelentősen módosult, gazdasági szálak szakadtak meg, az országos átlagnál magasabban képzett munkaerő távozott az országból.⁵⁰⁷ Az etnikai átrendeződés következtében a déli területek lakossága gyakorlatilag egynemzetiségűvé vált, bár a déli szomszédok államaiból legálisan és illegálisan is érkeznek az országba.

Kisebb jelentőségű az országban élő német származású kisebbség, amely hasonló utat járt be a rendszerváltás után, mint az orosz. Az 1989-ben még 1 millió főt számláló németek 2/3-a elhagyta az országot. A kazahsztáni németek leginkább az 1941-es deportálást követően kerültek az országba. Magasan képzett rétegnek számítottak, tehát kivándorlásuk kedvezőtlen hatásokkal járt.⁵⁰⁸

A kazah népcsoportot komoly előítélet sújtja az orosz fél részéről. Sokan azt gondolják, hogy a kazahok egy nem teljesen kiforrott népcsoport, akik megtartva nomád szokásaikat, ma is civilizálatlan körülmények között élnek. A déli területeken élő legszegényebb csoportok között előfordul, hogy a vidéki emberek nomád körülmények között a szegénységi küszöb alatt élnek, ám az állami újraelosztás igyekszik ezen változtatni. A kazah középosztály városiasodott, iskolázott és jobb körülmények között él, ugyanakkor a földrajzi adatokból az is kitűnik, hogy a két népcsoport némileg elkülönül egymástól.

Az 1993-as alkotmány a kazah nemzetiségnek kedvező megfogalmazást használt, úgy határozta meg Kazahsztánt, mint a kazahok államát, ezzel diszkriminálva a többi nemzetiséget. Az 1995-ös alkotmány már a kazahok és a kazahsztániak államáról beszél.

Az orosz kérdés nem csupán nemzetiségi, hanem nyelvi szempontból is jelentős, hiszen az üzleti kommunikáció nyelveként az orosz maradt meg még akkor is, ha az állami hivatalokat nem lehet betölteni magas szintű kazah nyelvtudás nélkül, az ügyintézés alapvető nyelve a kazah. Egy 2000-es felmérés szerint a kazah lakosság 60 százaléka folyékonyan beszél oroszul, ám ezzel egyidőben az oroszok csupán 1 százalékáról mondható el, hogy szabadon

⁵⁰³ Najman-Promfret-Raballand-Sourdin (2005): p. 2.

⁵⁰⁴ Olcott (2003): p. 385.

⁵⁰⁵ WHO

⁵⁰⁶ Peyrous (2007): p. 482.

⁵⁰⁷ Peyrous (2007): p. 497.

⁵⁰⁸ Economist (1997).

használja a kazah nyelvet.⁵⁰⁹ Az oroszok úgy érzik, hogy kényszerítik őket arra, hogy megtanuljanak kazahul.⁵¹⁰

Az orosz nemzetiség politikai aktivitása annak köszönhetően is jelentősen csökkent, hogy az államaparátust döntően a kazah nemzetiségűek irányítják. Az ellenzéki mozgalmak felszámolása pedig arra is kiváló alkalmat adott, hogy az orosz politikai szervezeteket is korlátozzák, mostanra gyakorlatilag nem maradt olyan erő, amely képes lenne összefogni a lakosságot.⁵¹¹ Hivatalos szinten napirenden tartják a nemzetiségek kérdését, az alsóházban is kapnak helyet a nemzetiségek jelöltjei (a 107 helyből 9 az ő részükre van fenntartva, ez azonban meglehetősen kevés ahhoz, hogy érdekeiket képviselve érezzék.) A meglévő problémák ellenére elmondhatjuk, hogy a soknemzetiségűséget értékként kezelő Kazahsztánban mindeddig, egy-egy kisebb villongástól eltekintve, sikerült biztosítani az eltérő etnikumú népek együttélését.

Vallási különbségek

Kazahsztán területén számos nép élt egymás mellett, különböző szervezetségi szinteken, eltérő vallásokat követve. A lakosság nagyobb része az iszlám vallás követője (47% muszlim, 44% keresztény). Az iszlám igen jelentős szerepet töltött be a kazah nép nemzettudatának alakulásában, s a vallási kérdés központi problémaként szerepelt a kazah elit gondolataiban. A vallás szerepet játszott a közép-ázsiai régió integrációjában is. Az elnök fontos feladatának látja a radikális iszlám elleni harcot, hiszen az ilyen mozgalmak megerősödése alááshatná a teljes térség biztonságpolitikai stabilitását. Közép-Ázsia amúgy is kockázatos terület a radikális iszlám terjedésének szempontjából, érthető és fontos lépés, hogy az elnök 1997-ben létrehozta a vallási extrémizmus fenyegetései ellen küzdő bizottságot.⁵¹² Annak ellenére, hogy az ország vezetése állítja, hogy Kazahsztán területén sohasem voltak terrorista kiképző táborok, kétségtelen, hogy nehéz megakadályozni radikális csoportok beszivárgását az óriási országba.⁵¹³

A különböző vallású csoportok, leginkább az iszlám és a görögkeleti katolicizmus együttélésének megvalósulásával Kazahsztán reálisan törekszik arra a szerepre, hogy az ország híd legyen Európa és Ázsia között.

Az elit és a lakosság többi része

A kazah elit legerősebb csoportja, a politikai hatalom központja az elnök körül alakult ki. Egyes kutatási eredmények szerint a társadalomban tovább élnek és fontos szerepet töltenek be a családi kapcsolatokra épülő hálózatok, a klánok. Jól mutatja ezt, hogy az elnök környezetében is többségben vannak azok, akik onnan származnak, ahol Nazarbajev is született.⁵¹⁴ Jellemző tendencia, hogy a szovjet rendszer elitjéből is sokan az új elit tagjai lettek, jelentős számban tudták átmenteni a hatalmukat. A gazdasági elit vagyonokat szerzett a privatizáció során, illet-

⁵⁰⁹ Peyrous (2007): p. 485.

⁵¹⁰ Olcott (2003): p. 33.

⁵¹¹ Peyrous (2007): p. 498.

⁵¹² Rolich (2003): p. 157, 161, 169.

⁵¹³ Ulp (2005).

⁵¹⁴ Murphy (2006): pp. 546–548.

ve a számukra kedvező gazdasági döntések következtében. Azok az üzletemberek, akik meg akarják őrizni pozícióikat, bölcsebben teszik ha nincsenek benne közvetlenül a politikában, s nem támogatják a liberális ellenzéket. A politikai elit elkülönülése a lakosságtól egyértelmű tendenciát mutat. Ugyanígy jövedelmi szempontból is szakadás figyelhető meg a legfelső decilis és a lakosság többi része között. A jövedelem egyenlőtlenségeket kifejező GINI mutató a 2000-es évek folyamán határozottan csökkent. A 2007-es eredmények szerint a 100-as skálán, ahol a 100-as érték teljes egyenlőtlenséget mutat, a kazah társadalom GINI mutatója 33,9 értéken áll, így kisebbek a jövedelmi különbségek, mint például az Egyesült Államokban (40,8), Nagy Britanniában (36,0), vagy a legtöbb szomszédos országban.⁵¹⁵

5) Záró gondolatok

Napjainkban Kazahsztán a világ legdinamikusabban fejlődő országainak egyike, éves szinten átlagosan 10 százalékot megközelítő GDP növekedése már az első pillanatban erre hívja föl a figyelmet. Ezek és az ehhez hasonló mutatószámok azonban önmagukban nem elegendőek messzemenő következtetések levonására sem a kazah gazdaság jelenlegi állapotáról, sem pedig jövőjével kapcsolatban. Kazahsztán a világ gazdaság fejlett országaihoz képest rendkívül megkésett állapotból indult, mély recesszió után állt növekedési pályára.

A gyors növekedés azonban csak abban az esetben lehet hosszú távon is fenntartható, ha a politikai helyzet stabil marad, a gazdaságot érintő politikai döntések pedig nem riasztják el a befektetőket. Nazarbajev terve, miszerint 2015-ig a 2000-es állapotokhoz képest Kazahsztán meg tudja triplázni a gazdaság méretét valószínűleg túlságosan nagyratörő.

A külföldi befektetők érdeklődése láthatóan nem lankad, az ország energiaiparába továbbra is hatalmas összegek áramlanak be. Erre a modernizáció érdekében szükség is van, az iparág pedig olyannyira jövedelmező, hogy a fokozott állami ellenőrzés, a nagyfokú korrupció sem feltétlenül riasztja el a befektetőket. A gazdaságnak óriási igénye van a nemzetközi tőke és technológia beáramlására, képzett szakemberekre, és mindennek működtetéséhez átlátható hivatali rendszerre. Ma azonban ennek még számos eleme hiányzik, nem megfelelően kiépített a szállító infrastruktúra sem, beleértve az energiahordozókat továbbító vezetékhálózatokat is.

Természetesen nem lehetetlen, hogy a kazah gazdaság a 21. század első két évtizedében továbbra is intenzíven fejlődjön, ám ehhez el kell kerülnie egy válsággal fenyegető jelenséget, a hollandkórt. Mindeztől úgy tűnik, hogy ezen a téren az ország vezetése tett óvintézkedéseket. Kedvező hatásai vannak a Nemzeti Alap felállításának, a korrupció és a hivatali visszaélések elleni első lépéseknek is. Amennyiben sikerül fenntartani a politikai stabilitást, nagyobb esély van arra, hogy el lehetne kerülni a hollandkór okozta visszaesést, ám számos intézményi változtatásra van még szükség.

Világos, hogy a demokrácia fejlődésének elősegítése és a jelenlegi elnök hatalmának megtartása két egymással összeegyeztethetetlen folyamat. Azt is láttuk, hogy Kazahsztán lakossága, bár némileg megosztott, átlagosan jóval gazdagabb, mint a környező államok lakossága.

⁵¹⁵ UNDPb

Ez egy olyan erő az elnök kezében, amely hatalmának és döntéseinek legitimálására használható fel, ám hosszú távon elképzelhetetlen, hogy ne kelljen számolni az elégedetlenkedők csoportjaival. A társadalom szervezetlenségét, jelenlegi fejletlenségét mutatja az is, hogy az internetet használók száma nagyon alacsony, 2007-ben 1000 lakosból csupán 84 használta a világhálót, és ez a szám az elmúlt néhány évben csak lassan növekedett. Mégis érdemes felhívni a figyelmet a kazah vezetés elővigyázatosságára, amely az interneten is igyekszik megakadályozni az ellenzéki gondolatok terjedését, bizonyos oldalakat cenzúra alá vesznek.⁵¹⁶

A társadalom vizsgálata során mégis azt a következtetést lehet levonni, hogy a jelenlegi törésvonalak mentén nem fenyeget robbanás az országban, tehát a gazdasági növekedés átgondolt politikai vezetés, stabilitás mellett fenntarthatónak tűnik. Ehhez tudatos politkára van szükség, hiszen az energiaszektoron kívüli területek fejlesztése elengedhetetlen. Éppen ezért nagyon fontos a kormány 2003-as terve, mely a tudásintenzív iparágakra igyekszik hangsúlyt fektetni. Ahhoz, hogy a gazdasági recessziót el lehessen kerülni, szükség van a feldolgozóipar tudatos fejlesztésére is.

⁵¹⁶ ABC News

Felhasznált irodalom

- Ahrend, Rudiger – Thompson, William (2006): *Realising the Oil Supply Potential of the CIS: The Impact of Institutions and Policies*. OECD Working Paper No. 484.
- Auty, Richard M. (ed.) (2001): *Resource Abundance and Economic Development*. Oxford University Press, Oxford, pp. 3–17.
- Bekbolotov, Kumar (2007): *Kyrgyzstan - Kazakhstan: How to Build New Relations With an Old Friend?* Institute for Public Policy, <http://ipp.kg/en/analysis/161/>, letöltve: 2007.10.12.
- Braner, Birgit (2007): *Kazakhstan's Economic Challenges: How To Manage the Oil Boom?* Transition Studies Review Vol.14., No.1., pp. 188–194.
- Eicher, Sharon (2004): *Is Kazakhstan a Market Economy Yet? Getting warmer....* William Davidson Institute Working Paper, No. 673.
- Hill, Fiona (2005): *Whither Kazakhstan?* International Interests, <http://www.inthenationalinterest.com/Articles/October2005/October2005Hill1.html> letöltve: 2007.10.12.
- Gerlagh, Reyer – Papyrakis, Elissaios (2004): *The Resource Curse Hypothesis and Its Transmission Channels*. Working Paper, Institute for Environmental Studies, Amsterdam
- Karl, Terry (1997): *The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro-States*. Berkeley: University of California Press
- Kopeev, Mukhambet (2003): *Independent Kazakhstan: Stages of Economic Development*. Kazakhstan and Contemporary World, No.2(5), pp. 56–61.
- Kurbanov, Yagmur (2007): *Kazakhstan Adds Value by Developing Its Petrochemical Industry*. Oil and Gas Eurasia, No. 9. <http://www.oilandgaseurasia.com/articles/p/42/article/405/>, letöltve: 2007.10.31.
- Libman, Alexander (2007): *Regionalisation and Regionalism in the Post-Soviet Space*. Europe-Asia Studies, Vol.59., No.3., pp. 401–430.
- Ludvig Zsuzsa (1997): *Kazahsztán a világ gazdaságban*. Bankszemle, 41. évf. 9-10. szám, pp. 59–71.
- Matusov, Artyom (2007): *Energy Cooperation in the SCO: Club or Gathering?* China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 5., No.3., pp. 83–99.
- Murphy, Jonathan (2006): *Illusory Transition? Elit Reconstitution in Kazakhstan, 1989-2002*. Europe-Asia Studies, Vol. 58, No.4, pp. 523–554.
- Olcott, Martha Brill (2003): *Kazaksztán: Nepraigyonnij Puty*. Moszkovszkij Centr Carnegie, Moszkva, <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/books/80790903mbo-full.pdf>, letöltve: 2007.10.01.
- Sachs, Jeffrey – Warner, Andrew M. (1995): *Natural Resource Abundance and Economic Growth*. NBER Working Paper 5398
- Simon György ifj. (2004): *Kazahsztán gazdasága az átalakulás útján*. Külgazdaság, XLVIII. évf., 6. szám, pp. 41–62.
- Peyrouse, Sébastien (2007): *Nationhood and the Minority Question in Central Asia*. Europe-Asia Studies, Vol.59., No.3., pp. 481–501.
- Promfet, Richard (2005): *Resource Abundance and Long-run Growth: When is Oil a Curse?* Working Paper – Canadian Network for Economic History Conference, Kingston. http://66.102.1.104/scholar?hl=hu&lr=&client=firefox-a&q=cache:VQH3WIKaGsJ:qed.econ.queensu.ca/CNEH/papers/pomfret_CNEH2005.pdf+Resource+Abundance+and+Long-run+Growth:+When+is+Oil+a+Curse%3F, letöltve: 2007.10.01.
- Raishanova, Raushen (2000): *Corporate Governance in Kazakhstan*. Research Paper for the Eurasian Roundtable on Corporate Governance, Kiev
- Rorlich, Azade-Az (2003): *Islam, Identity and Politics: Kazakhstan, 1990-2000*. Nationalities Papers, Vol. 31 Issue 2, pp. 157–177.
- Ulp, Stephen (2005): *Kazakhstan Islamist Militancy on the Rise*. Terrorism on Focus Vol. 2., No. 4.
- Wakeman-Linn, John – Mathieu, Paul – Selm, Bert van (2002): *Oil Funds and Revenue Management in Transition Economies: The Cases of Azerbaijan and Kazakhstan*. Conference Paper IMF www.earth.columbia.edu/.../Political%20Economy%20of%20Oil%20Funds%20JohnWakeman-LinnPaper.pdf, letöltve: 2007.10.24.

- ABC News: *Kazakhstan shuts down open websites*. 2007.10.24.
<http://www.abc.net.au/news/stories/2007/10/24/2069572.htm>, letöltve: 2007. 11. 06.
- ADB: Asian Development Bank, *Kazakhstan Country Strategy and Program Update 2002-2004*.
<http://www.adb.org/Documents/CSPs/KAZ/2001/default.asp>, letöltve: 2007. 11. 04.
- BP: *Statistical Review of World Energy 2007*
<http://www.bp.com/productlanding.do?categoryId=6848&contentId=7033471>, letöltve: 2007. 11. 06.
- CBS News: *Country Fast Facts*.
http://www.cbsnews.com/stories/2007/08/30/country_facts/main3221371.shtml, letöltve: 2008. 01. 06.
- CIA: *The World Factbook, Kazakhstan, 2007*. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html#People>, letöltve: 2007.11.02.
- CIS Statistics, <http://www.cisstat.com/eng/kaz.htm>, letöltve: 2007.10.23.
- EBRD: European Bank for Development and Reconstruction, *Transition Report 2007*.
<http://www.ebrd.com/pubs/econo/tru07.pdf>, letöltve: 2007.10.12.
- Economist (a): *Kazakhstan's parliamentary election, Life without parole*; Aug. 23. 2007.
http://www.economist.com/displaystory.cfm?story_id=9687533, letöltve: 2007. 10. 22.
- Embassy of Kazakhstan in the UK: *Investment Climate in Kazakhstan*.
<http://www.kazakhstanembassy.org.uk/cgi-bin/index/201>, letöltve: 2008. 01. 22.
- EU News: *Kindergarten Places in Short Supply*. 24-Sep-07 <http://european-union-news.newslib.com/story/107-3308047/>, letöltve: 2007.10.12.
- IMF (2007a): *Republic of Kazakhstan – 2007 Article IV Consultation*.
<http://www.imf.org/external/np/ms/2007/042407.htm>, letöltve: 2007.11.02.
- IMF (2007b): *Republic of Kazakhstan - Concluding Statement of the 2007 IMF Mission*.
www.imf.org/external/np/ms/2007/101007.htm, letöltve: 2007.11.02.
- IMF (2008): *World Economic Outlook Database*. April
<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2008/01/weodata/weoselco.aspx>, 2008.05.01.
- IWPR: *Kashagan Oil Project on Shaky Ground*. 2007. 09.07.
http://iwpr.net/index.php?apc_state=hen&s=o&o=l=EN&p=bkz&s=b&o=339386, letöltve: 2007.10.12.
- Heritage Foundation: *Index of Economic Freedom 2007*. <http://www.heritage.org/index/>, letöltve: 2007.11.03.
- OILRU: *Dobicsa nyeftyi i prirodno gaza v Kazahsztane viroslo na 27,3%*.
<http://www.oilru.com/news/46445/>, letöltve: 2007.05.11.
- RFE/RL Newsline: June 4, 6; 13; August 9, 14; Sept 2, 2007 RFE/RL Newsline – June 11, 2005
<http://www.rferl.org/newsline/>
- NBK (a): *The National Bank of Kazakhstan Monetary Policy Guidelines of National Bank of Republic of Kazakhstan for 2007-2009*. 2007-11-10
<http://www.nationalbank.kz/?docid=448&uid=2BBE7322-802C-E8FB-3F742A484E975F33>, letöltve: 2007.10.01.
- NBK (b): *The National Bank of Kazakhstan*
http://www.nationalbank.kz/cont/publish190191_4529.pdf, letöltve: 2008.05.10.
- NBK (c): *The National Bank of Kazakhstan*
http://www.nationalbank.kz/cont/publish584024_4570.pdf, letöltve: 2008.05.10.
- UNDP (a): *Millinium Development Goals*. www.undp.kz, letöltve: 2007.11.14.
- UNDP (b): *Human Development Report, GINI Index 2007*.
<http://hdrstats.undp.org/indicators/147.html>, letöltve: 2008.02.01.
- UN ESCAP (2004): *Estimating the Non-observed economy in the Republic of Kazakhstan*. Agency on Statistics of the Republic of Kazakhstan,
<http://www.unescap.org/stat/meet/wnoe/waisq%5Fkazakhstan.pdf>, letöltve: 2007.11.01.
- TI: Transparency International – *Country reports A – K, 2006*
<http://www.unescap.org/stat/meet/wnoe/waisq%5Fkazakhstan.pdf>, letöltve: 2007.11.01.
- TI: Transparency International – *CPI 2007, Regional Results*
http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2007/regional_highlights_factsh_eets, letöltve: 2007.11.01.

Vedomosti: *Kazahsztan uvelicsit dobicsu gaza v poltora raza* (Казакстан увеличит добычу газа в полтора раза). <http://www.vedomosti.ru/newsline/index.shtml?2007/05/14/426194>, letöltve: 2007. 06. 10.

Ára: 1200 Ft

**Magyar Tudományos Akadémia
Világgazdasági Kutatóintézet**

www.vki.hu